

કહ્યું છે, તે અવિદ્યાનું નાશાત્મક મહત્ત્વ કેવું પ્રબળ છે, તે તમે સાંભળો. પ્રથમ વર્ણન કરેલા લવણરાજને ઈન્દ્રજીત કરનાર માણસે ચંદાળ-પણાનો ભ્રમ દેખાડ્યો. એ બધું તજરે જોયા પછી બીજે દિવસે તે રાજાએ પોતે તજરે જોયેલી પૃથ્વીમાં જવાની પ્રવૃત્તિ કરી અને વિચાર કર્યો કે, 'જે ચરણમાં મેં દુઃખનો અનુભવ કર્યો છે, તે ચરણ ચિત્રાંશુની ચરિસામાં ચાલેખાયેલું હોય તેમ મને સમરણમાં છે. માટે ક્ષણ વિધ્ય-પર્વતમાં જવાથી તે ચરણ મને પ્રાપ્ત થાય.' એ પ્રમાણે મનમાં નિશ્ચય કરીને તેણે પોતાના કારભારી સહિત દક્ષિણ દિશાના માર્ગે પ્રયાણ કર્યું. ફરીથી દિગ્વિજય કરવા નીકળેલો હોય તેમ તે વિધ્યપર્વતમાં આવ્યો. પછી જેમ સૂર્યદેવ કૌતુકથી સમગ્ર આકાશમાં ફરે, તેમ તેણે પૂર્વ-દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ સમુદ્રના કાંઠાના ભાગો પ્રત્યે ફરવા માંડ્યું. ત્યાર પછી એક પ્રદેશમાં તેણે જાણે સામે આવેલી ચિત્તા હોય તેમ પરલોકની પૃથ્વી જેવું એક મહત્ત્વ ચરણ પોતાની પાસે જોયું. ત્યાં ફરતાં ફરતાં તેણે પ્રથમ અનુભવ કરેલા સર્વ વૃત્તાંતનો લોકોને પ્રાપ્ત પૂછ્યો, તેની હકીકત જાણી અને તેથી તે વિસ્મય પામી ગયો. ત્યાં રહેનારા પારધી તથા ચંદાળને તેણે જોળખ્યા અને વિસ્મય પામીને, તેણે આકુળ-બુદ્ધિથી હૃત્પાલપણે ફરીથી ફરવા માંડ્યું. પછી તે એક મહાટવીમાં આવ્યો. ત્યાં ધુન્નાડાવાળા એક ભાગમાં જે ગામમાં પોતે ચંદાળ બન્યો હતો, તે ગામ તેણે તજરે જોયું તે ગામમાં પ્રથમ જોયેલા સર્વ માણસો સ્ત્રીઓ, નાની ઝૂંપડીઓ, લોકોનાં અનેક પ્રકારનાં વિશ્રાંતિનાં સ્થાનકો, પુશ્પોના ભાગો, વૃક્ષો, દુષ્કાળમાં દુર્દશ પામેલા પોતાના ચાક્રો, તે સ્થળે રહેનાર પારધી તથા બંધુ વિતાનાં કેટલાંક વ્યાળકો—એ બધું તેણે તજરે દીઠું. ત્યાં ચંદાળદશાની પોતાની સાસુ હતી. તે યીજી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ કરતાં પણ વધારે વૃદ્ધ હતી અને તેની આંખમાંથી ઉજ્જવળ

આંસુની ધારા ચાલી જતી હતી. તેનાં સ્તન સુકાઈ ગયાં હતાં અને તેનું અંગ દુર્બળ થઈ ગયું હતું. દુઃખ પામતા પોતાના બંધુનાં દુઃખને લીધે દુઃખ પામતી તથા આંખમાંથી આંસુ ખેરવતી યીજી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓની વચ્ચે તે બેસી હતી. એ ચાતાવૃદ્ધિપી ઉગ્ર વચ્ચી બળી ગયેલા દેશમાં, અકસ્માત દુષ્કાળને લીધે વીખાઈ ગયેલા પોતાનાં બંધુનાં અસંખ્ય દુઃખનું વર્ણન કરતી હતી. ત્યાં તેણે આત્મસ્વરથી આ પ્રમાણે વિલાપ કરવા માંડ્યો: 'જેના શરીરની પાસે પુત્રો બેઠેલા છે તથા ત્રણ દિવસ સુધી ભોજન ન મળવાથી જેનું અંગ જળંબિત થયેલું છે, એવી હે મારી પુત્રિ! મયાતમાં તલવાર પ્રવેશ કરે, તેથી રીતે તારા દેહમાં રાજાએ પ્રવેશ કર્યા પછી તે તારા પ્રાણનો કયે સ્થળે ત્યાગ કર્યો? ચણોડીની માળા પહેરનાર તારો પતિ મેઘ સન્નાત ઊંચા તાડના ઝાડ પર ચઢ્યો હતો, તેણે તેના હાથમાં ફળ લીધાં હતાં અને ઊતરતાં મુસ્લેલી પડવાને લીધે તે ફળ દાંતમાં પકડીને ઊતરતો હતો. તે સમયે હનુમાનનું પણ હાસ્ય કરે એવું તેનું સાહસ હતું, તે મને સાંભરે છે. કદંબ, જંબીર, લવંગ તથા ગુંજ (ચણોડી) ના ઝાડમાં ફરનાર 'જરમ' નામના જનાવરો પણ ભાંડર લાગે એવા અને પુત્રથી પણ અધિક પ્રિય જમાઈના આગમનને હવે ફરીથી હું કયારે જોઈશ? એ મારો જમાઈ જ્યારે પોતાના મુખમાં માંસ ગ્રહણ કરીને તેનું સર્વણ કરતો હતો, તે વખતે દાદીમુછને લીધે તમાલના જેવા શ્યામ મુખભાગ ઉપર જે શોભા થતી હતી, તે શોભા કામદેવતા મુખ ઉપર પણ થતી તથી. પુષ્પના ગુચ્છ સહિત રહેલી તમાલની વેલને વાધુ જેમ વનમાં હરી જાય, તેમ યમુના નદીના વહુ જેવી (કાળી) મારી પુત્રીનું તેના પતિ સહિત યમરાજ હરણ કરી ગયા. ચણોડીની માળાને ધારણ કરનારી ઊંચા શરીરના ભાગમાં સુંદર સ્તનગાળી, વાધુથી શોભતા કાજળના જેવા ચપળ વર્ણવાળી, પાંદડાંપી વચ્ચે ધારણ કરનારી તથા ઘોર અને અંબુના જેવા દાંતવાળી હે મારી

પુત્રી ! તારે માટે હું ઘણો ખોદ કરું છું. ચંદ્ર સરખી ક્રાંતિવાળા હે સર્ગપુત્ર ! શુદ્ધ ચિંતનપુરમાં વિલાસ કરનારી ખીણ સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરીને તેં મારી પુત્રીની સાથે પ્રીતિ ખાંધી અને તે પ્રીતિ પણ સ્થિર રહી નહિ. સંસારરૂપી નદીના મુંદર તરંગરૂપ અને ખીજા માણસો તરફથી ઉપહાસ (હેકડી)ને પાત્ર એવી ક્રિયાના વિલાસ વડે તેં શું નિર્દિષ્ટ કામ ન કર્યું ? કેમ કે તું સર્ગ હોવા છતાં ચંડાળકન્યામાં આસક્ત થયો ! મોટા મોટા મનોરથવાળી આશા જેવી રીતે ધન સંહિત નાશ પામે, તેવી રીતે સારંગપક્ષીના જેવાં નેત્રવાળી મારી પુત્રી તથા મહોન્મત્તા સિંહતા જેવાં પશુક્રમવાળો સર્ગ, એ બંને એક જ સમયે નાશ પામ્યાં. હવે ધણી તથા પુત્રી વિનાની, દૂર દેશમાં આવેલી, દુર્ગતિને પામેલી અને દુષ્ટ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી એવી હું આ દુઃખમાં ભ્રમ અને મહા આપત્તિરૂપ જ છું. નાથ વિનાની હું, નીચના અપમાનથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધનું તથા ભૂખને લીધે હેરાન થતાં બાળકની ભૂખ મટાડી શકાતી નથી, તેથી શોકનું પણ સ્થાતકરૂપ છું. મોટા દુઃખરૂપી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવને લીધે તાપ પામતા, બંધુ વિનાના મૂઠ પ્રાણીને જગતમાં જે જીવન, મરણ તથા મહા-આપત્તિ આવે છે, તેના કરતાં તો પશ્ચર જેવી નિર્જીવ વસ્તુનું જીવન વધારે ઉત્તમ છે. વર્ષી-ઋતુમાં પર્વત ઉપર હજારો શાખાથી સેંકડાં ખડ બિગી નીકળે છે, તેવી રીતે સંબંધ વિનાના તથા કુરુદેશમાં રહેનાર માણસને માથે હજારો દુઃખ આવી પડે છે. આ પ્રમાણે તે વૃદ્ધ ચંડાળણી વિલાપ કરી રહી હતી ત્યારે સર્ગએ તેને તેની સખી દાસ ધીરજ આપી અને કહ્યું કે, 'આ સ્થળે શું થયું હતું ? તારી પુત્રી કોણ હતી ? તથા તારો જમાઈ કોણ હતો ?' એટલે આંસુભરી આંખવાળી તે સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, 'પુણ્ય-સંધોષ' એવું આ ગામનું નામ છે. આ ગામમાં ચંડાળજાતિનો મારો પતિ હતો. તેને ચંદ્ર સમાન

એક પુત્રી હતી. વનમાં રહેનારી કોઈ ગરીબ ગધેડીને જેમ ખુલ્લા મોઢાવાળો મધનો ઘડો પ્રાપ્ત થાય, તેમ મારી તે પુત્રીને દૈવયોગથી આ સ્થળે આવેલો ચંદ્ર સમાન ક્રાંતિવાળો એક સર્ગ પતિરૂપે પ્રાપ્ત થયો હતો. તે સર્ગની સાથે ઘણા દિવસ સુખ ભોગવ્યા પછી તેણે કેટલાક પુત્રો અને પુત્રીને જન્મ આપ્યો. જેમ વૃક્ષના આશ્રયથી તુંબડીની લતા વૃદ્ધિ પામે, તેમ તે સર્ગના આશ્રયથી મારી પુત્રી આ વનમાં વૃદ્ધિ પામી હતી. ૧-૩૦

હા તેન લાર્દ સુચિરં સુલાનિ સુલવા પ્રસૂતા તનયાઃ સુતાંશ્ચ । વૃદ્ધિ મતા કાનનકોટ-રેક્ષિસ્તુંવીલતા પાદપલંચિતેષ્ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો
'ચંડાલીશોચન' નામનો સર્ગ ૧૨૦ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૧ મો*

લવણરાજનું સમાધાન

ચંડાલુવાચ

કેનચિત્ત્વય કાલેન પ્રામકેક્ષિણનેભર ।

અર્વાદિદુઃસ્વપ્નવદ્મીષણં અપ્રમાનવમ્ ॥ ૧ ॥

ચંડાળણી બોલી : હે સર્ગનૂ ! એ પ્રમાણે કેટલોક કાળ વીત્યા પછી આ ગામમાં આના-વૃદ્ધિને લીધે માણસોનો નાશ કરનાર એવો ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. એ દુઃખને લીધે ગામમાં સર્વ માણસો અહીંથી નીકળી દૂર દેશમાં ગયાં અને ત્યાં મરણ પામ્યાં. એ પ્રમાણે બંધુના મરણથી તથા દુષ્કાળથી દુઃખ ભોગવનારાં અમે શૂન્ય થયાં છીએ અને આંખમાંથી આંધી જતી અશ્રુની ધારા વડે શોક કરીએ છીએ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ પ્રમાણે તે ચંડાળ-ણીનાં વચન સાંભળીને સર્ગ વિસ્મય પામ્યો અને મંત્રીના મુખ સોમે બેઠે રહ્યો ત્યારે ચિત્રમાં

* આ એકસોએકવીસમા સર્ગમાં લવણરાજ ચંડાળની સ્ત્રીનાં વચન સાંભળી, વિસ્મય પામીને પાત્રને ઘેર આવ્યા; તથા વસિષ્ઠજીને તેનો નિર્ણય પૂછ્યો, તેથી લવણરાજ તથા રામચંદ્રજીના મનનું વસિષ્ઠજીએ સમાધાન કર્યું, એટલી કથા કહેવાયે.

આસેખેલો હોય એમ તે સ્તવ્ય બની ગયો. ફરીથી એ આશ્ચર્યકરક ઘટના માટે તે વિચાર કરવા લાગ્યો, વારંવાર પૂછવા લાગ્યો અને તેથી આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તે રાગન્યો દયામાં મગ્ન થઈને તે ચંડાળના સ્થાનકમાં રહેનાર પોતાના સંબંધીઓ તરફ દૃષ્ટિ કરી તેમનું સત્માન કર્યું તેમ જ તેમનાં દુઃખનો નાશ કર્યો. એવી રીતે તે સ્થળે કેટલોક સમય રહ્યા પછી તે લવણરાગનિષ્પત્તિ એટલે દેવની ગતિનો વિચાર કરીને પાછો પોતાના રાગન્યમાં આવ્યો અને નગરના લોકોનાં વંદન શ્રીલતો રાગમહેલમાં ગયો. પછી લવણ-રાગન્યે પ્રાતઃકાળે સભામાં મને પ્રસ્ત પૂછ્યો કે, 'હે મુનિ! જે બાબત સ્વપ્નમાં જાણેલી હતી, તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવી, તેથી મને ઘણું વિસ્મય થયું છે.' એ પ્રમાણે રાગન્યે મને પ્રસ્ત પૂછ્યો, તેથી વાયુથી જેમ મેઘનો નાશ થાય, તેમ મેં તેના હૃદયના સંશયનો નાશ કર્યો. હે સમર્થદ્રજ! આ પ્રમાણે અવિદ્યા જ મોટા ભ્રમને કરવારી છે અને તે અસત્ વસ્તુને સત્ કરે છે તથા સત્ વસ્તુને અસત્ કરે છે.

સમ યોલ્યા : હે બ્રહ્મન! એ પ્રમાણે સ્વપ્નમાં જાણેલી બાબત સાચી હોય તેવી રીતે જોવામાં આવી તેનું શું કારણ તે કહે; કારણ કે આ સંશય માસ મનમાંથી મટતો નથી.

વસિષ્ઠ યોલ્યા : હે સમર્થદ્રજ! અવિદ્યામાં સર્વ વસ્તુનો સંભવ છે. સ્વપ્નમાં અવિદ્યાને લીધે ઘટમાં પણ વરુ (વજ્ર) ની યુદ્ધિ થાય છે. અવિદ્યાને લીધે અરીસામાં રહેલા પર્વતની પેઠે દૂરની વસ્તુ પાસે જણાય છે. અને સુખે નિદ્રા આવવાથી જેમ લાંબી રાત્રી ક્ષણવારમાં આલી જાય છે, તેમ અવિદ્યાને લીધે લાંબો વખત પણ ક્ષણવારમાં વહી જાય છે. સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ થાય છે, તેવી રીતે અવિદ્યાને લીધે અસંભવ વસ્તુ પણ સંભવિત થાય છે. સ્વપ્નમાં થતા આક્રમણમતની જેમ અસત્ય બાબત પણ અવિદ્યાને લીધે સત્ય લાગે છે. માણસ કુદડી ફરે છે, તે વખતે આખી પૃથ્વી ફરતી હોય એમ

દેખાય છે, તેવી રીતે અવિદ્યાને લીધે સ્થિર વસ્તુ પણ અસ્થિર જણાય છે; વળી મદથી ચિત્તમાં ક્ષોભ પામેલા માણસને દુશ્વર પદાર્થ ચલાયમાન જણાય છે, તેવી રીતે અવિદ્યાને લીધે વ્યક્તિ વસ્તુ ચલાયમાન દેખાય છે, વાસનાવાણું ચિત્ત જેવી જેવી ભાવના કરે છે, તેવો તેવો તેને ચાતુભવ થાય છે. વળી તે ચાતુભવ સાચો પણ નથી, તેમ ખોટો પણ નથી. જ્યારે મિથ્યા અહંતારૂપ અવિદ્યાનો ઉદય થાય છે, ત્યારે આદિ, અંત તથા મધ્યથી સંહિત ભ્રમનું પણ ચાતુભવનું ઉદય પામે છે. પ્રતિભાસના પરવશપણથી સર્વ અવળાપણું જણાય છે, તેથી એક ક્ષણ કલ્પરૂપ તથા એક કલ્પ ક્ષણરૂપ થઈ પડે છે. યુદ્ધિ અવળી થવાથી જંતુ પોતાના આત્માને ઘેટારૂપ જુઓ છે અને વાસનાને લીધે કોઈ સમયે ઘેટો પણ પોતે સિંહપણું ધારણ કરે છે. અવિદ્યા વિષમ ભ્રમ ઉત્પન્ન કરતારી છે; મોહ અને અનંત વગેરે પણ ભ્રમને ઉત્પન્ન કરતારાં છે. એ પ્રમાણે અવિદ્યા તથા તેથી થયેલા મોહ અને અહંતા આદિ એ સર્વ ચિત્તના અવળાપણરૂપી ક્ષણસંપરિતા કારણરૂપ છે. તેથી તેઓ વાસનાને લીધે અસ્માત્ મોટા આરંભવાળા વ્યવહારનો સંવાદ કરે છે. ચંડાળના સ્થાનકમાં કોઈ ચંડાળ કન્યાનો કોઈ ચંડાળની સાથે વિવાહ થયો અને તે સત્ હોય અથવા અસત્ હોય, તોપણ લવણ-રાગના મનમાં તે સાચો પ્રતીત થયો. જે પ્રમાણે કોઈ માણસે કોઈ કામ કરેલું હોય અને એનો તેને સંપૂર્ણ અનુભવ હોય, તોપણ તેને કરેલી ક્રિયાનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે; તે પ્રમાણે તેને કોઈ સમયે ત કરેલા તથા અનુભવમાં ત આવેલા વિષયનું સ્મરણ પણ આવે છે. સ્વપ્નમાં તો પ્રાકૃત માણસ પણ દેશાંતરમાં જઈને પોતે ભોજન ત કર્યું હોય, તોપણ મેં ભોજન કર્યું છે, એમ ચિત્તમાં જાણે છે. વિષયપર્વતમાંના ચંડાળના ગામનો વ્યવહાર પણ આવો છે. જેમ સ્વપ્નમાં પ્રાચીન કથા જોવામાં આવે, તેમ લવણરાગને પ્રતિભાસથી એ વૃત્તાંત અનુભવમાં આવ્યો છે.

ચાથવા લવણસાગરને સ્વપ્નમાં જે વિભ્રમ જ્ઞેયો હતો, તે જ વિભ્રમ વિધ્યપર્વતમાંના ચંડાળતા ચિત્તમાં પ્રાપ્ત થયો. એટલે કે લવણ-સાગરના મનની કલ્પનાઓનો, વિધ્યપર્વતના ચંડાળતાચિત્તમાં ઉદય થયો ચાથવા વિધ્યપર્વતના ચંડાળની કલ્પનાનો લવણસાગરના ચિત્તમાં ઉદય થયો. જે પ્રમાણે ધણું માણસોનાં નામ, તેમનાં વચન તથા તેમણે ખોતાવા મનથી કરેલી કલ્પના એ બધું કોઈ સમયે શબ્દ તથા અર્થથી મળતું આવે છે, તે જ પ્રમાણે સ્વપ્નમાં જુદાં જુદાં માણસે જ્ઞેયેલાં કાળ, દેશ તથા ક્રિયા પણ મળતાં આવે છે. એવી રીતે વ્યવહારની ગતિએ કરીને અધિષ્ઠાન ચૈતન્યની સત્તાથી જ, પ્રતિભાસને લીધે સર્વ વસ્તુની સત્તા છે અને સંવેદન વિના સર્વ પદાર્થની કોઈ પણ સત્તા નથી. જળમાં તરંગ તથા ખીજમાં વૃક્ષ એક છતાં જેમ ભિન્નરૂપે જણાય છે, તેમ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં સંવેદનની સત્તા જ સંવેદનથી ભિન્નરૂપે જણાય છે, પણ તેનું સત્પણું અથવા અસત્પણું, સત્પણુ નથી તેમ અસત્પણુ નથી. સત્યદૃષ્ટિથી સંવેદનનું સત્પણું સત્ય છે તથા અસંવેદનનું અસત્ય છે. ખરું જોતાં રેતીમાં જેમ તેડ નથી, તેમ અવિદ્યા એ કાંઈ પણ વસ્તુ નથી. સુવર્ણ-માંથી થયેલાં કડાંમાં સુવર્ણ વિના અન્ય વસ્તુ હોય જ નહિ. અવિદ્યા વડે આત્મતત્ત્વ સાંધે સંબંધ થતો નથી; કારણ કે અવિદ્યા તથા આત્મ-તત્ત્વને સમાતપણું નથી અને સમાતપણા વિના સંબંધ થતો નથી. સમાત વસ્તુનો જ સંબંધ થાય છે, એમ અનુભવથી સ્પષ્ટ છે. વળી લાખ અને કાષ્ઠ સમાત નથી, તથાપિ જેતો તે સંબંધ થાય છે તે અસમાત (અવિદ્યા અને આત્મતત્ત્વનો) છે તેથી પરસ્પર સંબંધના ઉદાહરણ માટે યોગ્ય નથી; કારણ કે લાખ અને લાકડાં વગેરેનો સંબંધ એ માત્ર એકલી અવિદ્યાનો જ વિલાસ છે. કદાચ એમ માનીએ કે, સર્વ જગત પરમાર્થમય છે, તેથી તૃણ-કાષ્ઠાદિ બધું ચૈતન્યની સમાત છે

અને તેઓ પરસ્પર સંબંધથી ચૈતન્ય વડે પ્રકાશ પામે છે, તો જગતમાં રહેલા સર્વ ભાવચિન્માગથી જ સન્માત્ર છે, તેથી તેઓ ખોતાવા ચાનુભવથી જ પરસ્પર પ્રકાશ પામે છે, એટલે તેને પ્રકાશ કરનાર અન્ય પદાર્થ ન હોવો જોઈએ. વિષમ પદાર્થનો પરસ્પર સંબંધ થવાની સંભવ નથી અને સંબંધ થયા વિના પરસ્પરનો અનુભવ થતો નથી. સમાત વસ્તુમાં બીજી સમાત વસ્તુ સંપૂર્ણ એકતા પામીને, એકત્વપણાને લીધે તેના રૂપમાં વૃદ્ધિ પમાડે છે. ચેતન પદાર્થ ચિત્ત અને ચૈતન્યરૂપ દૃશ્યભાવથી ઉદય પામે છે. એક જડ વસ્તુ બીજી જડ વસ્તુ સાથે મળવાથી ગાઢ જડતા થાય છે; પણ ચૈતન્ય અને જડ એ બેમાં વિલક્ષણતા હોવાથી તેમની એકતા થતી નથી. દ્રશ્ય, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રિપૃષ્ઠીરૂપી ચિત્તમાં પણ ચૈતન્ય અને જડ, એ બે સમાત ન હોવાથી મળતાં નથી અને સર્વ ચૈતન્યમય છે, માટે ચૈતન્યનો જ અનુભવ થાય છે, એમ માનીએ તો ચૈતન્યના અનુભવમાં ‘હું માણું છું’ એમ અનુભવ થવો જોઈએ નહિ; કારણ કે ચૈતન્ય વસ્તુ એક જ હોવાથી બે ચૈતન્યનો અનુભવ કેમ જ થાય? લાકડું, પથ્થર તથા માટી એ બધાં જડરૂપે સમાત છે, તોપણ તેમાં ચૈતન્યનો અંશ નથી, તેથી એ બધા જડ પદાર્થો એકસાથે મળવાથી તેમાંથી ઘરરૂપી જડ પદાર્થોનો ચાનુભવ થાય છે, પણ તેમાંથી ચૈતન્યનો અનુભવ થતો નથી. તેમ જ ગિહ્વા અને રસ એ બંને જળરૂપે સમાત હોવાથી, તેના સમાગમથી જળરૂપ રસનો અનુભવ થાય છે. એ પ્રમાણે સમાત વસ્તુના સંબંધથી સમાત વસ્તુનો અનુભવ થાય છે, પણ જડ અને ચેતન એ બે અસમાત હોવાથી તેનો સંબંધ ઘટતો નથી. પથ્થર વગેરે જડ નથી એમ માનવામાં આવે, તો પથ્થર ઝીંતરૂપી ચૈતન્ય પરમાર્થથી એકપણાને પામે છે, ત્યારે તે દ્રશ્ય અને દૃશ્ય વગેરે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી કાષ્ઠ અને પાથાણુ વગેરે પરમાર્થમય છે; તે છતાં તેનો ‘આ ઘર છે,

એના ભાવે કરી જે સંબંધ દેખાય છે, તે માત્ર કાષ્ઠ—પાષાણ વગેરેના કલ્પેતરૂપ વડે જ દેખાય છે. ખરું જોતાં તો અનંત પ્રાણનું સ્વરૂપ છે, તે જ સર્વ પ્રકારમય છે; માટે હે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વવેત્તા ! આ વિશ્વ પ્રહ્લમય છે, એમ તમે જાણો. આ જગતમિથ્યા છે એમ માતનું એ જ ચૈતન્યનો અમત્કાર છે તેથી આ જ આ વિશ્વ ભ્રમથી ભરપૂર નથી, તોપણ લાખો ભ્રમથી ભરપૂર જણાય છે. માણસના કલ્પેલા પુરુષો પરસ્પર સંસ્કૃતા નથી અને દેશકાળને આક્રમ કરતા નથી, તે જ પ્રમાણે સર્ગો વિષે સ્થિત છે. જ્યાં સુધી ભેદબુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી સર્ગપણું તથા અર્હતા વગેરે ભ્રમનો ઉદય થાય છે. સુવર્ણનું જ્ઞાન મળ્યા પછી કડાં વગેરેનો ભ્રમ થાય છે, પણ સુવર્ણમાં કડાં વગેરે ભ્રમભ્રમ છે; કારણ કે એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં પણ તેમાં સુવર્ણની જ સત્તા છે. કડાં વગેરેના ભેદનો ત્યાગ કરવાથી જેમ તે સુવર્ણથી ભિન્ન નથી, તેમ દ્રશ્ય—દર્શનનો ત્યાગ કરવાથી અવિદ્યા પણ ભિન્ન નથી. માટીની ખનાવેલી સેનામાં માટીનું જ્ઞાન થવાથી તે માટીરૂપ જ જણાય છે, તેમ પરમ—તત્ત્વનું જ્ઞાન થવાથી આ સર્ગ અસત્ય છે, એમ જાણવામાં આવે છે. જેમ તરંગ છે તે જળરૂપ જ છે, પૂતળી છે તે લાકડારૂપ જ છે તથા કુંભ વગેરે છે તે મૃત્તિકારૂપ જ છે, તેમ આ ત્રણે જગતનો ભ્રમ પણ એક પ્રહ્લરૂપ જ છે. દૃશ્ય અને દૃષ્ટિનો સંબંધ થાય ત્યારે મધ્યમાં જે છે તે દ્રશ્યનું સ્વરૂપ છે. દ્રશ્ય, દર્શન અને દૃશ્ય આદિ વડે તે પરમપદ વર્જિત છે. જ્યારે ચિત્ત એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જાય છે ત્યારે મધ્યમાં (એક દેશનો ત્યાગ કર્યો પછી બીજા દેશમાં ગયા પહેલાં) જડતા વિનાનું તથા જ્ઞાનના મનરૂપ ચિત્તનું જ સ્વરૂપ છે, તે રૂપ થઈને તમે સર્વદા રહો. જન્યત સ્વપ્ન તથા નિદ્રાથી સંહિત તમારું જે સનાતન, ચિત્તવૃત્તિથી સંહિત અને અજન્યરૂપ છે, તે રૂપ થઈને તમે સર્વદા રહો. તમે સમ્પ્રાધિમાં હો અથવા વ્યવહાર કરતા હો, ત્યારે શિલા(પાષાણ)નું જ ચૈતન્યદનરૂપ

હૃદય છે, તે રૂપ થઈને તમે સર્વદા રહો. કોઈ પણ માણસને કોઈ પણ વસ્તુનો ઉદય પણ થતો નથી, તેમ ક્ષય પણ થતો નથી; માટે તમે સમ્પ્રાધિદશમાં તથા વ્યવહારદશમાં સ્વસ્થપણે પરમાર્થીદૃષ્ટિને અનુસરો. દેહને વિષે કોઈ પણ આત્મા કાંઈ ઈચ્છા પણ કરતો નથી તેમ દોષ પણ કરતો નથી માટે તમે શંકાનો ત્યાગ કરીને સ્વસ્થપણે રહો અને દેહની વૃત્તિમાં પડો નહિ, ભવિષ્યમાં થતારા સાંસારિક વ્યવહારમાં, જેવી રીતે વ્યવસાય થતો નથી, તેવી રીતે વર્તમાન વ્યવહારમાં મિથ્યાત્વ દૃષ્ટિ રાખો અને સત્યસ્વરૂપ પ્રહ્લભાવને પ્રાપ્ત થઈને ચિત્તવૃત્તિમાં રહો નહિ. જેવી રીતે દેશાંતરમાં રહેલો માણસ પાસે ન હોવાથી કાર્યમાં ઉપયોગ નથી, તેમ જ કાષ્ઠ અને પાષાણ વગેરે પાસે હોય, તોપણ તે અચોતન હોવાથી કાર્યમાં ઉપયોગી નથી, તેવી જ રીતે ચિત્તને પણ તમે જુગ્મ્યો; કારણ કે આત્મસ્વરૂપ વડે અચિત્તપણું એ જ વિદાનને અનુભવસિદ્ધ છે. પાષાણમાં જેમ જળ નથી અને જળમાં જેમ અગ્નિ નથી, તેમ પોતાના દેહમાં પણ ચિત્ત નથી તો પરમાત્મામાં ચિત્ત કેમ જ હોય ? જે વસ્તુ નજરે નેત્રમાં આવતી નથી તે વસ્તુ જે કાર્ય કરે છે તે ક્યું ? એ ત કાર્ય બરાબર છે; માટે ચિત્તથી પર થઈને રહેવું. જે માણસ અત્યંત જડરૂપ એવા ચિત્તને અનુસરીને રહે છે, તે શા માટે પોતાની પાસે રહેનાર મ્લેચ્છને અનુસરીને તથી રહેતો ? માટે તમે નિરંતર ચિત્તરૂપી ચંડાળનો અનાદર કરો અને માટીની કંચેલી પ્રતિમાની જેમ સ્વસ્થ તથા શંકાચિંત થઈને રહો. ચિત્ત છે જ નહિ અથવા છે તો મૃતરૂપ છે, એવો નિશ્ચય કરીને તમે શિલાની પ્રતિમાની પેઠે નિશ્ચળ થઈને રહો. વિચાર કરવાથી ચિત્ત છે નહિ, માટે તમે તત્ત્વતઃ ચિત્તસંહિત છો, તોપણ તમે મિથ્યા ચિત્ત વડે શા માટે ખેડ પામો છો ? ચિત્તરૂપી અસત્ય થકો જે પુરુષને વશ કર્યો છે, તેમની મૂઠ બુદ્ધિમાં ચંદ્રમાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયેલો છે, માટે તમે ચિત્તનો દુરથી ત્યાગ કરી દો, જે રૂપે તમે છો તે રૂપે તમે સ્થિર થાઓ અને

પરમ યુક્તિ વડે તમે ભાવનાથી મુક્ત થઈને રહો. ચિત્ત આસત્ય છતાં સત્ય લાગે તેવું છે. જે મનુષ્યો તેને અનુસરીને રહે છે, તેઓ તો આકાશને મારવાના કામમાં કાળક્ષેપ કરવાના મૂઠા માણસો છે. તેમને ધિક્કાર હો! માટે તમે પ્રથમ તત્ત્વવ્યોધમાં કુશળતા મેળવીને મનસ્થિત થઈને રહો અને તત્ત્વવ્યોધથી નિર્ભય આત્માવાળા થઈને સંસારના પાત્રને પામીને રહો. મેં મનરૂપી તત્ત્વ મેળવવા માટે ઘણો લાંબો વખત વિચાર કર્યો, તોપણ નિર્ભય આત્મામાં મનરૂપી મેલની મને પ્રાપ્તિ થઈ નહિ. ૧-૭૦

અપગત્તમના મહાનુભાવો ભવ પ્રવપારગતો મવામલાત્મા । સુચિત્તમપિ વિચારિતં ન લઘ્વં મલમમલાત્મનિ માતલાત્મ કિંચિત્ ॥ ૭૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો

‘લવણરાજનું સમાધાન’ નામનો સર્ગ ૧૨૧ મો

સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૨ મો

જ્ઞાનભૂમિના ઉદયનો ક્રમ

વસિષ્ઠ કહેવા

(ગચમ) પ્રથમ જાતમાત્રેણ પુંસા કિંચિદ્ધિ- કસિતલુહિનેવં સત્સંગમપરેણ મયિતવ્યમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે સમ! જગતમાં પ્રથમ જન્મ થતાંની સાથે જ પુરુષે પોતાની વિકાસવાળી યુદ્ધિથી સત્સંગપરાયણ થઈને રહેવું. નિરંતરતા પ્રવાહમાં પડેલો તથા અવિદ્યારૂપી નદીમાં તણાતો માણસ શાસ્ત્ર તથા સન્ન્યસના સમાગમ વિના તરવાને સમર્થ થતો નથી. શાસ્ત્ર અને સન્ન્યસના સમાગમથી વિવેકને લીધે ‘અમુક વસ્તુનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, તથા અમુક વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ’ એવો વિચાર પુરુષને ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તે પુરુષ શુભેચ્છા નામની પહેલી જ્ઞાનભૂમિકાને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર પછી તે વિવેકને લીધે વિચારશુદ્ધિ નામની બીજી ભૂમિકાને

૧ આ એકસોઠાવીસમા સર્ગમાં પ્રથમ જ્ઞાનભૂમિકાના ઉદયનો ક્રમ તથા ત્યાર પછી સમયદ્રુષ્ટને શોક તથા મોહ વગેરેના નાશ કરીને જ્ઞાન આપું એટલું કહેવાશે.

પામે છે. ત્યાર પછી સારા જ્ઞાનને લીધે વાસનાનો સારી રીતે ત્યાગ કરવાથી તે માણસનું મન સંસારની ભાવનામાંથી ચોક્કસ થાય છે. આથી તત્ત્વમાનસા નામની ત્રીજી યોગભૂમિકામાં આવાય છે. જ્યારે યોગીને સારી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, ત્યારે સત્તાપત્તિ નામની ભૂમિકાને પમાય છે. એ ભૂમિકામાં આવ્યા પછી જ્યારે વાસનામાં ન્યૂનતા થાય છે, ત્યારે તે અસંસકૃત કહેવાય છે અને તેથી કર્મકેશ વડે તેને બંધન થતું નથી. એ પ્રમાણે વાસના ન્યૂન થવાથી અસંસકૃતિને લીધે અસત્ય વસ્તુમાં ભાવના ઓછી થાય છે. તેથી મનુષ્ય સમાધિમાં હોય, વ્યવહાર કરતો હોય, અસત્ય સંસારની વસ્તુમાં રહેલો હોય તથા આત્માને વિષે મન ઓછું થવાથી તે નિરંતરતા અભ્યાસને લીધે સ્નાન, ભોજન વગેરે કર્યું કરતો હોય, તોપણ તેમાં તેની વાસના હોતી નથી. તે સાંસારિક વસ્તુને દેખતો નથી. સુધરથી તેનું સેવન કરતો નથી અને તેનું સ્મરણ પણ કરતો નથી. માત્ર બાળકની જેમ સૂઈને ઊઠેલાની પેઠે, સ્નાન, ભોજન આદિ પરેચ્છાથી કર્તવ્ય કર્યું કરે છે. તેનું ચિત્ત અત્યંત સૂદૃઢ બ્રહ્મકેરસમાં હોવાથી પદાર્થવાવની નામની છઠી યોગભૂમિકામાં તે આવે છે. ઉપર પ્રમાણે પરસ્પ્રાપ્તમાં ચિત્ત લીન થવાથી તે પરેચ્છાથી સ્નાન-ભોજન વગેરે બહારની ક્રિયા કરે છે, તોપણ ક્રમપૂર્વક સર્વથા તેની ભાવનાનો તે ત્યાગ કરે છે, તેથી તુચ્છતા નામની સાતમી યોગભૂમિકામાં આવે છે અને તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જીવન્મુક્તની દશા થયા પછી પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુને માટે આનંદ થતો નથી તથા અપ્રાપ્ત વસ્તુને માટે શોક થતો નથી. કેવળ શંકામાત્રનો ત્યાગ કરીને, જે સમયે જેની પ્રાપ્તિ થાય, તેને તે અનુસરીને રહે છે. હે સમયંદ્રુષ્ટ! તમે પણ જાણવાની વસ્તુ જાણી લીધી છે તથા સર્વ ભાવમાંથી તમારી વાસના પણ ઓછી થયેલી છે. તમે શરીરથી બહાર (સમાધિમાં) રહો, અથવા શરીરમાં રહો (લોકમાં વ્યવહાર કરો), પણ હર્ષ શોક પ્રાપ્ત નહિ, કારણ

કે તમારું નિર્ભજ આત્માનું સ્વરૂપ છે. હે સમ-
ચંદ્રજી! તમે આત્મારૂપ, સ્વર્ગપ્રકાશ, નિર્ભજ,
સર્વ સ્થળે રહેનારા તથા સર્વદા ઉદયવાળા છે;
માટે સુખ—દુઃખ તથા જન્મ—મરણ તમને કેમ
જ ઘટે? તમે બંધુસંહિત છો, તે છતાં બંધુના
દુઃખને માટે શા સારુ શોક કરે છે? અદિતીય-
પણે સદ્વા પછી આત્માને વિષે બાંધવ કોણ છે?
દેશકાળને લીધે માત્ર દેહમાં પરમાણુનો સમૂહ
જેવામાં આવે છે, અને આત્માનો ઉદય પણ
તથી તથા લય પણ નથી. તમે અવિનાશી છો,
તથાપિ ‘હું નાશ પામું છું’ એમ ધારી શા માટે
ખેદ કરો છો? કારણ કે મૃત્યુસંહિત તથા સ્વચ્છ
સ્થાનરૂપ આત્મામાં વિનાશ છે જ નહિ. જેવી
રીતે એક ઘડાનો નાશ થવામાં ઘડાકાશનો નાશ
થતો નથી, તેવી રીતે શરીરનો નાશ થવાથી આત્મા-
નો નાશ થતો નથી. મૃગતૂણ્યરૂપી નદીનો નાશ
થવાથી જેમ તટકાનો નાશ થતો નથી, તેવી રીતે
દેહનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ થતો
નથી. ઇચ્છામાત્રનો ઉદય થાય છે, તેમાં તમે
આંતરકરણમાં નિસ્થેક ભાંતિ શા માટે સખો છો?
તમે અદિતીય છો, માટે એવી કઈ બીજી વસ્તુ
છે કે, જેને માટે આત્મા ઇચ્છા કરે? હે સધવ!
આ જગતમાં આત્મા વિના સાંભળવાનું, સ્પર્શ
કરવાનું, જોવાનું, સ્વાદ લેવાનું તથા સૂંઘવાનું
કાંઈ પણ નથી. જેમ આકાશમાં શૂન્યતા રહેલી
છે તેમ જ સર્વ શક્તિના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ,
વ્યાપક ને સ્પર્શિત આત્મા વિષે આ જગતની
સર્વ શક્તિઓ રહેલી છે. હે સમ! ચિત્તમાંથી
જ આ ત્રિલોકીરૂપી લલતાનો ઉદય થયો છે
તથા તે સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણના ક્રમે કરીને
ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી છે. મનની શાંતિ થયા પછી
વાસનાનો ક્ષય થાય છે, ત્યાર પછી ક્રિયાશક્તિના
નિવાસરૂપ માયાનો નાશ થાય છે. હે સધવ!
સંસારરૂપી આ એકે ઉગ્ર ઘટમાળ છે. તેમાં
બંધને સ્થાવવા માટે વાસનારૂપી દોરડી છે, તમે
તે દોરડીને પ્રયત્નથી કાપી નાખો. એ વાસના
જ્યાં સુધી જાણવામાં નથી આવી, ત્યાં સુધી

મહામોહ આપનારી છે અને જાણ્યા પછી તે
અનંત પ્રહસુખ આપનારી છે. એ વાસના
પ્રહમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને લીલામાત્રથી
સંસારનું સુખ ભોગવ્યા પછી, તે પ્રહાનું સ્મરણ
કરીને પ્રહામાં જ લય પામે છે. તેજમાંથી જેમ
પ્રકાશ પેદા થાય છે, તેમ સ્પર્શિત, અપ્રમેય
તથા નિરામય એવા પવિત્ર પદમાંથી સર્વ પ્રાણી
ઉત્પન્ન થયેલાં છે. જેવી રીતે પાંદડાંમાં રેખા
છે, જળમાં તરંગ છે, સુવર્ણમાં કડાં વગેરે છે
અને અગ્નિમાં ઉજ્જ્વળતા છે, તેવી રીતે વાસનાથી
યુક્ત પ્રહાને વિષે આ ત્રણે ભુવન રહેલાં છે અને
તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે, માટે એ ત્રણ
ભુવન પ્રહારૂપ જ છે. એ પ્રહા છે, તે જ સર્વ
પ્રાણીમાત્રના આત્મા છે. પ્રહાનું જ્ઞાન થવાથી
આખા જગતનું જ્ઞાન થાય છે અને તે જ
ત્રણ ભુવનના જ્ઞાતા (જાણનાર) છે. પણ
શાસ્ત્રના વ્યવહાર સારુ એક પ્રહાનું જ ચિત,
પ્રહા અને આત્મા વગેરે નામ વિકાનોએ કહેવામાં
છે. પ્રિય તથા અપ્રિય વિષયનો ઈન્દ્રિયો સાથે
સંયોગ થાય, તોપણ તેમાં મિથ્યાબુદ્ધિ હોવાથી
હર્ષ તથા ક્રોધ વિનાનો જે જીવન્મુક્તનો
અનુભવ છે, તે જ આત્મા છે. આકાશની પેઠે
અત્યંત સ્વચ્છ ચિદાત્માને વિષે, આ જગત
ભિન્ન હોય તેવી રીતે તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે.
તે જગતમાં બુદ્ધિની પ્રેરણાથી લોભ, મોહ
વગેરે પરસ્પર ભેદ કરીને ચિદાત્મામાં રહેલા છે,
માટે તે તે રૂપ જ છે. પણ હે સમચંદ્રજી!
તમારે દેહ નથી તથા તમારી આકૃતિ નિર્વિકલ્પ
ચૈતન્ય રૂપ છે; માટે લજ્જા, સ્થ તથા ખેદમાંથી
તમને મોહ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે? તમને દેહ
નથી તથા લજ્જા વગેરે દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં
હોઈ અસત્ છે, તો તમે મૂર્ખ મનુષ્યની જેમ
દુર્બુદ્ધિના વિકલ્પથી કેમ પરાલભ પામો છો?
તમે પોતે અખંડ ચૈતન્યરૂપ છો અને તમારે
પોતાનો દેહ નાશવંત છે, જેને આત્માનું યથાર્થ
જ્ઞાન થ્યું નથી એવા અજ્ઞાનીના આત્માનો
પણ જ્યારે નાશ થતો નથી, તો પછી જ્ઞાની

પુરુષનો તો કેમ જ નારા થાય? સૂર્યના આધાર વિનાનાં માર્ગમાં પણ જે ચિત્તનો જવા—આવવાનો સંચાર થાય છે; એ ચિત્ત છે તે જ પુરુષ છે; પણ શરીર એ પુરુષ નથી. શરીર હોય અથવા ન હોય, તો પણ દેહનો નાશ થયા પછી ચિત્તરૂપી પુરુષ ક્ષાત્રી હોય અથવા અક્ષાત્રી હોય તો પણ નાશ પાનતો નથી. આ સંસારનાં જે વિચિત્ર દુઃખ તજરે જ્ઞેવામાં આવે છે, તે બધાં દેહનો છે; પણ અગ્રાલ એવા ચિદાત્માને નથી. ચૈતન્ય તો મનના માર્ગનું અતિક્રમણ કરીને શૂન્યની પેઠે રહેલું છે; તે સુખદુઃખ વડે કેમ બ્યાસ થાય? ભ્રમર કમળમાંથી ઊડીને આકાશમાં જાય છે, તેવી રીતે આ દેહધિંજરનો નાશ થયા પછી દેહમાંથી રહેનારો આત્મા દેહના અભિમાનનો ત્યાગ કરીને પોતાના મૂળ સ્થાનકરૂપ પરમાત્મામાં જ લય પામે છે; પણ વાસનાનો અભ્યાસ હોવાથી તેની મુકિત થતી નથી. હે સમ! જે આ હવરૂપી આત્મતત્ત્વમિથ્યા હોય, તો પછી આ દેહધિંજરનો નાશ થવાથી કોનો નાશ થાય છે તથા કોને મારે તમે ખેદ કરો છો? મારે તમે સત્ય એવા બ્રહ્મનું ચિંતન કરો, મોહ ભ્રાંતિથી થયેલા અસત્ દેહ, વગેરે)ની ભાવના કરો નહિ. ઇચ્છાસહિત તથા નિર્મળ આકૃતિવાળા આત્માને કંઈ પણ ઇચ્છા થતી નથી. અસીસામાં પ્રતિબિંબ પડે તેવી રીતે સાક્ષીભૂત, સમાન, સ્વચ્છ તથા નિર્વિકલ્પ ચિદાત્મામાં આ જગતનું પ્રતિબિંબ પડે છે. સ્વપ્ન મણિમાં જેવી રીતે કિરણ દેખાય છે, તેવી રીતે સાક્ષીભૂત, સમાન, સ્વચ્છ તથા નિર્વિકલ્પ ચિદાત્મામાં આ જગત દેખાય છે, હર્ષણને તથા પ્રતિબિંબને ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તેઓનો પરસ્પર સંબંધ જેમ થાય છે, તેમ આત્મા તથા જગતનો આ જગતમાં ઇચ્છા વગર જ સંબંધ થાય છે, તેને કીધે બેદ—અબેદની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. સૂર્યના

સાન્નિધ્યથી ચોટલે સુર્યોદયથી જેમ જગતની ક્રિયાનો આરંભ થાય છે. તેમ ચૈતન્યથી સત્તામાત્રથી આ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. હે સમ! આ મારા ઉપદેશ પ્રમાણે જગતની સ્થિતિના મૂર્તિમાન આકારની તિવૃત્તિ થઈ છે; મારે તમારા ચિત્તમાં પણ જગત આકાશરૂપ (શૂન્ય) છે, એમ સમજવામાં આવ્યું હશે. જેમ દીવાની સત્તાથી પ્રકાશ થવો એ સ્વાભાવિક છે, તેવી રીતે જગતની સ્થિતિ એ ચૈતન્યના તત્ત્વનો સ્વભાવ છે. આકાશ શૂન્ય છે તે છતાં જેમ તે આકાશ મનોહર શોભાથી યુક્ત તથા મનોહર વ્યવહારને યોગ્ય નીલિમ્બ (આકાશમાંની આમતી) ને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ પ્રથમ પરમાત્મતત્ત્વમાંથી ઉદય પામેલું મન પોતાના અનેક પ્રકારના વિકલ્પના સંગ્રહથી આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. સંકલ્પવિકલ્પનો હ્રય થયા પછી ચિત્ત ગળી જાય છે અને તેથી સંસારનો મોહ મરી જાય છે. પછી શરદઋતુમાં જેમ આકાશ સ્વચ્છ જણાય છે તેમ મોહ મટવાથી જન્મરહિત એક ચૈતન્ય સ્વરૂપ જ જણાય છે. પ્રથમ ક્રમીતમક મનનો ઉદય થાય છે, પછી તે મન સંકલ્પને કીધે બ્રહ્મા તથા મનુ વગેરે શ્રદ્ધાના શરીરરૂપે થાય છે. પછી જેમ મુગ્ધ બાળક મૂતની કલ્પના કરે છે, તેમ તે અનેક પ્રકારના જગતનો મિથ્યા વિસ્તાર કરે છે. મહાસાગરમાં જેમ તેની જ સત્તાથી જળના તરંગની પંકિત દેખાય છે, તેમ અસત્ રૂપ મન પોતે પોતાના અધિકાતરૂપ ચૈતન્યમાં ચૈતન્યની સત્તામાત્રથી જગતરૂપી મહાન શરીર ધારણ કરીને સ્ફુરે છે, અસત્ છતાં સત્ હોય તેમ દેખાય છે અને વારંવાર ઉત્પન્ન થઈ પાછું લય પામે છે. ૧—૫૮

મહાનમ્યં સદિવ પુરો વિલક્ષ્યતે પુનર્ભવલય
પરિહીયતે પુનઃ । સ્વયં મનઃશિતિચિત્તસંનુકર-
પુનર્દર્શનં જલબલયાવલી યથા ॥ ૫૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો
'સ્વરૂપનિરૂપણ' નામનો સર્ગ ૧૨૨ માં સમાપ્ત

ઉત્પત્તિ-પ્રકરણ સમાપ્ત

॥ आदिकवि श्रीरास्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्रीयोगवासिष्ठ

म हारा मा य ण

शुद्ध गुजराती भाषांतर

४-स्थिति-प्रकरण

सर्ग १ दो०*

जगतद्विषी चित्रं वैधर्म्यं तथा सांख्यमिदं मतं अंजन

वसिष्ठ उवाच

मयोत्पत्तिप्रकरणादनन्तरमिदं ब्रुणु । स्थितिप्रकरणं राम ज्ञातं निर्वाणकारि यत् ॥ १ ॥

वसिष्ठ जोह्या: હે રામચંદ્રજી! આ પ્રમાણે મેં તમને ઉત્પત્તિપ્રકરણ કહ્યું. હવે હું તમને મોક્ષપદવીને પમાડનાર સ્થિતિપ્રકરણ કહું છું. તે તમે સાંભળો. મારા કહેવા પ્રમાણે રહેવું આ દૃશ્ય જગત 'અહંતા' યુક્ત, આકાર વિનાનું, ભ્રાંતિમાત્ર તથા અસત છે. વળી તે કર્તા વિનાનું, રંગવાના પદાર્થથી રહિત, આકાશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્રના જેવું, દ્રશ્ય વિનાનું, અનુભવરૂપ, નિદ્રા વિનાનું અને સ્વપ્ન જેવું છે. તે ભવિષ્યમાં થનાર નગરના નિર્માણ જેવું છે, ચિત્રમાં રહીને ઉદય પામેલું છે અને વાનરે ટાઢ મરાડવા માટે* કલ્પેલા મિથ્યા અગ્નિની પેઠે અર્થ સાધનાર છે. ધ્રુવથી તે અભિન્ન જુદું નથી છતાં તે જુદાની પેઠે રહ્યું છે, તે જળમાં પડનારી ધૂમસીના જેવું છે અને સત્ય છતાં આકાશમાં સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે શૂન્ય છે, તે રત્નની ક્રાંતિના સમૂહની જેમ આકાશમાં દેખાય છે, તે આધાર વિનાનું છે અને ગંધર્વનગરની પેઠે નિત્ય નિરાધાર છે. ગુગનુષ્ણના જળની પેઠે તે અસત્ય છતાં સત્યતા જેવું પ્રતીત થાય છે, કલ્પિત નગરની પેઠે તે દૃઢ

* આ સ્થિતિપ્રકરણના પહેલાં સર્ગમાં જગત્વિષી ચિત્રનું પ્રસિદ્ધ ચિત્રથી વૈધર્મ્ય ('અવળાપણું') વર્ણવેલું છે તથા સાંખ્ય વર્ણેના મનનું અંજન કરી બ્રહ્માત્મની સિદ્ધિ કરેલી છે.

* વાંદરંજી ઠંડી ઋતુમાં ચણેલી અથવા ગેરુ આદિ રાત્રી પદાર્થના ઢગલો કરી તાપે છે; તેથી તેમના શીતની નિર્વૃત્તિ થાય છે.

અનુભવમાં આવે છે, છતાં અસત્ય છે. તે કવિએ કહેલી કથામાંના નગરની તથા પર્વતની પ્રતિમાના સ્વરૂપ જેવું છે તેની કોઈ સ્થળે સ્થિતિ નહિ હોવાથી તે અસ્થિત છે. તે નિઃસાર છે છતાં આતિ દૃઢ છે. તે સ્વપ્નમાં દેખાતા પર્વત જેવું છે. તે ભૂતાકાશની પેઠે આકાશવાણું છે, શૂન્ય માત્ર છે શરદ્ગતિનાં વાદળાંની પેઠે અસ્થિર છે, અક્ષય છે, અને અવિચ્છિન્ન છે. આકાશની શ્યામતાની પેઠે તે ભાસમાન છે, વસ્તુ વિનાનું છે, સ્વપ્નની સ્ત્રીતા સમાગમની જેમ ભોગ વગેરે ક્રીડા કરનારું છે અને અતર્થીરૂપ છે. તે વિચિત્ર વારીની પેઠે પ્રફુલ્લ છે, નીરસ છતાં સરસ આકૃતિવાળું છે અને પ્રકાશમાન છતાં ચિત્રમાંના સૂર્ય તથા અગ્નિની પેઠે નિસ્તેજ છે. અનુભવ કરેલા મનોરંજનની પેઠે તે સ્વરૂપ તથા ફળથી મિથ્યા છે અને ચિત્રમાં રહેલા કમળની પેઠે તે સાર તથા સુબંધ વિનાનું છે. તે શૂન્યમાં પ્રકાશ પામેલું અનેક પ્રકારના વર્ણથી આકાશવાણું મૂર્તિમાન, આકાશ વિનાનું, ચારે બાજુથી શૂન્ય અને ઈન્દ્રિયનુષંગી જેમ ઉત્પન્ન થયેલું છે. તે પરમાત્માનો સ્વરૂપ વિચાર કરીએ તો પણ આ જગત સ્તંભ જેવું અસાર છે, જડ છે, મિથ્યા પંચમહાભૂતો વડે રચેલું છે, એમ જણાય છે. તે નેત્રદોષથી દેખાતા અંધકાર જેવું મિથ્યા તથા ચક્રની પેઠે રહ્યું છે અને અત્યંત રૂપસંહિત છતાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તે પાણીના પરપોત્રના આકાર જેવું છે, શૂન્ય છતાં અંદરથી સ્ફુલ્પમાન શરીરવાળું છે, રસાત્મક છતાં પરિણામે કડકું છે અને નિરંતર ક્ષય તથા ઉદયવાળું છે. ગ્રાહકની પેઠે તે વિસ્તાર પામેલું છે અને પકડવા જતાં તે હાથમાં આવતું નથી. તે જડરૂપ અવિદ્યાના સ્થાનકરૂપ છે, શૂન્ય છે અને પરમાણુ જેવું છે. એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન મતવાદીઓને મત છે. વળી હું પાંચ મહાભૂતમય છું એ પ્રમાણે તે ગ્રહણ કરાયેલું છે, શૂન્ય છે અને પાંચ મહાભૂત વિનાનું છે. જેની રીતે રાક્ષસનું ગ્રહણ થાય છે તો પણ તે અસત્ રૂપ છે, તેવી રીતે આ જગત

પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ થાય તેવું છે, તો પણ અસત્ છે.

રામ બોલ્યા : હે ભગવન્ ! બીજમાં અંકુર રહે, તેવી રીતે પ્રલયગ્રાહનાં સમયમાં આ જગત પરમાત્મામાં રહે છે તથા તેમાંથી જ પાછું ઉદય પામે છે, તો એવી રીતે માનનાર જે માણસો છે, તે જ્ઞાની છે કે અજ્ઞાની છે, તે મારો સંશય મટાડવા માટે તમે મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : બીજમાં અંકુર રહે, તેવી રીતે આ દૃશ્યજગત પ્રલયગ્રાહમાં પરમાત્મામાં રહે છે, એમ જે માનનાર છે તેનું માત્ર અજ્ઞાન પણ તથા બાળબુદ્ધિપણ છે તે સાંભળો. આ જગતનો કોની સાથે સંબંધ નથી કે એમ મનાવાથી પણ કોઈ સ્થળે વાસ્તવ સંબંધ જણાય છે તથા કોઈ સ્થળે વાસ્તવ સંબંધ જણાતો નથી. એટલા માટે બીજમાં અંકુરની પેઠે પરમાત્મામાં જગત રહેલું છે, એવો બોધ વિપરીત છે અને વકતા તથા શ્રોતાને મોહ કરનારો છે. બીજમાં અંકુર રહે છે તેવી રીતે પરમાત્મામાં જગત રહે છે, એવા પ્રકારની જે બુદ્ધિ છે, તે પ્રલયગ્રાહમાં જગતની સત્યતા જણાવવા માટે છે; પણ તેવી બુદ્ધિ સામ્યથી એ મૂઢપણ છે. તેનું કારણ કહ્યું છે, તે તમે સાંભળો. જવ, ધાણા તથા ધાન્ય વગેરે જે બીજ જોવામાં આવે છે, તે ચિત્ત તથા ઈન્દ્રિયોથી ગોચર છે, માટે તેમાંથી પત્ર તથા અંકુરની ઉત્પત્તિ થવી ઘટે છે. પણ પરમાત્મા પાંચ ઈન્દ્રિયો તથા છઠ્ઠા મતથી પણ અતીત છે, અણુરૂપ છે અને સ્વર્ણ જેવું છે તેને જગતનું બીજપણ કેમ જ ઘટે? આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ, પરથી પણ પર અને કોઈ પણ નામથી અપ્રાપ્ય એવા પરમાત્માને બીજપણ કેમ તથા કેવી રીતે ઘટે? પરમાત્માનું સ્વરૂપ વસ્તુતઃ સત્ય છે, તો પણ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ અસત્ રૂપ જણાય છે. તેને વિષે બીજપણ પણ નથી, ત્યાર પછી અંકુરપણ તો કેમ જ ઘટે? જગતથી પણ સ્વચ્છ અને શૂન્ય એવા પરમ પદમાં જગત, મેરુ, સમુદ્ર અને આકાશ વગેરે કેમ જ ઘટે? જે વસ્તુ પોતે કંઈ પણ નથી તેમાં બીજ

વસ્તુ કેમ રહે? અને જો તે વસ્તુ હોય, તો તેમાં રહેલી વસ્તુ કેમ ન દેખાય? એ પ્રમાણે આત્માનું કોઈ પણ સ્વરૂપ નથી. માટે તેમાંથી જગત કેમ અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું? શૂન્યરૂપ ઘટાકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પર્વત ક્યાં છે અને તે કેવી રીતે અને ક્યારે ઉત્પન્ન થયે છે? વળી તડકામાં જેમ છાયા રહી શકે નહિ, તેમ સત્ય સત્તાવાળા પરમાત્મામાં જડ સત્તાવાળું જગત કેમ રહી શકે? સૂર્યમાં ચંદ્રકાર કેમ રહે? અગ્નિમાં હિન કેમ રહે? આછામાં મેરુ કેન રહે? નિસાકર વસ્તુમાં રાકાર વસ્તુ કેમ રહે? છાયા તથા તડકાની એકતા ઘટતી નથી, તેવી રીતે ચૈતન્ય તથા જડરૂપ જગતની એકતા ઘટતી નથી. વડ તથા તેનું છી એ બંને સાકાર હોવાથી તેતા બીજમાંથી ચાંકુર થવા સંભવ છે, પણ નિસાકર પરમાત્માના સ્વરૂપમાંથી મોટા આકારવાળાં જગત ઉત્પન્ન થવા સંભવતાં નથી. બીજા દેશમાં ચાંને બીજા મનુષ્યમાં બુદ્ધિ વગેરે સર્વ ઇન્દ્રિયોની શક્તિથી પ્રત્યક્ષ આનુભૂત વગેરે બુદ્ધિના જ્ઞાન વડે જે આ દૃશ્ય જગત જોવામાં આવે છે, તે વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ. પરમાત્મા જગતરૂપી કાર્યમાં કારણપણાને પામેલા છે. એમ કહેનાર મૂઠ બુદ્ધિવાળા છે. જે પરમાત્મામાંથી જ જગત ઉત્પન્ન થયું હોય, તો ક્યાં સહકારી કારણ સહિત તે ઉદય પામ્યું, તે કહે. માટે બુદ્ધિવાળાએ કહ્યોલા કાર્યકારણભાવને દૂર રાખો અને આદિ, અંત તથા મધ્યથી સહિત જે બ્રહ્મ છે, તે જ આ જગતરૂપે રહ્યું છે એમ તમે જાણો. ૧-૩૬

**હુણ્હિમિઃ કારણકાર્યભાવં સંકલ્પિતં કુર-
તરે શ્યુદ્ધસ્ય । તત્તેવ તત્સત્યમનાદમયં જગ-
ત્તત્તેવ સ્થિતમિત્યવેદિ ॥ ૩૬ ॥**

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો

* જન્યજનિનિસાકરણ * નામનો સર્ગ ૧ બો

સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો*

જગતની સ્થિતિનું ખંડન તથા સત્ય
સ્વરૂપની સ્થિતિનું મંડન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

મથૈતદમ્યુપગમે વચ્ચિ વેદાવિદાં વર ।

હમસ્તક્કલનાતૈતે મહાવિદ્યઘોષિ નિર્મલે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ પોદયા : હવે હે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વજ્ઞ! સમસ્ત કલ્પનાથી વ્યતીત અને નિર્મળ એવા મહાવિદ્યારૂપી પરમાત્મામાં આ જગતની ઉત્પત્તિ વિષે હું તમને કહું છું. જે પરમાત્મામાં જગત વગેરે ચંકુર રહેલા હોય, તો તે ક્યાં સહકારી કારણો* સહિત ઉત્પન્ન થાય છે તે કહે. કારણ કે સહકારી કારણ વિના ચંકુરની ઉત્પત્તિ કહેવી તે તો વાંધ્યા સ્ત્રીને કન્યા ઉત્પન્ન થયા જેવી વાત છે. એમ કોઈ કન્યા ઉત્પન્ન થયેલી કોઈ દિવસ કોઈએ દીરી નથી, હવે સહકારી કારણ વિના પણ જગત ઉત્પન્ન થયું છે એમ માનતા હો, તો મૂળ કારણ પોતે જ જગતના સ્વભાવથી સ્થિત પામેલું છે. સર્વોના આરંભમાં બ્રહ્મ નિસાકરપણે સર્વરૂપે આત્મામાં રહેલું છે, માટે તેમાં જન્ય (ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય) અને જનક (ઉત્પન્ન કરનાર)નો ક્રમ કેમ જ ઘટે? કદાપિ એમ કહે કે, પરમાત્મામાં પૃથ્વી વગેરે પોતે જ સહકારી કારણરૂપે રહેલાં છે, તો પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પોતે સહકારી કારણ કેમ જ બની શકે? એટલે કે ઉત્પત્તિ થયા વિના સહકારી કારણપણું ન ઘટે તથા સહકારી કારણ વિના ઉત્પત્તિ ન ઘટે. એટલા માટે સહકારી કારણ સહિત જગત પ્રલયકાળમાં પરમપદમાં શાંત થાય છે અને ચિત્તામાંથી પાછો તેનો વિસ્તાર થાય છે, એમ બ્રાહ્મકર્તું કહેવું છે, પણ વિદ્વાન

* આ બીજા સર્ગમાં નકંદી સ્વરૂપિદ વડે જગત-
સ્થિતિનું ખંડન કરી પૂર્ણાનંદ સત્યસ્વરૂપની સ્થિતિનું
મંડન કરેલું છે.

÷ સહકારી કારણ એટલે એક વસ્તુને ઉત્પન્ન-
કરવામાં કારણરૂપે રહેલાં બીજા સાધન.

માણસનું કહેવું નથી. માટે હે સમયંદ્રજી ! આ જગત પ્રથમ હતું નહિ, વર્તમાનમાં છે નહિ અને ભવિષ્યમાં થશે નહિ. માત્ર ચેતનાકાશ આ પ્રમાણે પરમાત્મામાં પ્રકાશ પામે છે. હે સમ ! જ્યારે આ જગતને અત્યંત અમાવ છે, ત્યારે અખિલ જગત બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે અને તેમાં અત્યથાપણું નથી. જે વસ્તુની પ્રધ્નતા આવથી તથા અન્યોન્યાભાવથી શાંતિ થાય છે, તે વસ્તુ ચિત્તમાં શાંત થતી નથી અને શાંત થાય તોપણ નગરે દેખાય છે. કામ—કર્મ વગેરે લાસનાનાં બીજ સહિત જે જગતની શાંતિ થતી હોય, તો તેનો અત્યંત અભાવ થયો એમ જ કહેવાય; પણ ચિત્તની શાંતિ થયા વિના કામ—કર્મ વગેરેની શાંતિ થતી નથી, ત્યારે દૃશ્યનાની શાંતિ કેમ જ થાય? માટે આ દૃશ્ય જગતનો અત્યંત અભાવ છે, એમ માન્યા વિના અતર્થનો ક્ષય કરવા માટે બીજી યુક્તિ નથી. આ જગત ચિદેકરસ છે અને અણુમાત્ર પણ અચિદ્સ્વરૂપ નથી, એવું જ્યારે પાકું જ્ઞાન થાય ત્યારે ‘આ હું છું’ અને ‘આ હું નથી’ એ લોકપ્રસિદ્ધ બદલાર ચિત્ર કથા જેવો છે. આ પર્વત, આ પૃથ્વી, આ વર્ષ, આ કલ્પ, આ ક્ષણ, આ જન્મમરણ, આ કલ્પાંતનો સંરંજ, આ મહાકલ્પાંત, આ સર્ગનો પ્રારંભ, આ આકાશ વગેરે સૃષ્ટિનો ક્રમ, આ કલ્પનાં લક્ષણ, આ કોટી બ્રહ્માંડ, આ આલ્યા ગયેલા સર્ગો, આ ફરી આવેલા સર્ગો, આ દેવ તથા મનુષ્યનાં સ્થાનકના ભેદ અને આ સાત દ્રીપની તથા તેના વગેરે કાળની કલ્પના, એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના ભેદેથી મહાયૈતન્યરૂપી પરમાકાશ અતંતરૂપે ઘીટાદત્ત રહેલું છે. જેવી રીતે આકાશમાં વિસ્તાર પામેલા સૂર્યના પ્રકાશ વડે પરમાણુના ભેદ જણાય છે, તેવી રીતે પ્રથમ શાંતરૂપે રહેલું આ જગત મહાચિત્ત પરમાકાશમાં પ્રકાશ પામે છે. એ કય પોતે પોતાની ચાંદર અમત્કારનું જે વસ્ત કરે છે, તે જ સર્ગરૂપે જણાય છે; પણ તે રૂપરહિત અને તિસાધાર છે. ખરું જોતાં મોટી શિલામાં સિંધર અર્ધ રહેલી રેખાની પેઠે આ જગત

નો ઉદય નથી. નાશ નથી તેમ તે જતું નથી અને આવતું પણ નથી. નિરાકર આકાશમાં જેવી રીતે તેથી જુદા નિરાકર આકાશના ભાગ જણાય છે, તેવી રીતે તિર્મળ આત્મામાં પોતાની મેળે આ સર્ગ સ્ફુરે છે. જેવી રીતે જળમાં દ્રવ પણ છે, વાયુમાં સ્પંદ છે, સમુદ્રમાં ધૂમરી છે, અને ગુણવાન મનુષ્યમાં ગુણ રહ્યા છે, તેવી રીતે ઉદય તથા અસ્તના આરંભરૂપે રહેલું આ જગત એક વિજ્ઞાનભન્ન, શાંત, બ્રહ્મરૂપે જ વિસ્તાર પામેલું છે. સહકારી કારણ વિના શૂન્ય વસ્તુમાંથી પોતાની મેળે આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે, એમ કહેવું એ માત્ર ઉત્તરના માણસના બોલવા જેવું છે. આથી જેનું સર્વ અર્શની કળાનું કલંક શાંત થયું છે, જેના વિકલ્પના સમૂહનો નાશ થયો છે અને જેની દીર્ઘ તિદ્રા વિરામ પામી છે, એવા તમે જન્મત થાઓ છો. પછી રાજ જેવી રીતે પોતાની સભાના સ્થાનકને શોભાને તેવી રીતે તમે બ્રહ્મયોષ થવાથી અભ્ય પદથી પામીને બ્રહ્મવેતાઓની સભાને શોભાવો. ૧—૨૫

પ્રજ્ઞાતસર્વાર્થકલાકલંકો નિરસ્તનિરોધ-વિકલ્પતત્ત્વઃ । ચિત્રાય વિદ્વાવિતદર્શનિદો મવામયો ભૂષિતમ્; પ્રવુજઃ ॥ ૨૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો
‘સ્થિતિબીજેપન્નાસ’ નામનો સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ એ*

જગતનું અતંતપણું*

રામ ક્વાચ

મહાકલ્પાંતસર્ગાદૌ પ્રથમોડસૌ પ્રજાપતિઃ ।

સ્મૃત્યાત્મા જાયતે મન્યે સ્મૃત્યાદૈવ તતો જગત્ ॥

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મ ! મહાકલ્પના પ્રલય પછી સૃષ્ટિના આરંભમાં પ્રથમ આ પ્રજાપતિ સ્મૃતિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે, એમ હું માનું છું.

* આ ત્રીજા સર્ગમાં બોધદૃષ્ટિથી વિવર્તપ્રજ્ઞાની સ્થાપના કરીને અપવાદ બતાવવામાં આવશે તથા અજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જગતનું અતંતપણું છે. એમ કહેવામાં આવશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી ! તમે કહ્યો છો તે પ્રમાણે મહાપ્રલયને અંતે સૃષ્ટિના આરંભમાં સ્મૃતિરૂપે જ પ્રથમ પ્રબળપતિ ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્માના સંકલ્પરૂપ આ જગત સ્મૃતિરૂપ છે. પ્રબળપતિનું પ્રથમ સંકલ્પિત જે નગર છે, તે જ જગતરૂપે જણાય છે. આકાશમાં જેવી રીતે મોઢા વૃક્ષનો સંભવ નથી, તેવી રીતે સૃષ્ટિના આરંભમાં જન્મ ન હોવાથી પરમાત્માની સ્મૃતિનો સંભવ નથી.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મનું ! સૃષ્ટિના આરંભમાં પૂર્વજન્મની સ્મૃતિનો સંભવ કેમ નથી ? તથા મહાપ્રલયના મોહ વડે પૂર્વકલ્પની સ્મૃતિનો કેમ નાશ થાય ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પૂર્વે જે જે બ્રહ્માદિ દેવતાનો મહાપ્રલયમાં નાશ થયો છે, તે સર્વ બ્રહ્મપદવીને અવશ્ય પામી ગયા છે. માટે હે સુષ્રતા ! પૂર્વજન્મનો કતો કોણ છે, તે તમે કહ્યો. કારણ કે સ્મરણ કરનારની મુક્તિ થવાથી સ્મૃતિ તિર્મૂગપણાને પામી ગઈ. એટલા માટે સ્મરણ કરનારને અભાવ હોવાથી સ્મૃતિ કેમ ઉત્પન્ન થાય ? કારણ કે મહાકલ્પમાં સર્વનો અવશ્ય યોગ થાય છે. ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં અનુભવ હોવાથી અથવા અનુભવ ન થવાથી જે સ્મૃતિ છે, તે જ જગતનું સ્થાનક છે; તેથી જ ચૈતન્યપ્રભા દૃશ્યરૂપે દેખાય છે. એ પ્રમાણે આદિ અંતે અંત વિના પ્રકાશ પામી ચૈતન્યપ્રભા એ જ જગત છે. અનાદિકાળથી સિદ્ધ જે બ્રહ્મનું પોતાનું ભાન છે, તે જ આતિવાહિક છે અને બ્રહ્મ પોતે જ સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ ભાવનાના આરોપના ક્રમ વડે જગતરૂપે જણાય છે. વન, વાદળો, આકાશ, દેશ, કળ, ક્રિયા અને દિવસ તથા રાત્રિના ક્રમથી યુક્ત આ જગત પરમાણુમાં જણાય છે. એ પરમાણુની અંદર પણ બીજા પરમાણુ વિસ્તાર પામીને રહેલ છે અને તેની અંદર પ્રકાશ પામતા પર્વતોના સમૂહો શોભે છે. તેની અંદર પણ તેવી જ રીતનું તથા દૃશ્ય જગતથી શોભતો બીજો પરમાણુ દેખાય છે, પણ એ વાસ્તવિક રીતે મિથ્યા

છે. હે નિષ્પાપ ! એ પ્રમાણે જેવી રીતે તત્ત્વશાત્રીને સન્માત્ર દૃષ્ટિનો અંત નથી, તેવી રીતે આશાની માણસને અસત્ દૃષ્ટિનો અંત નથી. શૂનીની દૃષ્ટિએ આ દૃશ્ય જગત કેવળ શાંત તથા અવ્યય બ્રહ્મરૂપ જ છે અને સ્વચ્છાનીની દૃષ્ટિએ પ્રકાશિત ભુવનથી યુક્ત છે. જેવી રીતે ચોક્કસ આણમાં બીજા હળારો અણ દેખાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્માંક વડે વિકાસ પામેલું આ જગત છે. જેવી રીતે ચોક્કસ આંલવામાં પૂતળી હોય અને તેના આંગમાં બીજા પૂતળીની કોઈ કલ્પના કરે અને તેના સંગમાં વગી કોઈ ત્રીજા પૂતળીની કલ્પના કરે; તેવી રીતે આ ત્રૈલોક્યરૂપી પૂતળી રહે છે. જેમ પર્વતમાં રહેલા પરમાણુ તેનાથી ભિન્ન નથી અને ગણી શકાય એવા પણ નથી, તેમ મહાભેર બ્રહ્મમાં રહેલા ત્રૈલોક્યરૂપી પરમાણુઓ તેનાથી ભિન્ન નથી અને ગણી શકાય તેવા પણ નથી. જે સૂર્યનાં કિરણમાં રહેલા યજ્ઞ ચાણુની સંખ્યાની ગણતરી થાય તો તે ત્રૈલોક્યરૂપી પરમાણુની સંખ્યાની ગણતરી થાય. ચૈતન્યરૂપી સૂર્યમાં ત્રૈલોક્યરૂપી પરમાણુ ઉત્પન્ન થાય છે. સૂર્યની ક્રાંતિની જળમાં તથા જળમાં જેવી રીતે પરમાણુ ભમે છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં ત્રૈલોક્યરૂપી પરમાણુ ભમે છે. જેવી રીતે શૂન્ય અનુભવરૂપ ભૂનાકાશ રહેલું છે, તેવી રીતે સર્ગના અનુભવરૂપ ત્રિદાકાશ રહેલું છે. સર્ગને સર્ગરૂપે બજાવવાથી અધમ ગતિ થાય છે અને ચોને બ્રહ્મરૂપે બજાવવાથી કલ્યાણ થાય છે. જે વિજ્ઞાનાત્મા છે અને જે વિશ્વના કારણનું શાસન કરનાર છે, તે અને પરમાર્થ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવા સુપૂર્ણ ત્રિદાકાશરૂપ બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે. જે જેનાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, તે તે રૂપ જ છે એમ સમજવું. વળી જ્ઞાન થયા પછી સર્વ બજાવવાની વસ્તુ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર જ છે. ૧-૨૪

વિજ્ઞાનાત્મા શાસિતા વિશ્વવીજં બ્રહ્મવાલં
સ્વં વિદ્યાકાશમાત્રમ્ । યસ્યાજ્ઞાતં યત્તદેશેતિ
વિદ્યાવ્યવેયં સ્વાતર્થોપલંબોદયમાત્રમ્ ॥૨૪॥

શ્રીશિવવસિષ્ઠ મહારાસપણુમાં સ્થિતપ્રકરણને
"જગદાનંત્યવર્ણન" નામના સર્ગ ૩ જે અમાર

સર્ગ ૪ થો*

જગતનું મૂળ મન છે-મનના

નારાથી જગતની શૂન્યતા

વસિષ્ઠ ડાવાવ

ઈન્દ્રિયપ્રાપ્તિપ્રાપ્તિસેવુના ભવસાગર :

તીર્થતે નૈતરેણેહ કૈનચિપ્રામ કર્મણા ॥૧॥

વસિષ્ઠ પ્રોત્થા : હે રામ ! ઈન્દ્રિયોરૂપી સંત્રામના જયરૂપી સેતુ વડે ભવસાગર તરી જવાય છે, પણ બીજા કોઈ કર્મથી ભવસાગર તરતો નથી. શાસ્ત્ર તથા સંજ્ઞાતનો સમૂહમ, શાનાભ્યાસ અને વિવેકથી જેણે ઈન્દ્રિયો છૂટી છે, તે માણસ આ દૃશ્ય જગતનો આત્મ્યંત ભાગાય છે, એમ જાણી શકે છે. આ પ્રમાણે હે રામ ! સંસારસાગરની પંકિત જે પ્રમાણે ભાય છે તથા આવે છે, તેનું સર્વસ્વરૂપ મેં તમને ક્ષી સંભળાવ્યું. હું તમને વધારે શું કહું ? મન છે તે જ કર્મરૂપી વૃક્ષનો અંકુર છે, માટે તેનું છેદન કરવાથી કર્મરૂપી શરીરસ્થાના જગતરૂપી વૃક્ષનું છેદન થાય છે. હે રામચંદ્રજી ! આ સર્વ જગત મનરૂપ છે, માટે મનની ચિકિત્સા કરવાથી સકળ જગતજગતરૂપી રોગની ચિકિત્સા થાય છે. મનનું દેહાકાર મનન છે, તે જ સ્વપ્નની પેઠે ક્રિયા કરવાને સમર્થ દેહરૂપે થાય છે. એટલે તો મન વિના દેહ ક્યાં દેખાય છે ? આ દૃશ્ય જગતનો આત્મ્યંત અસંભવ છે એમ જાણ્યા વિના મનરૂપી પિશાચની સો કલ્પો સુધી શાંતિ પણ નથી. મનરૂપી વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવામાં આ દૃશ્ય જગતનો આત્મ્યંત અસંભવ એ જ ઉત્તમ ઔષધ છે. મન છે તે જ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, મનને લીધે જ જન્મ મરણ છે અને તે જ પોતાની ચિંતાના પ્રસાદથી ધ્યંન પામે છે તથા મુક્ત થાય છે. મનનને લીધે ચિંતાની વૃદ્ધિ થવાથી આ જગત વિસ્તારવાળા આકાશમાં શૂન્ય ગંધર્વ-

* આ મોથા સર્ગમાં ઈન્દ્રિય સહિત મન છે, તે જ વિધનું મૂળ છે, માટે તેનું છેદન થતાં દૃશ્યનો અસંભવ દેખાવાથી જગત શૂન્ય જણાય છે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે.

તગરની પેઠે સ્ફુરે છે. પુષ્પના ગુચ્છમાં રહેલી સુગંધી જેમ પુષ્પમાં રહી છે, છતાં તેથી જુદી જણાય છે, તેમ વૃદ્ધિ પામેલું આ જગત મનમાં સ્ફુરે છે તથા મનમાં રહેલું છે. તલમાં જેવી રીતે તેલ છે, ગુણવાનમાં જેવી રીતે ગુણ છે અને ધર્મમાં જેવી રીતે ધર્મ રહેલો છે, તેવી રીતે ચિંતામાં આ જગત રહેલું છે. સૂર્યમાં જેવી રીતે કિરણનો સમૂહ છે, તેજમાં જેવી રીતે પ્રકાશ છે અને અગ્નિમાં જેવી રીતે ઉજાતા છે, તેવી રીતે મનમાં આ જગત રહેલું છે. હિમમાં જેવી રીતે શીતળતા છે, આકાશમાં જેવી રીતે શૂન્યપણ છે અને વાયુમાં જેવી રીતે ચંચળતા છે, તેવી રીતે મનમાં આ જગત રહેલું છે. મન છે તે જ અખિલ જગત છે અને જગત છે તે જ મન છે. એ પ્રમાણે પરસ્પર એકબીજા વિના એકબીજાની સ્થિતિ નથી. પણ એ બેમાંથી મનનો નિરંતર માટે જ્યારે ક્ષય થાય છે ત્યારે જગતનો ક્ષય થાય છે; પણ જગતનો ક્ષય થાય છે ત્યારે મનનો ક્ષય થતો નથી. ૧-૧૫

મનો જગત્સાગરદલિલ તથા મનઃ પરસ્પરં ભવિતદિતે સદૈવ હિ । તયોર્દયોર્મનચિ નિરન્તરં સિતે સિતં જગત્તુ જગતિ સિતે મનઃ ॥૧૫॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'સ્થિત્યંકુરકલન' નામનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

સર્ગ ૫ મો*

શુકાચાર્યને અપ્સરારાનું કર્શન અને તેથી તેમને થયેલી તનુભયતા

રામ ડાવાવ

મગવન્ સર્વવર્મણ પૂર્ણપરવિર્ભાવર ।

અયં મનસિ સંસારઃ સ્ફારઃ કથમિવ સ્થિતઃ ॥૧॥

રામ પ્રોત્થા : હે ભગવન્ ! હે સર્વધર્મોને જાણનારા ! હે પૂર્ણપરતા ઉત્તમ વેત્તા ! બહાર સ્ફુરે રહેલો આ સંસાર મનમાં કેવી રીતે

* આ પાંચમા સર્ગમાં ભુગુન્ઠયિ સમાધિમાં હતા તથા શુકાચાર્ય પર્વતમાં સ્ત્રી કરતા હનુ દેવામાં તે (શુકાચાર્ય) ને અપ્સરારાનું કર્શન થવાથી, મોહથી તનુભય ભાવના થઈ ચોટલી કળા કહેવાયે.

સ્ફુરી રહેલો છે કે હે આપાપ ! બહાર વૃદ્ધિ પામેલો આ સંસાર મનમાં કેવી રીતે સ્ફુરે છે, તે તમે સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંત આપીને મને સમજાવો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ઈન્દુ બ્રાહ્મણના દસ પુત્રોના મનમાં દૃઢ થયેલાં જગત જે પ્રમાણે સ્થિર થઈને રહેલાં હતાં, તે પ્રમાણે મનમાં આ જગત રહેલું છે. ઈન્દ્રજીતની કળાથી વ્યાકુળ થયેલા લવણ-રાજાને જેવી રીતે ચંડાળપણું પ્રાપ્ત થયું હતું, તેવી રીતે આ જગત મનમાં રહેલું છે. શુક્રાચાર્યને ઘણા કાળ સુધી સ્વર્ગભોગ ભોગવવાની ઇચ્છાથી જેવી રીતે ભોગાધિનાથપણું, સંસારીપણું તથા ભોગોન્નવસ્થપણું થયું હતું, તેવી રીતે આ જગતમાં મનમાં રહેલું છે.

રામ બોલ્યા : હે ભગવન્ ! ભૂગુના પુત્ર શુક્રાચાર્યને સ્વર્ગના ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છાથી ભોગાધિનાથપણું તથા સંસારીપણું કેમ થયું હતું ? વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે સમચંદ્રજી ! પૂર્વે તમાલના વૃક્ષથી ઘેરાયેલા મંદરપર્વતના શિખર ઉપર ભૂગુ તથા કાળનો જે સંવાદ થયો હતો, તે તમે સાંભળ્યો. પૂર્વે મંદરગિરિના કોઈ એક ક્ષેત્રથી ઢેકાયેલા શિખર ઉપર ભગવાન ભૂગુ-ઋષિએ ધોર તપ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. ત્યારે તેમની પાસે તેમના મહાબુદ્ધિમાન એવા ‘શુક’ નામના બાળપુત્ર રહ્યા હતા. તે શુક તેજસ્વી, પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવી ક્રાંતિવાળા અને સૂર્યના જેવા પ્રકાશમાન હતા. ત્યારે ભૂગુઋષિ તે ઉત્તમ વનમાં સર્વ કાળ, વનના પાષાણમાંથી ક્ષેત્રેલી જાણે પ્રતિમા હોય, તેથી રીતે નિશ્ચળપણે સમાધિમાં જ રહેતા હતા. ત્યાં બાળક શુકાચાર્ય ફોલોની સેજામાં, સોનાચાંદીની વેદિકાઓમાં અને મંદારવૃક્ષના ઉત્તમ હિંડે, બામાં રમણુલીલાથી ક્રીડા કરતા હતા. સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે વિસ્થાપિત ઋષિના નિર્મીણ કરેલા સર્ગમાં જેવી રીતે ‘ત્રિશંકુ’ નામના રાજા રહ્યા છે, તેવી

રીતે શુકાચાર્ય વિદ્યા તથા અધિધાની વચ્ચે મે.ઠી આપત્તિ પામ્યા હતા. એક દિવસ પોતાના પિતા ભૂગુઋષિ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં હતા, તે સમયે જેવી રીતે શત્રુને જીત્યા પછી રાજા અવ્યગ્રપણે રહે, તેવી રીતે શુકાચાર્ય અવ્યગ્રપણે રહ્યા હતા. તેવામાં હીરસમુદ્રના મથનથી ઉત્પન્ન થયેલાં લક્ષ્મીજી જેમ જનાદેન ભગવાનની દૃષ્ટિમાં આવે, તેમ આકાશમાર્ગમાં ચાલી જતી એકે આપ્સરા તેમની દૃષ્ટિએ આવી. તે આપ્સરાએ મંદારવૃક્ષની માળા પહેરી હતી. અને મંદમંદ વાતા પવન વડે તેના કેશ ઝૂલતા હતા. તે ચાલતી હતી, તેથી તેનાં હાર તથા અંકર અમકતાં હતાં. સુગંધથી તે આકાશ, તથા પવનને સુગંધયુક્ત કરતી હતી. લાવણ્યમયી લતાના જેવું તેનું સ્વરૂપ હતું અને મદને લીધે તેનાં તેજ રાતાં હતાં. પોતાના દેહની ક્રાંતિરૂપી ચંદ્રનાં કિરણથી તે ત્યાંના દેશને અમૃતમય કરતી હતી; તેથી શંખૂર્ણ ચંદ્રમાને જોઈને જેમ સમુદ્રને સોભા થાય તેમ તે આપ્સરાને જોઈને શુકાચાર્યનું મન સોભા પામ્યું અને આપ્સરા પણ શુકાચાર્યનું રુપ જોઈને કામવશ થઈ ગઈ. આમ આપ્સરાને જોઈને મે.હ પામી ગયેલા શુકાચાર્યે કામદેવને વિષે પરાભવ પામેલા પોતાના મનને યોધ આપ્યો, તોપણ તે આપ્સરામાં જ તેમનું ચિત્ત એકાગ્ર હોવાથી તે શુકાચાર્ય આપ્સરામય થયા. ૧—૧૯

મનચિજેતુપરાહતમાશયં સ પરિબોધ્ય મન-
સ્તદનુશાના । વિગલિતેતરવૃત્તિતયાત્મના સ ચ
વધૂમય યવ મમ્લ હ ॥ ૧૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારાચર્યેન દિશનિપ્રકરણેના
‘ભાગવતખવન’ નામનો સર્ગ ૫ મો સમાપ્ત

+ સૂર્યવંશમાં ‘સન્ન્યસન’ નામનો રાજા હતા, તેણે ત્રણ મહાપાપ કર્યાં હતાં. તેથી તેનું ‘ત્રિશંકુ’ નામ પડ્યું હતું. વિશ્વામિત્ર તેના ગુરુ હતા. તેમણે

પોતાના તેજથી ત્રિશંકુને સ્વર્ગમાં મોકલ્યો, ત્યારે તે પાપી હોવાથી તેને દેવતાઓએ સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીમાં પાછો નાખ્યો; એટલે વિશ્વામિત્રે તેને સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી વચ્ચે સ્થિર કરી દીધો એ કથા પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે.

સર્ગ ૬ છો*

શુકાચાર્યનું સ્વર્ગમાં જવું અને
ત્યાં તેમનું સન્માન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

અથ તાં મત્તા દયાયંત્રત્રિવાલીલેક્ષણઃ ।

આરબ્ધવાન્મનોરાજ્યમિદ્મેકઃ કિલોજ્ઞાનાઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! ત્યાર પછી તે
આપ્સરનું મન ધ્યાન કરતાં શુકાચાર્યે પોતાનાં
નેત્ર મીચીને મનોરાજ્ય કરવાનો પ્રારંભ કર્યો :
'આ મારી પાસે રહેલી આપ્સરા આકાશમાર્ગે
ઈન્દ્રના ભુવનમાં આવી જાય છે. તેની પાછળ
આલતો હું પણ દેવો જેમનાં વિહાર કરે છે, તે સ્વર્ગ-
માં આવ્યો છું. આ ક્રોમળ મંદારનાં પુષ્પનાં
ઘરેણાંથી સુંદર તથા સુવર્ણ જેવાં શોભીતાં
શરીરવાળા દેવો છે. લોચનના ઉલ્લાસથી
પ્રત્યક્ષ નજર આવેલી નીલકમળના જેવી દૃષ્ટિ-
વાળી, મુગ્ધ હાસ્યથી શોભતી અને મૃગના જેવાં
નેત્રવાળી સુંદર આ આપ્સરાઓ છે. પારિજાત
વગેરે પુષ્પની ત્રાણાથી શોભતા, ઓઝળીળનું
પ્રતિબિંબ પડવાથી વિસ્વરૂપ હરિના જેવા સ્વાક્રર-
ના હર્ષ પામતા અને પ્રકાશ પામતા આ દેવો છે.
હાથીના ગંડસ્થાનમાંથી ઝરતા મદમાં આસક્ત
થયેલા આ ભમરાઓ દેવતાઓનું અત્યંત મધુર
સ્વરથી થતું ગાયત્ર સાંભળીને મદમાંથી વિસ્કત
થવા છે અને ગીતો સાંભળી રહ્યા છે. આ ગંગા
નદી છે. તેને વિષે સુવર્ણમય કમળની પાસે બ્રહ્મા-
ના હંસ અને સારસ કૃષ્ણ કરે છે અને તેના
કાંઠા ઉપરની વાડીમાં દેવોએ વિશ્રાંતિ લીધી છે.
આ અહીં યમ, ચંદ્ર, ઈન્દ્ર, સૂર્ય, આગિત, વરુણ
અને વાયુદેવતા પોતાના શરીરની કાંતિથી પ્રકા-
શિત કિરણોને વિસ્તારી રહ્યા છે. આ અસવત
હાથી છે. તે યુદ્ધમાં શસ્ત્રપ્રહારને ખાંગવાળ
જેવો માને છે અને તેણે દાંત વડે ઘણા દૈત્યોને
માર્થી છે. પુરુષને લીધે પૃથ્વીમાંથી આકાશમાં

તારારૂપે થયેલા આ પુણ્યવાન પુરુષો આ દેવરૂપે
થઈ રહ્યા છે. તેઓ મનોહર સુવર્ણ જેવા દેહવાળા
છે અને આ વિમાનમાં બેસનારા છે. આ ગંગા-
નદીના જળતરંગો છે. મેરુપર્વતના પથ્થરમાં
પથકાવાથી તેમનાં બિંદુ દેવાને સ્પર્શ કરે છે અને
તેઓ મંદારપુષ્પથી ભરેલા છે. પથ્થરના ગયેલાં
મંદારપુષ્પની મંજરીના સમૂહથી, પિંગળાવર્ણનો
તથા હિંડોળાથી સ્વર્ણ આપ્સરની પંકિતવાળો
આ ઈન્દ્રના ઉપવતનો માર્ગ છે. આ હુંદ તથા
મંદારના મકરંદના સુગંધવાળો અને ચંદ્રકિરણની
પેઠે સુખરૂપ સ્પર્શવાળો પારિજાતનો પવન છે.
આ સુંદર તંદનવત છે અને તેમાં પુષ્પના કેસર
તથા મકરંદના કણથી મહેકતા વસ્ત્ર વડે ક્રીડા કર-
વાને ઉત્સાહવાળી એવી લનાઓ તથા અંગના-
ઓના સમૂહો રહ્યા છે. દેવોની સ્ત્રીઓ (આપ્સ-
રા)ને મનોહર ગીતના શબ્દથી આનંદ આપી
તથાવતારા આ લીણાના મનોહર સ્વરવાળા
'નારદ' અને 'તુલ્યરુ' નામના ગાંધર્વો છે. આ
પુરુષ કરનાર આલેસો ઘણાંક ઘરેણાંથી શણગારેલા
છે અને આકાશમાં ઊડનાર વિમાનમાં બેસી
જઈ રહ્યા છે. જેમ વનલતા વનનું સેવન કરે
તેમ મદ તથા કામદેવથી મદોન્મત અંગવાળી
આ આપ્સરઓ ઈન્દ્રનું સેવન કરે છે. ઈન્દ્રની સ-
મિણના જેવા પુષ્પવાળાં, ચિંતામણિરૂપ
કળીના ગુચ્છવાળાં તથા પાકી ગયેલાં ફળથી
જિંવા દાંતની પેઠે શોભતાં આહીં આ કલ્પવૃક્ષ
રહ્યાં છે. ત્રેલોક્યને સર્જનાર બીજા બ્રહ્મદેવ હોય
તેમ આ ઈન્દ્રદેવતા આસત ઉપર બેઠા છે અને
હું તમને આભિનંદન કરું છું.' આ પ્રમાણે શુકા-
ચાર્યે પોતાના મનથી વિચાર કર્યો અને આકાશ-
માં બીજા શુકાચાર્ય હોય તેમ તેમણે ઈન્દ્રને
આભિનંદન કર્યું. પછી ઈન્દ્રદેવે આદરથી ઊભા
થઈને શુકાચાર્યની પૂજા કરી અને હાથ પકડીને
પોતાની પાસે તેડી લાવ્યા અને આસત ઉપર
બેસાડ્યા. તેમણે કહ્યું કે, 'હે શુકાચાર્ય ! તમારા
આગમનથી આ સ્વર્ગલોકને ખંચ છે. માટે હું
નાથ ! આહીં તમે ઘણા કાળ સુધી નિવાસ કરો.

* આ છઠ્ઠા સર્ગમાં શુકાચાર્ય મન વડે સ્વર્ગમાં
જ્યાં તે ઈન્દ્રદેવતાએ તેમનું સન્માન કરી પોતાની
પાસે બેસાડ્યા એટલી કથા કહેવાયે.

ત્યાર પછી ઈન્દ્રની પાસે આસન ઉપર બેઠેલા તથા શોભતા મુખવાળા તે શુક્રાચાર્ય ત્યાં નિર્ગળ પૂર્ણ ચંદ્રની શોભાનું પણ હરણ કરતા હોય એમ શોભવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે સધળા દેવતાઓના સમૂહે અભિવંદન કરેલા તથા ઈન્દ્રની પાસે બેઠેલા ભુગુપત્ર શુક્રાચાર્ય ઘણો જ સંતોષ પામ્યા અને ઈન્દ્રદેવતાને અત્યંત પ્રીતિપાત્ર થઈ પડ્યા.

**લલ્લસુરમણામિવંદિતોઽહો મુગુતનયઃ જાત-
મનુપાર્શ્વસંસ્થઃ । ચિરતરમુદ્ગામવાપ દુષ્ટિ
નરપતિસત્તમલાહનં વપૂવ ॥૨૪॥**

હો યેગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો
'શુક્રાચાર્યનું સ્વર્ગમન અને સન્માન' નામનો
સર્ગ ૬ હો સમાપ્ત

સર્ગ ૭ મો*

શુક્રાચાર્ય અને આપ્સરોના અનુરાગ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

**इति शुक्रः पुरं प्राप्य वैकुण्ठं स्वेन तेजसा ।
विद्यसारं निजं भावं प्राक्तनं व्यसूतं विना ॥१॥**
વસિષ્ઠ યોદ્યા : હે રામ ! આ પ્રમાણે
શુક્રાચાર્ય પોતાના તેજથી મરણના દુઃખનો અનુ-
ભવ કર્યા પછી વિના સ્વર્ગલોકમાં આવ્યા અને
તેમને પોતાના પૂર્વના ભાવનું વિસ્મરણ થઈ ગયું,
એક મુહૂર્ત સુધી ઈન્દ્રની પાસે વિશ્રાંતિ લીધા
પછી સ્વર્ગેશુબથી આનંદ પામેલા તે શુક્રાચાર્ય
સ્વર્ગમાં વિહાર કરવા માટે ઊભા થયા, સારસ
જેવી રીતે નસિનીની પાસે જાય, તેવી રીતે શુક્રા-
ચાર્ય સ્ત્રીઓને અત્યંત પ્રિય એવી સ્વર્ગની શોભા
નેહીને સ્ત્રીસમૂહને જોવા ગયા. તેવામાં એ
ભાગેવે મુગબાહાના જેવાં નેત્રવાળી જે આપ્સ-
રોને પ્રથમ જોઈ હતી, તેને તેમણે વતના તીમા-
ભાગમાં એક આંખાની વેલની જેમ ધીણ સ્ત્રી-
ઓની વચમાં જોઈ, હે રામ ! તે આપ્સરા પણ
શુક્રાચાર્યને જોઈને પરવશપણાને પામી ગઈ.

* આ સાતમા સર્ગમાં પ્રથમ જગેલી આપ્સરોને
શુક્રાચાર્ય સ્વર્ગમાં દીકરી; તેથી તે બંનેના પરસ્પર
અનુરાગથી સમાગમ થયો, એટલી કથા કહેવામાં આવશે

ચંદ્રકાંતમણિ ચંદ્રભાસ્કરનાને જોઈને જળ સ્રવે,
તેવી રીતે વિલાસથી અપળ આકૃતિવાળી તે આપ્સ-
રોને જોઈને શુક્રાચાર્યના અંગમાંથી ધરસેજાનાં
શીપાં પડવા માંડ્યાં. આકાશમાં વિલાસ કરનારી
શીતળ ચંદ્રભાસ્કરના ઉપર ચંદ્રકાંતમણિ દૃષ્ટિ
કરે, તેમ પરીનાનાં જળ ઝરતા ચાંગવાળા તે
શુક્રાચાર્યે તે આપ્સરા ઉપર દૃષ્ટિ કરી. ત્યાં શુક્રા-
ચાર્યની દૃષ્ટિથી તે આપ્સરા પણ તત્પરચય ગઈ
ગઈ. સતિએ પતિના વિયોગથી વિલાપ કરનારી
ચક્રવાકની સ્ત્રી પ્રાતઃકાળે પોતાના પતિ ચક્ર-
વાકને જોઈને પ્રેમરસથી વિકાસ પામે, તેવી
રીતે શુક્રાચાર્યને જોઈને તે આપ્સરા વિકાસ પામવા
લાગી. આમ તે બંને સાથે જ એકબીજાનાં
આનુરક્ત થઈ ગયાં. આથી પ્રાતઃકાળમાં સૂર્ય
તથા કમલિનીના સમાગમથી જેવી શોભા થાય
છે, તેવી ત્યાં શોભા થઈ રહી. તે નંદનવતીને પ્રદેશ
સંકલિપત અર્થે આપનાર હતો, તેથી તે આપ્સરા-
ના અંગને પરવશ કરીને શુક્રાચાર્યે તેને કામદેવને
આર્પણ કરી. એટલે તેનાં કામળ અંગે ઉપર
કામદેવતાં બાણોની વૃષ્ટિ થવા લાગી. કમળપત્ર
ઉપર મેઘની દ્વારા પડવાથી જેમ તેને કંપ થાય
છે, તેમ તે આપ્સરોને કામદેવથી કંપ થવા લાગ્યો.
તેથી મંદમંદ પવનથી ચલાયમાન થતી પુષ્પની
મંજરીના જેવી તેવી સ્થિતિ થઈ હતી. હાથી જેવી
રીતે કમલિનીને ક્ષોભ કરે, તેવી રીતે નીલમકળતા
જેવાં નેત્રવાળી તથા હંસ અને સારસના જેવી
ગતિવાળી તે આપ્સરોને કામદેવ ક્ષોભ પમાડવા
લાગ્યો, એ પ્રમાણે તે આપ્સરાની સ્થિતિ જોઈને
સંકલિપત અર્થને સિદ્ધ કરનાર શુક્રાચાર્યે મહા-
દેવજ સંહારનો સંકલ્પ કરે, તેવી રીતે આંધકરનો
સંકલ્પ કર્યો; તેથી જેમ બૂલોડના લોકલોક
પર્વતનો તટ આંધકારથી વ્યાપ્ત થાય તેવી રીતે
તે નંદનવતીને પ્રદેશ આંધકારથી વ્યાપ્ત થઈ
ગયો. એ પ્રમાણે તે સ્ત્રી-પુરુષના ચંદ્રકાંતમાં
લલ્લસુરપી આંધકારનો નાશ કરનાર આંધકારરૂપી
સૂર્યનો ઉદય થયો અને જેમ સાંધકાળે પક્ષીઓ
પોતપોતાને સ્થાનકે ચાલ્યાં જાય તેમ તે સ્થાનકેથી

તે આપ્સરા તી સખીઓ તથા બીજાં મનુષ્યો પોતાની ઇચ્છિત દિશામાં આલ્સાં ગયાં. ચોટલે મધુરની સ્ત્રી જેમ મેઘ પાસે આવે તેમ દીર્ઘ તથા ચપળ કટાક્ષવાળી ચાને વૃદ્ધિ પામેલા મદનની વ્યથાવાળી તે આપ્સરા ભુગુપુત્ર શુક્રાચાર્યની પાસે આવી. ત્યાર પછી મધવ ભગવાન ક્ષીરસમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે, તેવી રીતે સ્ફટિકમણિના ગુહમાં કલ્પેલી શય્યા ઉપર શુક્રાચાર્યે પ્રવેશ કર્યો; એટલે તે આપ્સરાઓ પણ વિનયથી પોતાનું મુખ તમાવી, તેમના હાથનું અવલંબન કરી ત્યાં આગમન કર્યું. આથી તે ઇન્દ્રના હાથીના હૃદયમાં ઉપર રહેલી કમલિનીના જેવી શોભણ લાગી. ત્યાર પછી મધુરસ અને સ્નેહયુક્ત વાણી વડે તેણે મનોહર, આનંદયુક્ત તથા વિલાસવાળા અક્ષરથી શુક્રાચાર્યને આ પ્રમાણે કહ્યું : હે નાથ ! જુઓ તો ખરા, નિર્મળ ચંદ્રતા જેવા આર. મુખ ઉપર બાણ નાખનાર આ અનંગ મને આખ્યાને બાંધે છે. હું અખગા છું, હીન છું તથા તમારે શરણે આવી છું; માટે તમે મારું પાલન કરો. હે સાધુ ! કૃપણની આશ્વાસના કરવી એ જ સંતપુરુષનું વ્રત છે. હે મહાબુદ્ધિમાન ! સ્નેહદષ્ટિને ન જાણનારા મૂરખાઓ જ પ્રીતિની (પ્રીતિથી આવેલા માણસની) અવગણ કરે છે, પણ રસજ્ઞ માણસ તેમ કરતા નથી. હે પ્રિય ! અત્યોત્યની આસક્તિથી નિઃશંકપણે પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રેમ જીવનરૂપ અમૃત સવનાર ચંદ્રથી પણ અધિક પ્રીતિ ઉપજાવે છે. પરસ્પરની આસક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા અને પરસ્પર આનંદ આપનાર સ્નેહથી ચિત્તાને જેવું સુખ થાય છે, તેવું સુખ ત્રેલોકિકનું ચૈશ્વર્ય ધનવાથી પણ થતું નથી. હે માનદ ! ચંદ્રકિરણનો સ્પર્શ થવાથી રાત્રિએ કુમુદતીને જેવું સુખ થાય છે, તેવું તમારા ચરણના સ્પર્શથી મને સુખ થતું છે. હે સુંદર ! ચંદ્રના કિરણોરૂપી રસતા પાનથી જેવી રીતે ચપળ ચ્કોરી જીવે છે, તેવી રીતે તમારા સ્પર્શરૂપી અમૃતના પાનથી હું જીવું છું. તમારા ચરણમાં હીન થયેલી આ ભ્રમરીને તમે કર-

પલ્લવથી આસિંગન આપો અને અમૃતથી પૂર્ણ એવા તમારા હૃદયકમળમાં તેનું સ્થાપન કરો. ' એ પ્રમાણે કહીને જેમ કલ્પવૃક્ષ ઉપર મંચરી પડે, તેવી રીતે ચપળ રથામ નેત્રવાળી તથા પુષ્પથી પણ ક્રોધજ આંગવાળી તે આપ્સરા તેમના ઉરસ્થળ ઉપર પડી. પરસ્પર આસક્તિ થયેલા ભ્રમર તથા તેની સ્ત્રી ભ્રમરી, જેમ કમલિનીમાં પ્રવેશ કરે તેમ પુષ્પના કેસરા તથા પરાગથી ખીળા થઈ ગયેલા પવને કંપાવેલી તે વનસ્પતીમાં વિલાસમુક્ત કાંતિવાળાં તે દંપતીએ પ્રવેશ કર્યો. ૧—૩૦

તો દંપતી તત્ર વિલાસકાંતી વિવેશતુસ્તાસુ
વનસ્થલીપુ । કિંજલકાગૌરાનિહઘૂણિતાસુ રક્તો
હિરેકાવિવ પન્નિનીસુ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો
' નવસંગમન ' નામનો સર્ગ ૭ મા સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો*

સ્વર્ગસુખ ભોગવ્યા પછી કેટલાક જન્મ
બાદ શુક્રાચાર્યનો તપસ્વી જન્મ

વસિષ્ઠ જ્વાલ

હતિ ચિસવિલાસેન ચિરમુદોક્ષિતૈઃ પ્રિયૈઃ ।

વ્રણવૈર્માર્ગવસ્વાસીતુષ્ઠયૈ સુસમાગમઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! એ પ્રમાણે પોતાના પ્રિય ચિત્રવિલાસથી ઘણોકે કાળ ક્રિદિત સ્નેહ કરીને શુક્રાચાર્યને તે આપ્સરા સાથે સંતોષકારક સમાગમ થયો. મંદારવૃક્ષની માળાને ધારણ કરનારી તથા અમૃતના આસવથી મદોન્મત્ત થયેલી તે આપ્સરા સાથે શુક્રાચાર્યે બીજા નિર્મળ ચંદ્રમાની જેમ વિહાર કર્યો. મદોન્મત્ત હંસ તથા સુવર્ણમય કમલિનીથી ભરેલા મંદાકિનીના કાંઠા ઉપર તેમણે ચારણો તથા કિન્નરો સાથે વિહાર કર્યો. પારિજાતની લતાભરી કુંજમાં વિલાસ કરતા તે શુક્રાચાર્યે ચંદ્રમાની કળાથી શીતળ

* આ આઠમા સર્ગમાં શુક્રાચાર્ય વિવિધ પ્રકારનું સ્વર્ગસુખ ભોગવ્યા પછી પુણીમાં પડ્યા, ત્યાં વાસનાને લીધે તેમના કેટલાક જન્મ થયા તથા અંતે તપસ્વીપણું પ્રાપ્ત થયું એટલી કથા કહેવામાં આવેલો.

શરીરવાળા દેવો સાથે રસાયનનું પાન કર્યું. ચૈત્ર-
રથ નામના મનોહર વનમાં લીલાને માટે લતા
વડે કંપેલા હિંડોળામાં, તેમણે વ્યગ્ર થયેલી
વિલાસરીઓના ગણ સાથે ચિરકાળ સુધી વિલાસ
કર્યો. મંદરાચળ વડે જેમ સમુદ્રનું પરિભ્રમણ
થયું હતું, તેમ તેમણે પ્રમથ આદિ મહાદેવજના
ગણો સાથે નંદનવનમાં પરિભ્રમણ કર્યું. મહોન્મત્ત
હાથી જેવી રીતે મેરુ પર્વતની ભૂમિમાં ભ્રમણ
કરે, તેવી રીતે તેમણે સુવર્ણમય વ્યાળલતાના
સમૂહથી જાણે જટા વડે છવાયેલી હોય તેવા
દેખાવવાળી તદીમાં ભ્રમણ કર્યું. કેલાસ પર્વતના
વતની નિર્ધુજમાં અપ્સરા સાથે વિલાસ કરતા
શુક્રાચાર્યે કેટલીક રાત્રિઓ પસાર કરી. તેમણે
પસાર કરેલી તે રાત્રિઓ મહાદેવજીએ ધારણ કરી
રાખેલા ચંદ્રને લીધે કૃષ્ણપક્ષમાં પણ શ્યામ
નહોતી થઈ. ગંધમાદન પર્વતના શિખર ઉપર
વિશ્રાંતિ લીધા પછી શુક્રાચાર્યે તે અપ્સરાને
સુવર્ણમય કમળો વડે સર્વોં શણગારી. હે રામ !
શુક્રાચાર્યે “લોકાલોક” નામના પર્વતના વિચિત્ર
તથા મનોહર તર ઉપર તે અપ્સરા સાથે હાસ્ય-
પૂર્વક ક્રીડા કરી. તેમણે મંદરાચળના જળમય
દેશમાં કલિપત દેવતાના મંદિરમાં સાઠ વર્ષ સુધી
નિવાસ કર્યો. અને વ્યાળમૃગો સાથે ક્રીડા કરી.
ક્ષીરસમુદ્રના કાંઠાઓ ઉપર વનિતા સાથે વિહાર
કરનાર તે શુક્રાચાર્યનો સત્યદુગનો અર્ધકાળ
સ્વેતદ્વીપનાં મનુષ્યો સાથે ચાલ્યો ગયો. આમ
અનંત જગતની સૃષ્ટિને સરજનાર તે શુક્રાચાર્ય
મનોરથમાત્રથી ગર્વનીતર જેવા સંકલ્પ વડે
ઉદ્ધાતલીલાની આવી વિશેષ રચનાઓ કરીને
કાળની સામગ્રીને પામી ગયા. ત્યાર પછી તે
શુક્રાચાર્યે ફરીથી તે હરિણના જેવા લોચનવાળી
અપ્સરા સાથે ઈન્દ્રના નગરમાં સુખથી ધ્વનીસ
યુગ સુધી રહ્યા. પછી પુણ્યનો ફાય થવાથી
એ શુક્રાચાર્યનું દિવ્ય શરીર પતનના ભયથી
ગળી ગયું અને તે પેલી માનિની અપ્સરા
સાથે જ પૃથ્વી ઉપર પડયા. જેવી રીતે રણસંગ્રા-
મમાં હરાઈ ગયેલા શૂરવીર ચિંતાથી પરવશ થઈ

ને પડે છે, તેવી રીતે જેનાં સમસ્ત અંગો કપાઈ
ગયાં છે અને વિમાન વગેરે આનંદનું સાધન
જેમનું હરાઈ ગયું છે, એવા તે શુક્રાચાર્ય પૃથ્વી
ઉપર પડયા. પાણીનું ઝરણ પથ્થર ઉપર પડવાથી
જેમ તેના સો વિભાગ થાય, તેમ પૃથ્વી ઉપર
પડેલા તે શુક્રાચાર્યનું શરીર દીર્ઘ ચિંતા સહિત
સો પ્રકારનું થયું. આ પ્રમાણે વીંબાઈ ગયેલા દેહ-
વાળા તે શુક્રાચાર્યના તથા અપ્સરાના દુઃખથી
યુક્ત થયેલા જીવે એ માળા વિનાનાં પક્ષીઓની
જેમ આકાશમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાર પછી શુક્રા-
ચાર્યના જીવે ચંદ્રકિરણથી થયેલા હિમપણાને
પામીને શાલમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી દશાણું દેશના
કોઈ ધાંધાણે એ પાકેલા શાલનું બિંબન કર્યું.
તેથી તેના ચીર્ષપણાને પામીને તે તેની સ્ત્રીના
ગર્ભમાં રહ્યા. એ પ્રમાણે શુક્રાચાર્યનો દશાણું-
દેશના બ્રાહ્મણને ઘેર પુત્રરૂપે જન્મ થયો.
ત્યાર પછી મુનિઓના સમાગમથી તે અનિદિત
ઈલાવૃત્તખંડમાં રહ્યા અને ત્યાં એક મન્વંતર
સુધી તેમણે ઉગ્ર તપ કર્યું. હવે પૂર્વની અપ્સરા
શાપને લીધે ઈલાવૃત્તખંડમાં મૃગની યેનિમાં
જન્મી હતી. શુક્રાચાર્યનો તેની સાથે સમાગમ
થયો, તેથી તેમને મનુષ્યની આકૃતિનો મૃગીપુત્ર
થયો, તે પુત્રના સ્નેહથી ફરીથી તેમને મોહ થયો.
તેથી “આ મારા પુત્રને ધન મળે, આ મારો
પુત્ર ગુણવાન થાય તથા તેનું આયુષ્ય વધે”
એવી ચિંતાથી તેમણે તપ કરવાનો પણ ત્યાગ
કર્યો. એવી રીતે તે પુત્રને માટે ભોગની ચિંતાને
લીધે તે ધર્મની ચિંતાથી ભ્રષ્ટ થયા. તેથી
તેમના આયુષ્યનો ફાય થયો. એટલે સર્પ જેમ
પવનને ગળી જાય, તેમ કાળ તેમને ગળી ગયો.
એ પ્રમાણે ભોગની ચિંતા સહિત તેમનું મરણ
થયું, તેથી તેમનો મદ્દેશના રાજાને ઘેર પુત્રરૂપે
જન્મ થયો અને પોતે રાજા થયા. આમ મદ્દ-
દેશમાં તેમણે ઘણા દિવસ સુધી શય વિતાવું
ઉત્તમ રાજ્ય કર્યું, ત્યાર પછી જેમ કમળની
પાસે હિમરૂપી વજ્ર આવે, તેમ તેમને વૃક્ષા-
વસ્થા પ્રાપ્ત થઈ. એટલે તેમણે તપ કરવાનું

વિચાર કર્યો તથા તપની વાસના સાથે તેમનો મદ્ર-
સજ તરીકેનો દેહ પડી ગયો. આથી 'સમંગા'
નામની નદીના કંઠા ઉપર રહેનારા એક તપસ્વી
પ્રાણીને ઘેર તેમનો તપસ્વી તરીકે જન્મ થયો.
ત્યાં હે સમ! મહાબુદ્ધિમાન તે પ્રાણીને શાંતિથી
સગ-દેખનો ત્યાગ કરીને તે નદીને કાંઠે તપ કરવા
માંડ્યું. એ પ્રમાણે તે ભૃગુનંદન શુકાચાર્ય પોતાના
મનની વિવિધ પ્રકારની વાસનાને લીધે તે તે
વાસના પ્રમાણે વિવિધ જન્મદશા પામ્યા. આમ
અનેક પ્રકારની શરીરપરંપરાનો અનુભવ કરીને
અંતે તે 'સમંગા' નામની નદીને કાંઠે દૃઢ
વૃક્ષની પેઠે સુખથી નિશ્ચળપણે તપ કરતા હતા.

**વિવિધજન્મદશાં વિવિધાદાયકઃ સમનુભૂય
શરીરપરંપરાઃ । સુહૃત્તિષ્ઠમસૌ ભૃગુનંદનો વર-
નદીસુતદે દદૃશુઃસર્વ ॥૨૧॥**

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો
'શુકવિવિધજન્મનુભવ' નામનો સર્ગ ૮ મો
સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો*

શુકાચાર્યનું મરણ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

इति चित्तयतस्तस्य शुक्रस्य पितुरग्रतः ।

जगामातिवरां कालो बहुसंवत्सरात्मकः ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોધ્યા : હે સમ ! એ પ્રમાણે
પોતાના પિતાની પાસે રહીને વિચાર કરતાં શુકા-
ચાર્યને ઘણા સંવત્સરનો લાંબો કાળ આલ્યો ગયો.
ત્યાર પછી કેટલાક કાળે પવન ને તાપથી શિથિલ
થઈ ગયેલા તેમનો દેહ મૂળમાંથી કપાઈ ગયેલા
વૃક્ષની જેમ પુષ્કળી ઉપર પડી ગયો. ત્યારે
વનમાં જેમ મૂળો ક્ષી થઈ રહે છે, તેમ તેમનું
ચંચળ મન સ્વર્ગગમન આદિ અતિવિચિત્ર દશા-
ઓમાં ભમી રહ્યું. પછી ચક્રમાં પરોવેલું હોય,
તેમ તેનનું તે આકુળ મન ભોગની કલ્પનાથી

લાંતિ પામીને તથા જન્મમરણની પરંપરા પામીને
અંતે 'સમંગા' નામની નદીને કાંઠે વિશ્રાંતિ
પામ્યું. એ પ્રમાણે શુકાચાર્યને પોતાના દેહની
અપેક્ષા વિના અનંત વૃત્તાંતથી ગાઢ, ક્રોધન
અને દૃઢ સંસૃતિ(જન્મ-મરણ)નો અનુભવ
થયો. તે બુદ્ધિમાનનો મંદરાચળના શિખર ઉપર
જે દેહ હતો, તેમાં માત્ર આમડાં તથા હાડકાં જ
ખાડી રહ્યાં અને તે તાપના વિસ્તારથી સુકાઈ ગયો
હતો. પોલા વાંસમાં પવન ભરાવાથી જેમ શબ્દ
થાય છે, તેમ તેમના દેહના છિદ્રમાં પવન ભરાવાથી
ચિત્તકાર શબ્દ થતો હતો. તેવા શબ્દ વડે કાકલી-
સ્વરથી દેહ જાણે અભિમાતજન્ય દુઃખનો હાય
થવાથી આનંદને લીધે ગાન કરતો હોય એમ
જણાતું હતું. શુભ વાદળાંના જેવી ધોળી દાંતની
પકિત વડે તેમનો દેહ જાણે ભવાટવીમાં ભમેલા
તેમના તુચ્છ મનને હસતો હતો ! તેમના મુખ-
રૂપી અરણ્યમાં જૂના કૂવારૂપ નાક, આંખ તથા
મુખના ખાડાની શોભા વડે તેમનો દેહ જાણે
જગતનું સ્વાભાવિક શૂન્યપણું પ્રત્યક્ષ દર્શાવતો
હતો. એ શરીર તાપથી તપેલું હતું, વર્ષોનાં જળથી
સિંચાયેલું હતું અને જાણે પૂર્વજન્મનાં સ્મરણથી
ચળકતાં આંસુ ખેરવી રહ્યું હોય એવું જણાતું
હતું. એ પ્રમાણે તેમનો દેહ, ચંદ્ર તથા વાયુના
વિલાસથી વનભૂમિમાં વીખાઈ ગયો હતો અને
વર્ષોક્તુમાં જળની ધારા પડવાથી તણાઈ રહ્યો
હતો. ઝરણામાં રહેલા ધાતુના શગે કરીને તે પર્વત
તથા નદીના તટમાં રંગાઈ ગયો હતો અને દુષ્કર્મ-
થી રૂક્ષ થઈ જાય તેવી રીતે તે પવનથી ઊઠેલી
ધૂળ વડે રૂક્ષ થઈ ગયો હતો. સુકાયેલાં લાકડાંની
જેમ વાયુથી ચલાયમાન થવાને લીધે ખખડતો
હતો અને પવનના ચિત્તકાર શબ્દથી વનમાં તપ
કરતો હોય એમ જણાતો હતો. તેનાં વાંકાં તથા
સુકાઈ ગયેલાં આંતરડાંની તંત્રી ભયંકર શબ્દ કરતી
હતી. અને તે અલક્ષ્મીરૂપે રહ્યાં હતાં. તે દેહને અર્ધ-
માત્ર ખાડી રહ્યું હતું અને તેનું ઉદર શૂન્યરૂપે
હતું. તેમના દેહની આવી સ્થિતિ થઈ હતી, તેપણુ
તે પુણ્યાશ્રમ ગગન-દોષ વિનાનો હોવાથી તથા

* આ નવમા સર્ગમાં ભૃગુનંદનની પાસે રહેલા
શુકાચાર્યનો દેહ મૃતનુભવ થઈ પડી ગયો તથા સુકાઈ
ગયો, એટલું વર્ણન કરવામાં આવશે

ભુગુકષિ મહાતપસવી હોવાથી, પક્ષીઓ તેમના દેહનું ભક્ષણ કરી ગયાં નહિ. એ પ્રમાણે યમ અને નિયમ વડે શુકાચાર્યે પોતાનું કલિપત શરીર દુર્બળ કરી નાખ્યું હતું અને એમનું ચિત્ત સમગ્ર તદ્દીને કાંકે તપતું હતું; ત્યારે તેમનું પૂર્વનું શુકશરીર તો પવનથી સતું થઈ ગયું હતું અને તે પર્વતની મોટી શિલામાં લોટતું હતું. ૧-૧૬

યમનિયમઠ્ઠશીઠ્ઠતાંગયદિશ્વરતિ તપઃ ક્ષમ
ધુગુહ્રહસ્ય ચેતઃ । તનુરથ પવનાપનીતરક્તા
ચિરમલુટુત્તમહીષુ સા શિલાસુ ॥ ૧૧ ॥

શ્રીકેળવાલ્મીક મહાસમાપલુપી નિયતિપ્રકરણનો
'ભર્ગવકલેવર્ણન' નામનો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો*

શુકાચાર્યના મરણથી ભુગુનો કાળ ઉપર
ક્રોધ અને કાળે આપેલા આત્મબોધ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

બય વર્ષસહસ્રેણ વિવ્યેન પરમેશ્વરઃ ।

ભુગુઃ પરમસંબોધાદિરરામ સમાધિતઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ત્યાર પછી હું સમ! એક હજારદિવ્ય વર્ષે પરમ સમર્થ ભુગુકષિ પરમાત્મા નો યોગ થાય એવી સમાધિમાંથી વિરામ પામ્યા, ત્યારે તેમણે વિનયથી તમારેલા મુખવાળા શ્રેષ્ઠ ગુણવાન અને પુણ્યની મૂર્તિ જેવા પોતાના પુત્ર શુકને ત્યાં જાયો નહિ. તેમણે તો ત્યાં પોતાની આગળ માત્ર એ પુત્રની કાયાનું પાંજર જ જોયું. તે દુઃખોગ્ય અને દરિદ્રતાની જાણે સાક્ષાત્ મૂર્તિ જેવું હતું. તાપથી સુકાઈ ગયેલા તેમના શરીરના છિદ્રમાં તેતર પક્ષી માળા બાંધીને રહેલાં હતાં અને સુકાઈ ગયેલાં અંતરંગવાળી એમની ઉદરરૂપી ગુફાની છાયામાં દેહકંઓએ વિશ્રાંતિ લીધી હતી. તેમનાં નેત્રના ખાડામાં નવા કીડાએ પોતાનાં ઈડાં મૂક્યાં હતાં અને પડખાના હાડપિંજરમાં કેશરો કરનારા કીડા રહેતાં હતાં.

* આ દસમા સર્ગમાં પુત્રનું શબ દેખી ભુગુ-
કષિને કાળના ઉપર ક્રોધ થયો, તેથી કાળે આત્મ-
વિદ્યાથી તેમને બોધ દીધા એટલી કલા કહેવાશે.

પરસાદની ધારાથી જેનાં આંતરડાં ધોવાઈ ગયાં છે, તેવી સુકાઈ ગયેલી હાડકાંની પંક્તિઓ, ઈષ્ટ તથા અનિષ્ટ રૂળ આપનારા પૂર્વની વાસનાનું અનુકરણ કર્યું હતું. શિવલિંગ ઉપર કપૂર ચઢાવવાથી જેવી ધોળાશ થાય, તેથી તેમના માથાની ખોપરી ધોળી થઈ ગઈ હતી. તેમની ડોક સીધી હતી, તેની અંદરની નસ સુકાઈ ગઈ હતી અને માત્ર હાડકાં તેમાં અવશેષ રહેલાં હતાં. તે હાંબી થઈ જાણે વાસનાને અનુસરી રહી હોય એમ જણાતું હતું. એના નકની દાંડીમાંથી વરસાદની ધારા વડે તેનું માંસ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું અને તે ધોળી દાંડી મુખમંડળના મધ્યભાગની સીમા ધારણ કરીને રહી હતી. તેમની હાંબી કાંધ ઉપર મુખ ઊંચું થઈ રહ્યું હતું અને તે જાણે સાકાશમાંગયેલા પ્રાણને માટે ઊંચે જોઈ રહ્યું હોય, એમ જણાતું હતું. તેમની બે ગાંધ, બે સાથળ, બે ગોઠણ તથા બે હાથો બમણા હાંબા થઈને પકયા હતાં. આથી પરલોકના હાંબા માર્ગમાં જવાની ખીકથી તે જાણે આઠે દિશામાં પલાયન કરવાને નીકળ્યા હોય એમ જણાતું હતું. ખાલી, સુકાઈ ગયેલું તથા ફક્ત ચામડું જ જેમાં બાકી રહેલું છે, તેવું તેમનું પેટ શૂન્ય હોવાથી અજ્ઞાનીતા, હૃદયમાં રહેલી શૂન્યતા દર્શાવતું હોય એમ જણાતું હતું. એ પ્રમાણે દુઃખરૂપી હથીને બાંધવાના સંભરૂપ પોતાના પુત્રનું સુકાઈ ગયેલું શય જોઈને ભુગુકષિ પૂર્વીપરનો વિચાર કર્યો વિતા ઊભા થયા. તેના ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં તાર જ 'અરે આ મારો પુત્ર મરી ગયો છે શું?' એવા એમના મનમાં તર્ક આવ્યો. તેથી ભવિષ્યનો વિચાર કર્યો વિતા પોતાના પુત્રને મરેલો જોઈને તેમને કાળ ઉપર અતિ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. 'મારા પુત્રનું કાળે અકાળ મરણ કર્યું છે. એમ ખારોને ભુગુકષિ ક્રોધથી કાળને શપ્થ આપવા તત્પર થયા. તે સમયે પ્રજાના સંહાર કરનારો અરૂપી કાળ રૂપ ધારણ કરીને મુનિની પાસે હજર થયો. તેણે ખેડૂન તથા પાશુ ધારણ કર્યાં હતાં અને કુંડળ તથા કવચથી તે યુક્ત હતો. બાર માસ

રૂપી તેને બાર હાથ હતા, છ મનુરૂપી તેને છ મુખ હતાં અને કિંકરની કેટલીક સેનાથી તે વીર-થેલા હતો. તેના શરીરમાંથી જ્વાળાનો સમૂહ નીકળતો હતો, તેથી આકાશનાં પ્રકુલિત કેસૂંડાંના ઝાડવાળા પર્વતની શોભા થઈ રહી હતી. તેના હાથમાં રહેલા ત્રિશૂળમાંથી નીકળેલાં તેજનાં કુંડળાં વડે સોનાનાં કુંડળની પેઠે દિશાઓ શોભતી હતી. તેના જ્વારુના વાયુથી પર્વતનાં શિખર ખરી ગયાં હતાં અને જાણે હિંડોળામાં ખેલા હોય, તેમ તેઓ ચલાયમન થવા લાગ્યા, પડવા લાગ્યા તથા કરવા માંડ્યા. તેના ખડ્ગ-મંડળમાંના પ્રકાશથી સૂર્યપિંમ્લ શ્યામ થઈ ગયું હતું અને કલ્પસમયે બળી ગયેલા જગતના ધુમાડથી આકુળ થાય તેવી રીતે તે આકુળ થયું હતું. ત્યાર પછી હે મહામાહે! કોઈ પ્રામેલા મહાગુનિની પાસે આવીને કાળે, કલ્પસમયે શોભ પામેલા સમુદ્રના જેવાં ગંભીર વચ્ચથી સંત્વના કરીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું: 'હે મુનિ! લોકની સ્થિતિને જાણનાર તથા પર-અપરને જોનાર મહાત્માઓ અન્યતા અપરાધરૂપ નિમિત્ત હોય તો પણ મોહ પામતા નથી, તો નિમિત્ત વિના તો તેઓ કેમ જ મોહ પામે? તમે અનંત તપ કરનાર બ્રાહ્મણ છો અને અમે નિયતિનું પાલન કરનાર છીએ. તેથી તમે પૂજ્ય છો, એમ માની હું તમારી પૂજા કરું છું; પણ તમારા શાપ વગેરેના ભયથી હું તમારી પૂજા કરું છું એમ તમે સમજશો નહિ, માટે હે અબુદ્ધ! મને શાપ દઈને તમે તમારા તપનો ધાર કરો નહિ. કલ્પકાળના મોહા અગ્નિથી આરો નાશ થયો નથી, તો તમે મને શાપથી કેમ બાળી શકશો? એ' બ્રહ્માંડની કેટલીક પંક્તિઓ નાશ કર્યો છે, કોટી રુદ્રને હું બળી ગયો છું, અને આસંખ્ય વિષ્ણુનું પણ મેં ભક્ષણ કર્યું છે; તો હે મુનિ! અમે કયે સ્થળે સમર્થ નથી થયા? હે બ્રહ્મનુ! અમે ભોક્તા છીએ તથા તમે અને બીજાઓ અમારું ભોજન છો. આ પ્રમાણે એકબીજાની ઈચ્છા તથા દેષ વિના, સ્વાભાવિક મર્યાદા રહી

છે. અગ્નિની શિખા પોતાની મેળે જ જાળી જાય છે, જળ નીચે પ્રદેશમાં જાય છે, ભોજન ભોક્તા પાસે જાય છે અને સૃષ્ટિ આંતર કરનાર કાળ પાસે પોતાની મેળે જ જાય છે. આ સમગ્ર જગત આ ભોજનરૂપે જ કલ્પેલું છે; કારણ કે પરમાત્મા પોતે જગતરૂપે પ્રકાશ પામે છે અને પોતે જ તેનો સંહાર કરે છે. કલ્પ વિનાની તાર્ત્વિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં કોઈ કર્તા નથી, તેમ ભોક્તા પણ નથી અને કલંકવાળી અજ્ઞાની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં ઘણાં કર્તા છે. પણ હે બ્રહ્મનુ! જેને તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી; તેણે જ માત્ર કર્તાનું કર્તાપણું તથા અકર્તાપણું કલ્પેલું છે; પણ જેને તત્ત્વજ્ઞાન છે, તેને કર્તા તથા અકર્તાપણું નથી. વૃક્ષના સમૂહમાં પુષ્પો તથા ભુવનોમાં પ્રાણીમાત્ર પોતાની મેળે આવે છે તથા જાય છે અને તેનાં નામ વગેરે કલ્પાય છે. પાણીમાં રહેલા ચંદ્રપિંચના ચલનમાં કર્તાપણું તથા અકર્તાપણું સત્ય નથી; તેમ અસત્ય પણ નથી; એવી રીતે સૃષ્ટિમાં કાળનું કર્તાપણું તથા અકર્તાપણું સમજવાનું છે. રુક્ષમાં સર્પની કલ્પના કરે તેવી રીતે મન મિથ્યા ભ્રમરૂપી ભોગમાં કર્તાપણાની તથા અકર્તાપણાની કલ્પના કરે છે. માટે હે મુનિ! તમે આકુળ થઈને અપરાધ વિના આ ઉપર ક્રોધ કરો નહિ, આપત્તિનો એવો જ ક્રમ છે; માટે તમે સત્ય વસ્તુનો વિચાર કરો. અમે ભ્રાંતિથી કલ્પિત નામ તથા પૂજનમાં પ્રીતિ-ગાળા નથી, તેમ ચાલિનાત વડે વશ પણ થયેલા નથી; આ હું તમારી પાસે આવ્યો છું, તે માત્ર તમે તપસ્વી છો અને માત્ર છો, એમ ધારીને આવ્યો છું. જગતની મર્યાદાનું પાલન કરનાર પરમેશ્વરની ઈચ્છારૂપી નિયતિના પરવશપણથી, ડાહ્યા માણસો વ્યવહારની ઈચ્છારૂપી નિયતિને અનુસરી રહ્યા છે. માટે વ્યવહારમાં અતુર માણસે અવશ્ય કર્તવ્યકર્મ કરવું. તેથી તમે તમે બુદ્ધિની વૃત્તિની આશ્રય કરીને તેનો નાશ કરો નહિ. અજ્ઞાનરૂપી દૃષ્ટિ કયાં, મહત્ત્વ કયાં અને ધોરત્વ કયાં? માટે જ્ઞાનીના સર્વ પ્રસિદ્ધ માર્ગમાં પણ તમે

આતુર થઈને પોતાની ખારી ચાંડાળીની સાથે વૃક્ષોની અને લતાઓની કુંજોમાં વસવા લાગ્યો, વનોની કુંજોમાં આરામ લેવા લાગ્યો, પર્વતોની ગુફાઓમાં સૂવા લાગ્યો, પાંદડાંના ઢગોમાં છુપઈ રહેવા લાગ્યો, વૃક્ષોનાં જળાંમાં નિવસ કરવા લાગ્યો; ખાવળનાં પુષ્પોની, જંદઈનાં પુષ્પોની અને આંખાના મોરોની માળાઓ, પહેરીને ફરવા લાગ્યો. અને કાનો ઉપર કેવડાનાં પુષ્પો ધારણ કરીને વિનોદ કરવા લાગ્યો. તે પુષ્પોની શર્યાઓમાં લોટવા લાગ્યો અને પર્વતોના પ્રાંતોની ભૂમિક્ષાઓમાં ફરવા લાગ્યો. વનોના સઘળ પ્રદેશોને જાણનારા અને મુગોને મારવામાં આતુર થોવા એ ચાંડાળે પર્વતોમાં, જેમ ખેર અત્યંત વિષમપણવાળા કાંટાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ અત્યંત વિષમ ચરિત્રવાળા પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યો. જેને ક્ષેત્ર લતા ચંકુર જેવા પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા એવો, સ્ત્રીવાળો, ધનવત્ અને જેનું ધૌવન ક્ષીણ થવા માંડ્યું હતું એવો એ ચાંડાળ (ગાધિ) વૃદ્ધિ વિનાના દેશની જેમ ધીરે ધીરે ધરડો થયો. ત્યારે પાછો પોતાની જન્મભૂમિરૂપ ભૂતમંડળ દેશના ગામમાં આવીને ગામથી દૂર પાંદડાંઓની એક ઝૂંપડી ખનાવીને તેમાં મોટા મુનિની જેમ રહ્યો. એ રીતે વિપરીત જ્ઞાનને લીધે પોતાને ચાંડાળ માનતો અને ખીજા ચાંડાળોથી પણ વૃદ્ધ થયેલો માનતો એ ગાધિ પોતાને ઘરપણુથી ખોખરો થયેલો, પુત્રો ને પ્રાણુ સમાન ગણતો, ખાડામાં ઊગેલા જૂના તમાલના વૃક્ષ જેવો, ચાંડાળોની મોટી ધરલાઈ કરતો, ઘણા બાંધવાવાળો, કૂર તમવાળો, કૂર કર્યો કરનારો, કૂર વચ્ચેના ઓલનારો અને અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો જાનુએ છે, તેરલામાં જેમ પવનવાળો ભારે વરસાદ વતનાં પાંદડાંના સમૂહને ઘેરીને નિઃશેષ રીતે ખેંચી જાય, તેમ તેનું સઘળું કુટુંબ મૃત્યુને વશ થયું. (સ્ત્રી, પુત્ર બંધાં મરી ગયાં.) હવે હાંતિથી થયેલા ચાંડાળ-પણુમાં ‘કટંગ’ એ નામથી ઓળખાતો એ ગાધિ ટોળાંથી વછૂટેલા હરણની જેમ દુઃખોથી

દુઃખોથી થઈ સુખની આશાને છોડી દઈને, રોતો રોતો વનમાં જ ભટકવા લાગ્યો અને વિલાપ કરવા લાગ્યો. શોકથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિવાળા ગાધિએ એ વનમાં કેટલાક દિવસો કાઢીને પછી, જેમ સુકાઈ ગયેલાં કમળોવાળા તળાવને હંસ ત્યજી દે છે, તેમ પોતાના દેશને છોડી દીધો. સુખની આશા વિનાનો અને ચિંતાથી ઘેરાયેલો એ ગાધિ વાયુએ ખેંચેલા મેઘની જેમ ધરાધીન જેવો થઈ ને ઘણા દેશોમાં ફરવા લાગ્યો. ફરતાં ફરતાં એક દિવસે જેમ શૂન્ય આકાશમાં ફરતાં કોઈ પ્રાણીને આકાશમાં સારું વિમાન જેવામાં આવે છે, તેમ એ ગાધિને ‘કીર’ નામના દેશની એક સુંદર રાજધાની જેવામાં આવી. એ ગાધિ તે રાજધાનીના રાજમાર્ગમાં ગયો કે જે રાજમાર્ગ ઉપર પગની ઘાંટીરૂપ પુષ્પો પાથરવામાં આવ્યાં હતાં; વૃક્ષો, લતાઓ તથા સ્ત્રીઓ અળકતાં રત્નોથી અને વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલાં હતાં; અંદનની તથા અગરની ધામધૂમ જતરી રહી હતી; સામંતોની, સ્ત્રીઓની તથા પુરુષોની ભીડ થઈ રહી હતી અને સ્વર્ગના રાજમાર્ગના જેવી શોભા દેખાતી હતી. એ રાજમાર્ગમાં તે ચાંડાળ થયેલ. ગાધિને ઉત્સવના સંબંધથી છૂટો મૂકેલો એક હાથી જેવામાં આવ્યો કે, જે હાથી મેલિયોથી તથા રત્નોથી શણગારેલો હતો. જાણે જંગમ થઈને મેરુપર્વત ફરતો હોય એવો તે હાથી દેખાતો હતો. અને જેમ ચિંતામણિની પરીક્ષા કરીને તેને શોધી લેવાની ઈચ્છાથી, કોઈ અંગેરી ચારે ખાળુ ફરતો હોય, તેમ એ રાજધાનીનો રાજા મરો ગયા પછી, રાજ્યને યોગ્ય ખીજા કોઈ ભાગ્યશાળી પુરુષની પરીક્ષા કરીને, તેને શોધી લેવાની ઈચ્છાથી ચારે ખાળુ ફરતો હતો. જંગમ થયેલા પહાડ જેવા એ હાથીને, પેલા ચાંડાળે (ગાધિએ) કૌતુકથી ખેંચાયેલી દૃષ્ટિ વડે ઘણી વાર સુધી જોયા કર્યો. એ હાથીએ પોતાની સામે એકાગ્ર દૃષ્ટિથી જોઈ રહેલા તે ચાંડાળને પ્રેમપૂર્વક સુંદર વડે ઉપાડી લઈને, જેમ મેરુપર્વત પોતાના ઉપર સૂર્યને સ્થાપે છે, તેમ પોતાની

કાંધ ઉપર યેસાડયો. હાથીએ તેને પોતાની કાંધ ઉપર યેસાડયો તે સમયે જેમ પ્રજયકાળનો મેઘ આકાશ પર ચડતાં મહાસમુદ્રો ગર્જના કરવા લાગે, તેમ ચારે બાજુ જયસૂચક દુંદુભિઓ ગડગડવા લાગ્યાં. જેમ ગગન ધ્વજા પક્ષીઓનો દિશાને પૂરી દેનારો સામટો શબ્દ પ્રકટ થાય, તેમ લોકોનો દિશાઓને પૂરનારો 'જય મહારાજ! જય મહારાજ!' એવો શબ્દ પ્રકટ થયો. પછી જેમ કિનારાઓની ઉપર ચેત્ત્વઓ પછડતાં સમુદ્રોનો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય, તેમ બહીજનોનો ઘાટો કેલાહલ ઉત્પન્ન થયો. જેમ ક્ષીર-સાગરના મથનથી ભ્રમણને પામેલી લહરીઓએ મંદરાચળને વીટી લીધાં હતો, તેમ ઉત્તમ સ્ત્રીઓએ તે ગાદિને શણગારવા માટે વીટી લીધો. જેમ સમુદ્રોના કિનારાઓ સૂર્યનાં કિરણોથી ચળકતાં રત્નો વડે પાસે રહેલા પર્વતને વધાવે છે, તેમ સુંદર સ્ત્રીઓએ દેરાઓમાં પરોવેલાં અનેક રત્નોથી તે ગાદિને વધાવ્યો. જેમ વર્ષા-ઋતુ વનની નદીઓનાં પૂરોથી પર્વતના ઉત્તમ શિખરને શણગારે, તેમ તે સ્ત્રીઓએ હિમના જેવા ટાઢ સ્પર્શવાળા હારોથી તેને શણગાર્યો. જેમ ચપળ પલ્લવોવાળી વસંતની શોભાઓ પુષ્પોથી વનને ઘેરી લે છે, તેમ ચપળ હસ્તોવાળી તે સ્ત્રીઓએ વિવિધ વર્ણોવાળાં સુગંધી પુષ્પોથી તેને ઘેરી લીધો. જેમ પર્વત ગુદા ગુદા બાજુઓની પ્રભાઓથી આકાશને રંગે છે, તેમ તે સ્ત્રીઓએ અનેક વર્ણોવાળાં, અનેક રસોવાળાં અને અનેક પ્રકારના સુગંધોવાળાં લેપનોથી તેને રંગ્યો. જેમ સંધ્યાકાળનાં વાદળાંઓથી, તારાઓથી, ચંદ્રથી તથા નદીઓથી શોભી રહેલા મેઘપર્વત વિસ્તીર્ણ આકાશનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ રત્નોથી તથા સુવર્ણોથી શોભી રહેલા એ ગાદિએ એ સ્ત્રીઓનાં ચિરાનું આકર્ષણ કર્યું. વિલાસવાળી કીરપુરની સ્ત્રીઓ શણગારેલો તે રાજા રત્નોરૂપી પુષ્પો તથા વજ્રો વડે વ્યાપ્ત અને કોમળ સ્ત્રીઓ વડે વીંટાયેલા કલ્પવૃક્ષની જેમ શોભવા લાગ્યો. જેમ માર્ગમાં રહેલા ખીલેલા

વૃક્ષની પાસે સઘળા પ્રવસી લોકો આવે, તેમ એ રાજા તે પાસે પોતપોતાના પરિવારો સહિત મંત્રીઓ આદિ સઘળા લોકો આવ્યા. એ લોકોએ તે ગાદિને સિંહાસન પર યેસાડીને અનુક્રમથી તેનો અભિષેક કર્યો અને પછી તેને તે જ હાથી ઉપર યેસાડીને તેની પાછળ, જેમ ચીરાવતની ઉપર યેહેલા ઇન્દ્રની પાછળ દેવતાઓ ચાલે તેમ સર્વ લોકો ચાલ્યા. એ પ્રમાણે જેમ કાગડાને મરી ગયેલો જાડો જંગલી હરણ મળે, તેમ એ ચાંડાળને કીરપુરનું રાજ્ય મળ્યું. કીરદેશની સ્ત્રીઓ પોતાના હસ્તોથી જેના ચરણ-કમળને સ્વચ્છ કરવા લાગી, એવો સર્વ અંગોમાં કરેલાં કેસરનાં લેપનોથી સંધ્યાકાળના મેઘની જેમ શોભાને અને સ્ત્રીઓનાં સમૂહોથી વીંટાયેલો એ રાજા જેમ સિંહલોના સમૂહોથી વીંટાયેલો સિંહ પ્રદુલ્લિલ વનમાં શે.ભે, તેમ કીરપુરમાં શોભવા લાગ્યો. સિંહે.એ મારી તાપેલા હાથી-ઓના કુન્નરથળેમાંથી નીકળેલા મોનીઓથી શણગારેલા શરીરવાળો અને જેનાં ચિંતા તથા ખેદ શાંત થઈ ગયાં હતાં એવો એ રાજા તે નગરીમાં સારા સારા ઇંદ્રિયોની સાથે, જેમ સૂર્યનાં કિરણોથી અને મદથી તપેલો હાથી તળાવ-માં જળના સમૂહોની સાથે રમે, તેમ રમવા લાગ્યો. ફેલાયેલી રાજશકિતવાળા સઘળી દિશાઓમાં અખંડિત આશ્વાવાળો, જેના દેશની વ્યવસ્થા કેરલેક દિવસે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ સિદ્ધ થઈ ગઈ અને જેનો સઘળો રાજકાજ સંબંધી બોલ્લે મંત્રીઓએ પોતાને માથે સારી પેટે ઉઠાવી લીધો એવો એ ચાંડાળ કીરપુરમાં 'ગવલ' એ નામથી રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૧-૪૮

પરિવિસુતનૃપૌજાઃ સર્વવિકસંસ્થિતલઃ કલિ-પવદિવસેહાસિહદેશાન્યવસ્થઃ । પ્રકૃતિમિરલમૂદા-નોવરાજન્યભારઃ સ ગવલ હિતિ નાજ્ઞા તથ રાજા વયૂવ ॥ ૪૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ ઉપશમપ્રકરણને

'સપ્તરાશ્મવાલ' નામનો સર્ગ ૪૮ થો

સમાપ્ત

સર્ગ ૪૬ મો*

ગાધિની ચાંદણતા જણાયાથી પ્રજાએ
અગ્નિપ્રવેશ કર્યો અને રાજ્યજી* શ

વસિષ્ઠ ડગાવ

વિલાસિનિર્મિર્લિતો મંત્રિમંડલપૂજિતઃ ।

વંદિતઃ સર્વલામૈત્રેહ્યચામરલાલિતઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! વિલાસ કરનારી સ્ત્રીઓએ સ્ત્રીકરેલો, મંત્રીઓના મંદળે પૂજેલો, કાર્યસાધક આજ્ઞાવાળો, સઘળા સામંતોએ વંદન કરાયેલો, છત્રથી અને ચામરોથી માન પામતો, સર્વજન પ્રસરેલી આજ્ઞાવાળો, રૂપાળો ઘઈ ગયેલો, રાજ્યપાલનના કામને જેણે બાપુલો છે એવો. અને જેની પ્રજાઓને શોક, ભય કે શ્રમ રહ્યા જ ન હતા, એવો એ ગવલ રાજા નિરંતર થતી સ્તુતિઓથી અને નિરંતર થતાં મંગળોદ્દી પોતાની મોગુરિતિ આનંદથી ભરપૂર હોવાને લીધે, જેમ સુરાથી અત્યંત મત્ત થયેલો પુરુષ તે પોતાના મૂળસ્વભાવને ભૂલી જાય, તે પ્રમાણે તે પોતાના જૂના સ્વભાવને ભૂલી જ ગયો. એ ચાંદણ રાજાએ આઠ વર્ષ સુધી તે કીરંદેશમાં સંજ્ઞ કર્યું અને તેટલા સમયમાં તેણે સંપૂર્ણ રીતે સદાચાર જ પાળ્યો, એક દિવસે એ ગવલ રાજા સઘળાં આશ્રયો ઉતારી તાપીને ઊભો કે જેથી અંધકાર, તારાઓ, સૂર્યનું તેજ, ચંદ્રનું તેજ અને વાદળો ઇત્યાદિથી રહિત થયેલા. આકાશની જેમ તે સ્વાભાવિક શ્યામતાવાળો દેખાવા લાગ્યો. એ રાજા હાર, બાબુખંડ કે કંઈ આદિતં આભૂષણોને શોભા આપતાંસં માનતો ન હતો; કેમ કે પ્રભુતાથી પૂર્ણ થયેલું ચિત્ત કૃત્રિમ શોભાને ઇચ્છે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. આભૂષણો આદિ શણગારોથી રહિત વેષવાળો એ ગવલ રાજા જેમ સૂર્ય અસ્ત પામવાના સમયમાં

* આ છે તાળીસમા સર્ગમાં બીજા ચાંદણના ભાવવાથી એ રાજાનું ચાંદણપણું જણવામાં આવતાં સઘળા લોકોએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. તે જાહેર એ રાજાએ પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો અને પછી જાગ્યો અંદર રહેલો ગાદિ જગત થયો, એ કથા કહેવામાં આવશે.

આકાશના મુખ ભાગને મૂકીને છેડાના ભાગમાં જાય છે, તેમ મુખ્ય એસવાના સ્થાપતને મૂકીને ચોકલો જ બહારના આંગણમાં ગયો. ત્યાં કેટલા-એક ખોળ ચાંદણો ખેડા હતા, તે તેના જોવામાં આવ્યા. એ સઘળા ચાંદણો અત્યંત શ્રામ હતા, પુષ્ટ હતા, કોયલોની જેમ વસંતઋતુ સંબંધી કોમળ ગાયન કરતા હતા અને જેમ ભ્રમરાઓ પાંખોથી લતાને ડોલાવે છે, તેમ મધુર સ્વર કરવાને માટે આંગળીઓની લીલાથી સારંગીના તારને ડોલાવતા હતા. ગવલને જોઈ એ ચાંદણો-મધી રાત્રી આંખોવાળો અને જાણે બચ્ચી ભરેલું કાચનું શિંગડું હોય એવો લાંબો એક બુદ્ધો પટેલ ઊભો થયો. એ ચાંદણોના પટેલે ઊભા થઈને, સહસ્રા કીરંદેશના રાજા ગવલનું 'હે કદંજ !' એમ તેના પૂર્વના નામથી બોલાવીને આ પ્રમાણે પૂછ્યું : તું કે જે ગાયનના કામમાં વિચક્ષણ છે અને મધુર કંઠવાળો છે, તેને આ ગામનો રાજા જેમ રાજ બાણનારો પુરુષ મધુર કંઠવાળા કોયલ પક્ષીને માન આપે તેમ માન આપે છે ? અને જેમ વસંતઋતુ ફળોના તથા મોરોના સમૂહ આપીને આપ્યાને પ્રસન્ન કરે, તેમ આ ગામનો રાજા તને ઘર, વસ્ત્રો તથા આસનો આદિ આપીને રાજા રાખે છે ? જેમ સૂર્યનાં દર્શનથી કમળ અત્યંત આનંદ પામે છે અને ચંદ્રનાં દર્શનથી ચૌપદિ અત્યંત આનંદ પામે છે, તેમ આજ તારાં દર્શનથી હું અત્યંત આનંદ પામ્યો છું. બંધનું દર્શન એ સઘળા આનંદોની, મોટા મોટા લાભોની અને અનંત આરામની પરાકાષ્ટારૂપ છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! એ પ્રમાણે એ ચાંદણોનો બુદ્ધો પટેલ જેમ જેમ પૂછવા લાગ્યો, તેમ તેમ કેટલીક વાર સુધી ગવલ રાજાએ તે વાત કોઈના જાણવામાં ન આવવા દેવા સારુ, તે સમયમાં ઘટે એવી તે તે ગેણથી તેનો અનાદર જ કર્યો કર્યો; પણ એ વાત ગોપ્યમાં ખેડેલી રાણીઓના અને મંત્રીઓના સાંભળવામાં આવી ગઈ; તેથી તે રાણીઓ અને મંત્રીઓ 'આ

આમારો રાજ ચાંડળ છે' એમ જાણીને ચાત્યાંત દુઃખી થયાં. આ વાત ગામના લોકોના જાણવામાં આવતાં, તેઓ હિમથી ખીડાયેલાં કમળોની જેમ, વૃષ્ટિના અભાવથી ખીડાયેલી ગાયોની જેમ અને જેમાં દાવાનળ લાગ્યો હોય એવા પર્વતોની જેમ શોભા વિનાના થઈ ગયા. જેમ સિંહ ઝાડની ટેવ ઉપર બેઠેલા ખિલાડીના કૂંદાડાનો તિરસ્કાર કરે, તેમ ચાંડળની તે તે વાતનો રાજાએ તો તિરસ્કાર જ કર્યો હતો. પછી જેમ અનાવૃષ્ટિના સમયમાં કરમાઈ જતાં કમળોવાળા તળાવમાં રાજડંડ પ્રવેશ કરે તેમ જેમાં સઘળા માણસોદુઃખી થયા હતા એવા અંતઃપુરમાં રાજાએ તુરત પ્રવેશ કર્યો. જે મૂળના મોટા છિદ્રમાં અગ્નિ લાગ્યો હોય એવું ખરાબ ઝાડ જેમ સઘળા અવયવોમાં ગ્લાનિ પામે તેમ જેને મનમાં ભારે સંકટ ઉત્પન્ન થયું હતું એવો એ રાજા સઘળા અવયવોમાં ગ્લાનિ પામ્યો. દીન થયેલા મુખવાળા સર્વ લોકો કે જેઓ ઉંદરે ફરડેલાં મૂળોવાળાં કેસરનાં પુખ્તો જેવા લાગતા હતા, તેઓ એ રાજાના જ્વેલામાં આવ્યા. જેમ ઘરનાં માણસો પણ ઘરમાં રહેલા શખનો સ્પર્શ ન કરે, તેમ મંત્રીઓ, નગરના લોકો તથા સ્ત્રીઓ ત્યારથી અંતઃપુરમાં રહેલા એ રાજાનો સ્પર્શ ન કરવા લાગ્યાં. રાજાની ઉપર ઘાટા સ્નેહવાળા છતાં પણ વટલાવાના દુઃખને પ્રાપ્ત થયેલા નોકર લોકો, જેમ બાળકો શખથી દૂર જ રહે, તેમ એ રાજા-શ્રી દૂર જ રહેવા લાગ્યા અને તેનો સત્કાર કરવા લાગ્યા નહિ. આનંદ વિનાના મુખમળવાળા, કાળા અને શરીરની શોભાથી રહિત થયેલા એ રાજાને વ્યાકુળ થયેલા લોકો માણસ જેવો સમજીને માન આપવા લાગ્યા નહિ. જેમ દાવાનળ પર્વતની કાળી શિલાના પડખે પણ ચઢે નહિ તેમ દુઃખી થયેલા લોકો ધુમાડા જેવા શરીરવાળા એ રાજાના પડખે પણ ન ચઢવા લાગ્યા. જેમ પાણીનાં બિંદુઓ ભસ્મમાં ક્યાંય સ્થિર રહે નહિ, તેમ સભાસદ આદિ સર્વ લોકોએ નહિ ગણકારેલી અને મંદ પડી ગયેલી તે રાજાની આજ્ઞાઓ

ક્યાંય ચાલતી નહોતી. દૂર કર્યો કરનારાના જેવા જેતો આકાર છે, એવો અને સમાગમધાનથી પણ અશુભ કરનાર, એ રાજાથી સર્વ લોકો જેમ રાક્ષસથી દૂર નાસી જાય તેમ દૂર નાસી જવા લાગ્યા. જેમ ધન આદિ ગુણોથી રહિત થયેલા દરિદ્ર પ્રવાસી, પરદેશમાં લોકોના મંડળમાં પેસવા લાગે તોપણ પાછો ચોકલો જ થઈ રહે, તેમ માનથી રહિત થયેલો એ રાજા લોકોના સમુદાયમાં જવા લાગ્યોતોપણ પાછો ચોકલો જ થઈ રહેવ. લાગ્યો. જેમ ખોલો વાંસ મોતીઓના સમૂહથી યુક્ત હોવા છતાં પણ તે બોલવા લાગે, તો તેને કોઈ વટેમાર્ગીઓ પ્રત્યુત્તર આપે નહિ, તેમ એ ગાંધિ રાજા હતો તોપણ તે બોલવા લાગતાં; કોઈ લોકો તેને જવાબ આપતા નહિ, એ ઘણું ઘણું બોલવા લાગે તોપણ લોકોએ તેને જવાબ આપવો જ છોડી દીધો. પછી સર્વ લોકોએ ભેગા થઈને નિર્ણય કર્યો કે, 'આપણે લાંબા દિવસો થયા ચાંડળના સમાગમથી વટલાયેલા હોઈ, હવે કોઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્તોથી શુદ્ધ થઈ શકીએ એમ નથી; એટલા માટે આપણે સઘળાઓએ અગ્નિમાં જ પ્રવેશ કરવો. યોગ્ય છે.' એ પૂમાણે નિર્ણય કરીને તે નગરના સર્વ લોકોએ તથા મંત્રીઓએ આરે બાજુ કૂકાં લાકડાંઓની ચિનાઓ ખડકીને તેને નગરમાં સળગાવી. જેમ આકાશમાં તારાઓ ઝખ્ખવા લાગે, તેમ આરે બાજુએ ચિતાઓ ભડકાંચેથી ઝખ્ખવા લાગતાં નગરનાં સઘળાં માણસો મોટી મોટી ધૂમો પાડવા લાગ્યાં. દયામણી રીતે વિલાપો કરવા લાગેલી અને આંસુઓનો વરસાદ વરસાવતી સ્ત્રીઓ. પોતપોતાના પતિઓના અને પુત્રોના હાથ પકડવા લાગી અને મૂઠં થઈ ગયેલી સઘળી ધ્રુજ ધ્રુજતા અગ્નિના કુંડોની પાસે બેસીને રોવા લાગી. મંત્રીઓ અગ્નિના કુંડોમાં પ્રવેશ કરતાં તેમના તોકરોનાં રુદોથી પવનોની સુસવાટીથી અરણ્યનો જેવો દેખાવ થાય, તેવો એ નગરનો દેખાવ થઈ રહ્યો. ઉત્પાત સંબંધી વૃદ્ધોળિયો પવન કે જેમાં ચિતાઓમાં સળગી ગયેલા સારા સારા બ્રાહ્મણોના

માંસનો ઉત્ત્ર ગંધ વ્યાપી રહ્યો હતો, તોણે ઉઠાવેલી ઉકરડાઓની ધૂળેથી, જાણે ચારેખાળુ ઝાકળ ફેલાયેલું હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો, આકાશમાં સૂર્ય જેમ વાદળાંઓથી ઢંકઈ જાય તેમ પવને ફેલાવેલ ચરખીના ગંબને લીધે દૂરદૂરથી આવી પહોંચેલા ગીધ આદિ પક્ષીઓનાં મંડળોથી તે ઢંકાઈ ગયો. પવને ઉઠાવેલા ચિનાચોના અગ્નિ-ઓના તણખાઓથી સઘળું આકાશનું મંડળ પ્રકાશવાળું દેખાવા લાગ્યું. સઘળી દિશાઓમાં ઊડતા તણખાઓને લીધે, જાણે તારાઓનો વરસાદ થતો હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો. ઉદ્ધન થયેલ ચોર લોકો છૂટ પાડવા લાગતાં, નાનાંમોટાં ખાળકો ધૂળવા લાગ્યાં તથા સ્ત્રીસે પાડવા લાગ્યાં, ત્રાસ પામેલા લોકોનાં જીવનોની સાથે નામો પણ જતાં રહ્યાં. કેઈ પ્રકારની મચીદા રહી નહિ, ઘરો એવાં ધૂળધણી થઈ ગયાં કે, જેમનો પાછો પતો જ મળે નહિ. ધન આદિ સઘળા સંચયોને ચોરો છૂટી લઈ ગયા. અને સર્વે લોકો પુત્રોને તથા સ્ત્રીઓને ત્યજી દઈને મરવાની ઉતાવળ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે દેવની મહાદુઃપદાથી અવ્યવસ્થા ચાલવા લાગતાં અને સઘળા લોકોની સ્થિતિ કલ્યાણ જેવી થઈ જતાં, જેની યુદ્ધિ રાજ્યના કેટલાએક સન્નજનોના સંગથી પવિત્ર થઈ હતી, એવા ગવલ રાજાએ શેઠથી વ્યાકુળ થઈને નીચે પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો.

ગવલ રાજા યોદ્ધા : (સ્વગત) આ દેશમાં સમય વિતાવના થયેલા કલ્યાણ જેવો અને સઘળા મોટા મોટાઓનો નાશ કરનારો આ અનર્થ કેવળ મારા કારણથી જ પ્રાપ્ત થયો છે. હવે માર દુઃખ ભરેલું જીવન રાખીને શું કરવાનું છે? મારે તો મરવું એ જ મહોત્સવ છે. જગતમાં નિંદાતા પાત્રરૂપ થયેલા અભાગિયા જીવને તો જીવન કરતાં મરવું જ ઉત્તમ છે.

વસિષ્ઠ યોદ્ધા : હે રામ! ગવલ રાજાએ એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને મનમાં કાંઈ પણ ભય નહિ રાખતાં, જેમ પતંગિયું પોતાના શરીરને ખળતા દીવામાં આહુતિરૂપ કરે છે, તેમ

પોતાના શરીરને ખળતા અગ્નિમાં હોમી દીધું. 'ગવલ' નામનો પોતાનો દેહ, વૈરાગ્યના ખળને લીધે અગ્નિન. પુંજમાં પડી દાહને લીધે વ્યાકુળ અવધવોવાળો થઈ જતાં, જળમાં અદ્યમર્ષણ કરતો ગાધિ પ્રાણરૂપ પોતાનાં ગંગોમાં દાહથી અલિન થયાનું સ્ફુરણ થતાં, તરત જગત થયો. વાલ્મીકિ મુનિએ ભરદ્વાજને આટલા સુધી કથા કહી ત્યાં તો દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આશમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિ મુનિને પ્રણામ કરીને સારંગાજનાં નિત્યકર્મો કરવાને માટે ત્યાંથી ઊઠીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યાં ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિ મુનિની પાસે આવી. ૧-૪૬

ફલુકલ્પય મુનૌ દિવસો જગામ સા-યં
તનાય વિષયેઽસ્તમિનો જગામ । જ્ઞાતું હમા-
હૃતનમસ્કરણા જગામ ક્ષ્યામાકથે રવિકરેષ્વ
હતાજગામ ॥ ૪૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણને
'રાજવલ્લભ' નામનો સર્ગ ૪૬ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો આરમ્ભ દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો*

ગાધિ અને અતિથિનો સમાગમ
તથા પ્રત્યક્ષ અનુભવ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

મુદ્ધર્ત્તકિત્તેનાથ ગાધિરાત્રિમવન્નમાત્ ।

પ્રશશામાકુલોભાવો વેલાવર્તે ર્શ્વકુધેઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્ધા : હે રામ! જેમ સમુદ્રના કિનારાની સમીપમાં થતી ભરતીની પ્રખળ ચક્રી એ ઘડી વારે ભ્રમણથી શાંત થઈ જાય છે, તેમ એ ગાધિ બ્રાહ્મણ મહાપીઠાકારી ચિરાતા ભ્રમણથી એ ઘડી વારે શાંત થયો. જેમ કલ્યાણના સમયમાં

* આ સુડનાળીસમા સર્ગમાં ગાધિ કોઈ અતિથિ-ના સુખથી કીરદેશનું રાજ્યાદિક કરવારૂપ પોતાની ચેષ્ટાની વાત જાણી તે દેશમાં જઈ, સઘળું નજર જઈ, વારંવાર પૂછીને વિસ્મય પામ્યો, એ કથા કહે-વામાં આવશે.

પ્રજ્ઞા જગતની સ્વનાથી વિરામ પામે, તેમ એ ગાધિ મનની કલ્પનારૂપ મોહથી વિરામ પામ્યા. જેમ ઊંઘેલો માણસ નિદ્રા શાંત થયા પછી, ધીરે ધીરે જાગ્રત થાય અને જેણે મદિરા પીધી હોય તે માણસ મદ શાંત થયા પછી ધીરે ધીરે સ્વસ્થ થાય, તેમ એ ગાધિ પોતાનો ભ્રમ શાંત થયા પછી, ધીરે ધીરે જાગ્રત થયા અને સ્વસ્થ થયા. જેમ માણસ પ્રભાતે અંધકારરૂપી પડછે દૂર થઈ જતાં 'આ હું છું, આ મારે કરવાનું છે અને આ મારે કરવાનું નથી,' એમ જુઓ છે, તેમ ગાધિ ચિત્તો ભ્રમરૂપ પડછે દૂર થઈ જતાં 'હું તાહવા સારુ તળાવમાં ઊતરેલે, ગાધિ છું, આ તર્પણાદિક મારે કરવાનું છે અને રાત્રી કરવાનું નથી' એમ જોવા લાગ્યો. જેમ શિશિર-ચ્છુના અંતે કળીરૂપ થયેલા કમળને વસંતઋતુ જળમાંથી બહાર કાઢે છે, તેમ જેને પોતાના ગાધિપણાનું સ્મરણ અર્થ હતું એવા એ બ્રાહ્મણે પોતાના પગને જળમાંથી બહાર કાઢ્યો. આ જળને, આ દિશાઓને, આ આકાશને અને આ પૃથ્વીને જાણે સઘળાં બીજાં હોય એમ દેખતો એ ગાધિ પરમ વિસ્મય પામ્યો. 'હું કોણ છું, આ શું દેખું છું અને હું શું કરતો હતો?' એ રીતે તેણે સ્મરણ તો પોતાના હૃદયમાં વિચિત્ર વિચારો જ કર્યા. 'હું થાકી રહ્યો હતો, તેને લીધે સ્મરણમાં આ મેંટો ભ્રમ મારા જ્ઞેવમાં આવ્યો' એમ જાણીને તે ગાધિ જેમ ઉદયાચળમાંથી સૂઈ નીકળે તેમ જળમાંથી નીકળ્યો. પછી તે કાંઈ આવ્યો અને નીચે પ્રમાણે ચિંતવત કરવા લાગ્યો.

ગાધિ બોલ્યો : (સ્વગત) મારી તે માતા અને મારી તે સ્ત્રી ક્યાં ગયાં કે, જેમની મધ્યમાં હું મરણ પામ્યો હતો. જેમ વાયુથી તરત હસાઈ જાય એવાં કૃણાં પાંદડાંવાળાં માતા-પિતારૂપી હતા અને વૃક્ષ તલવારથી નષ્ટ થઈ જાય, તેમ હું મુદ્ધિ પિતાનો આળસ હતો, ત્યારે જ મારાં માખાપ મરી ગયાં છે. હું મુદ્ધલ પરણ્યો જ નથી. જેમ બ્રાહ્મણ દુષ્ટ અને કૌસલ કરનારી મદિરા ॥ સ્વરૂપને પણ જાણે નહિ, તેમ હું દુષ્ટ અને

કૌભ ઉપજવનારી સ્ત્રીના સ્વરૂપને પણ જાણી નથી. મારા સ્વદેશના બાંધવો તો અહીંથી અત્યંત દૂર છે, તે છતાં હું જેઓના મધ્યમાં મરી ગયો હતો તેઓની સાથે મારે શો સંબંધ હતો અને તેઓને મારી સાથે શો સંબંધ હતો? જેમ ગંધર્વનગર જ્ઞેવામાં આવે, તેમ અતેક પદાર્થોવાળું અને જન્મ આદિની આસક્તિવાળું એ મેં શું દીધું અને તે શાથી ઉત્પન્ન થયું હતું? એ જ જ્ઞેવામાં આવ્યું તે ભલે, પણ હવે તેનો વિચાર કરવાની મારે જરૂર નથી. હું પાંધુ-ઓના મધ્યમાં મરણ પામીને પડ્યો હતો, એ તો એક જગતની સ્વપ્ન જેવી ભ્રાંતિ હતી. આ મોહમાં જરા પણ સાચું હોય એમ ધારવામાં આવતું નથી. જેમ મદોનમતા સિંહ વનોની પંક્તિઓમાં નિરંતર ભ્રમ્યા જ કરે છે, તેમ પ્રાણીઓનું ચિત્ત નિત્ય એ જ રીતે અનંત ભ્રાંતિઓના દેખાવોમાં ભ્રમ્યા કરે છે,

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! એ ગાધિ બ્રાહ્મણે ચિત્તમાં મોહ થવા વિષે એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને તે પછી પોતાના આશ્રમમાં જ કેટલાએક દિવસે કાઢ્યા. એક દિવસે જેમ બ્રહ્માની પાસે દુર્વાસા આવે, તેમ એ ગાધિની પાસે કોઈ પ્રિય અગ્નિ આવ્યો અને તે થાકેલો હોવાથી ગાધિના આશ્રમમાં જ રાત્રિ રહ્યો. જેમ વસંત વૃક્ષોને ફળોથી, પુષ્પોથી અને રસોથી અત્યંત તૃપ્ત કરે છે, તેમ ગાધિએ એ અગ્નિથીને ફળોથી, પુષ્પોથી અને રસવાળાં ભેજાંથી અત્યંત તૃપ્ત કર્યાં. એ દાંતે જણુ, સાથે સંધ્યાવંદન તથા જપ કરીને, અનુક્રમે ક્રોમળ પાંદડાંવાળી શય્યાઓ પર આવીને બેઠા. પછી જેમ વસંતઋતુમાં પુષ્પોની શોભા પ્રવર્તે, તેમ એ બે તપસ્વીઓ વચ્ચે પોતપોતાનાં તપ તથા ધ્યાન આદિ કર્યોને ચોગ્ય અને શાંતિથી ભરેલી વાતો પરસ્પરમાં ચાલી. પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ગાધિએ તે અગ્નિથીને પૂછ્યું કે 'હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! તમારુ શરીર બધું જ દૃઢ્યું કેમ થઈ ગયું છે અને તમે થાકી ગયા છો, તેનું કારણ શું છે ?

અતિથિ બોલ્યો : હે મહારાજ ! મારા અત્યંત દુઃખળાપણાનું અને પરિશ્રમનું સન્નિધિમાં કારણ હું કહું છું તે તમે સાંભળો. આપણે કદી પણ મિથ્યા વાત કરીએ જ નહિ, આ પૃથ્વીની ધીક ઉપર ઉતાર દિશાની ઝડીમાં એક મોટા સમૃદ્ધિવાળો અને અત્યંત પ્રખ્યાત પામેલો 'કીર' નામનો દેશ છે. ચિત્રાર્પી પિશાચો મોઢ પમાડેલો અને અનેક પ્રકારનાં ભોજનોના સ્વાદમાં લંપટ થયેલો હું એ દેશમાં એક મહિના સુધી રહ્યો હતો અને ત્યાંની રાજધાનીમાં લોકો મારું સારી રીતે સન્માન કરતા હતા. એક દિવસે તે નગરમાં વાતના પ્રસંગને લીધે એક માણસે મને કહ્યું કે, હે બ્રાહ્મણ ! આ નગરમાં એક ચાંડળે આઠ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. 'પછી એ વાતનો નિશ્ચય કરવા સારુ તે દેશમાં કેટલાંયેક ગમેમાં મેં જે જે મ.ણસને પૂછ્યું તે સઘળાં જ્યોત્સે મને એમ કહ્યું કે, 'સચી વાત છે. આ દેશમાં આઠ વર્ષ સુધી એક ચાંડળે રાજ્ય કર્યું હતું.' અંતે એ રાજા જાતિનો ચાંડળ છે, એમ લોકોનાં જાણવામાં આવતાં, તે રાજાએ તરત અગ્નિ મ. પ્રવેશ કર્યો હતો અને તે આલડ છેડને લીધે સેડેકે બ્રાહ્મણોએ પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. હે ગાધિ ! હું એ લોકોનાં મુખથી એ પ્રમાણે સાંભળી તે દેશમાંથી નીકળીને પ્રયાગમાં ગયો હતો અને ત્યાં મેં શુદ્ધિને આશ્રે ત્રણ ચાંદ્રાયણ વ્રત કરીને પ્રવચિત કર્યું. ત્રીજું ચાંદ્રાયણ વ્રત સમાપ્ત થતાં, આજે પારણું કરીને હું અહીં આવ્યો છું. આ કારણને લીધે હું શાકી રહ્યો છું અને શરીરમાં અત્યંત દુઃખળો થઈ ગયો છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રાજા ! એ અતિથિના મુખથી એ પ્રમાણે વાત સાંભળીને, તે ગાધિએ ફરી વાર પણ તે અતિથિને પૂછ્યું, તો તે વખતે પણ તેણે એવી તે એવી જ વાત કરી; અને જ્યારે તેમાં જરા પણ ફેરફાર જણાયે. નહિ, ત્યારે ગાધિ બહુ જ વિસ્મય પામ્યો. રાત્રિ વીતી જતાં જગતરૂપી ઘરના મોટા દીવારૂપ સૂર્યે ઉદય

પામ્યો, ત્યારે પ્રાતઃસ્નાન કરીને ચાણા લઈને, તે અતિથિ ત્યાંથી પ.છા ગયા પછી, પેલા ગાધિ બ્રાહ્મણે અત્યંત વિસ્મય પામેલી બુદ્ધિથી આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો કે, 'મેં જે ભ્રાતિમાં જાયેલું હતું, તેને આ બ્રાહ્મણે મારી પાસે સાચું બોલેલું કહ્યું ! રમીને આ વાત શંખરાણુરે ખનાવેલી માયાઓમાંની કોઈ માયા હોય. બંધુઓના મધ્યમાં મારું પોતાનું મરણ મેં પોતે દ્રીડું, એ તો ભ્રાતિ જ છે, તેમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય નથી; પરંતુ જેને લીધે તે અતિથિને ચાંદ્રાયણ વ્રત કરવા પડ્યાં, તે ચાંડળના વૃત્તાંતનો મારે નિશ્ચય કરવો જોઈએ, તો હવે હું મનમાં મૂંઝવણ નહિ રાખના, તે વૃત્તાંતનો નિશ્ચય કરવા માટે તુરત જૂતમંડળ દેશના સીમાડાના ગામમાં જાઉં.' હે રામ ! એ પ્રમાણે પ્રયત્નપૂર્વક બીજા દેશમાં જવાનો વિચાર બોધવનો એ ગાધિ બ્રાહ્મણ જેમ મેરુપર્વતનાં પહાડોને જોય. માટે સૂર્ય આવે, તેમ 'જૂતમંડળ' નામના દેશના સીમાડાના ગામને જોય. સારુ ત્યાંથી ઉઠીને ચાલતો થયો. વિચક્ષણ પુરુષો ઉલ્લોગમાં મેડવા રહેવાથી મનમાં કલ્પેલા રાજ્યને પણ પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. ગાધિએ જે સ્વપ્ન જેવું જોયું હતું, તે 'જૂતમંડળ' નામના દેશમાં જવાથી સંપૂર્ણ રીતે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવ્યું. સઘળી દુલ્લભ વસ્તુઓ પણ દૃઢ ઉલ્લોગ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. પોતે જોયેલા વૃત્તાંતનો માયારૂપ જાણતાં એ ગાધિએ અતિથિના કહેવાથી તેને પ્રત્યક્ષ જોવાનો ઉદ્દેશ કર્યો અને પોતાના સ્થાનમાંથી નીકળીને, વર્ષા-શ્વતુમાં ચાલતા જળના પૂરતા જેવા વેગથી માર્ગમાં ચાલવા લાગ્યો. જેમ વાદળું વેગથી ઘણા દેશો વટાવે છે, તેમ તેણે વેગથી ઘણા ઘણા દેશો વટાવી દીધા. ચાલતાં ચાલતાં જેમ કંદારાઓને ઇચ્છનારે જિંદ ચોડેલો જ કરંજના વનમાં પહોંચે, તેમ એ ગાધિ ચોડેલો જ 'જૂતમંડળ' નામના દેશમાં પહોંચ્યો કે, જે દેશમાં સઘળો ભ્રાતિમાં જોડેલો આચાર જાગ્રતમાં પણ જોવામાં આવ્યો. એ દેશમાં ગાધિના મનમાં, જેવી રચનાનું સ્મરણ

હતું તેવી જ રચનાવાળું ગંધર્વનગર જેવું એક ગામ તે ગાધિના જ્ઞેવામાં આવ્યું. એ ગામડાની પાસે બહારના ભાગમાં જાણુ પૃથ્વીની નીચે પાતાળમાં રહેલા નરકોનો સમૂહ હોય એવું એતું એ ચાંડાળોનું કૃતિયું જ્ઞેવામાં આવ્યું. જેવો થોતાના ચિત્રમાં તે કૃતિયાનો વિસ્તાર તથા આકાર હતો, તેવા જ વિસ્તાર અને આકારવાળું એ ગંધર્વનગરના જેવું કૃતિયું જ્ઞેવામાં આવતાં ગાધિએ ત્યાં ભૂતકાળમાં પોતે ચાંડાળ હોવાનું પાકું અનુમાન કરી લીધું. જેવી મનમાં રચના હતી, તેવી જ રચનાવાળા એ ચાંડાળાએ ગાધિના મનમાં કોઈ વિલક્ષણ રીતની વૈરાગ્યવાળી દશા ઉત્પન્ન કરી. એ કૃતિયામાં પોતાને રહેવાનું ઘર પણ અગાઉ જેવું જ હતું તેવા જ ઘણા-ખરા આકારોવાળું તે જણાયું. એ ઘર એમાસાની ઝડીથી કેટલુંક વીંખાઈ ગયું હતું. ભીતોમાં ખંડ ઊંચી નીકળ્યા હતાં, અર્ધું છાપરું ઊંધું વળી ગયું હતું, ખાટલાઓના તથા સાદરીઓના કટકા એના એ છે. એમ કંઈક યોગ્યપી રકાતા હતા. એ ઘર જાણે દુષ્ટપણાને પામેલું દારિદ્ર હોય, જાણે ભીંતોવાળું દુર્ભાગ્ય હોય, જાણે કંઈક શિથિલ થયેલું દુષ્ટપણું હોય, જાણે કંઈક ખંડિત થયેલી દુર્દશા હોય અને દાંતોથી ભાંગી નાખેલાં ગાયોનાં, ઘોડાઓનાં તથા પાડાઓનાં હાડકાંથી આસપાસ ઘેરાયેલું હોવાને લીધે, તે જાણે જૂના સમયની સાક્ષી પૂરતું હોય એવું લાગતું હતું. જે ખપરોમાં પૂર્વે ગાધિએ ખાધુંપીધું હતું, તેમાં તે ખપરો ઘણા દિવસો સુધી એમાસાના પાણીથી ભરાયેલાં રહેવાને લીધે તે જાણે મદિરાથી ભરાયેલાં હોય એવાં લાગતાં હતાં. જાણે લાંબી લાંબી તુણાઓ હોય એવી સુકાયેલી તેની તે આંતરડાઓની તાંતોથી એ ઘર, જેમ લતાઓથી વાડ વીંટાયેલી હોય, તેમ આરે બાજુ વીંટાયેલું હતું. ધીરજવાળા ગાધિએ જાતે પોતાનો પૂર્વનો દેહ સુકાયેલા શય્યપણાને પામેલો હોય એવા દેખાતા તે પોતાના ઘરને ઘણી વાર સુધી જોયા કર્યું. જેવાથી અત્યંત વિરમય પામેલો એ

ગાધિ જેમ પ્રવાસી મનુષ્ય મલેચના નગરને મૂકીને આર્યોના દેશમાં આવે, તેમ એ સ્થળને ત્યજીને તેની પાસેના ગામડામાં આવ્યો. ત્યાં આવીને તેણે માણસોને નીચે પ્રમાણે જાણું જાણું પૂછ્યું.

ગાધિ બોલ્યા : આ ગામની પાસેના બહારના ભાગમાં પૂર્વે એક ચાંડાળ રહેતો હતો, તેના વૃત્તાંતનું તને સ્મરણ છે કે? મેં વિચક્ષણ મનુષ્યના મુખથી સાંભળ્યું છે કે, 'સઘળા બુદ્ધિમાન માણસો લાંબા દિવસોની વાતને પણ સ્પષ્ટ રીતે હસ્તગત જેવી જાણે છે. એ એકાંત સ્થળમાં જાણે દુઃખોનો જ દેહ હોય એવો બુદ્ધો એક મોટા કુટુંબવાળો ચાંડાળ રહેતો હતો; તે તને સાંભરે છે? ભલા માણસ! જો એવું વૃત્તાંત તારા જાણવામાં હોય, તો તે તું મને ખરેખરી રીતે કહે. પ્રવાસીજનના સંશયનું નિવારણ કરવાથી મોટું પુણ્ય થાય છે, એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જેમ રોગી માણસ ઘણી ઘણી કાળજીથી વૈદ્યોને પૂછે છે' તેમ તે ગાધિ બ્રાહ્મણ ઘણા વિરમયને લીધે ઘણી ઘણી કાળજીથી પૂછવા લાગ્યો, એટલે તે ગામડાના લોકોએ તેને વારંવાર નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

ગામડાના લોકો બોલ્યા : હે મહાસજ્જ! જેમ તું કહે છે, તે પ્રમાણે જ હતું, એમાં કંઈ સંશય નથી. એ સ્થળમાં દારુણ આકારવાળો એક 'કટંગ' નામનો ચાંડાળ રહેતો હતો. જેમ વૃક્ષનાં પાંદડાંઓનો સમૂહ ખૂબ ફેલાય છે, તેમ એ ચાંડાળનું દીકરાઓ, પૌત્રો, મિત્રો, નોકરો તથા બંધુઓ આદિ કુટુંબ બહુ જ ફેલાયેલું હતું. એ ચાંડાળ વૃદ્ધ થયો ત્યારે જેમ પર્વતનાં પુષ્પોવાળા તથા ફળોવાળા વનને દાવાગિન નષ્ટ કરી નાખે છે, તેમ એ ચાંડાળના સઘળા કુટુંબને મૃત્યુએ નષ્ટ કરી નાખ્યું. પછી એ દેશને છોડી દઈ તે કીચ્છેરાની સંજ્ઞાનીમાં ગયો હતો અને ત્યાં તેણે આઠ વર્ષ સુધી નિશ્ચિંતપણાથી રાજ્ય કર્યું હતું. પછી ત્યાંના લોકોને ખરી વાત જાણવામાં

આવાનાં તેઓએ જેમ અર્થતા સમૂહને દૂર કરી નાખવામાં આવે અને જેમ ગામમાં ઊભેલા એરી ઝાડને દૂર કરી નાખવામાં આવે, તેમ રાજ થયેલા એ કટંગને દૂર કરી નાખ્યો હતો. કટંગને દૂર કરીને વટલાવાનું પ્રાપ્તિ કરવાને તે નગરીના લોકોએ પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. લોકો અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા લાગતાં, સારા સારા મારુ સોના સમાજમથી સારાપણને પામેલા એ કટંગ પણ પોતાની મેળે અગ્નિમાં પડ્યો હતો. હે બ્રાહ્મણ! તમે આ આટલી બધી ક્રાંતિ રાખીને એ ચાંડળની વાત પૂછો છો તેનું શું કારણ છે? શું ચાંડળ તમારો મિત્ર થતો હતો, તેથી તમે પૂછો છો અથવા તમે વૃત્તાંત જાણવા સારુ સહેજ પૂછો છો?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! આ પ્રમાણે કહેતા એ લોકોને વારંવાર પૂછ્યા કરતો એ ગાધિ તે ગામડાનાં સઘળાં સ્થળોમાં વ્યેક મહિના સુધી એમ, ને એમ ક્યોં ક્યોં. પોતે તળાવમાં અધમણી છૂં કરતાં ચાંડળપણના જે વૃત્તાંતનો અનુભવ કર્યો હતો, તે વૃત્તાંત તે જ પ્રમાણે સઘળા ગામડાના લોકોનાં મુખથી તેવી જ રીતનું તેના સાંભળવામાં આવ્યું. પોતે જેવો અનુભવ કર્યો હતો તે પ્રમાણે જ સઘળા લોકોનાં મુખે દ્વારા સંપૂર્ણ વૃત્તાંત સાંભળી અને પોતાના સ્મરણ પ્રમાણે તે વૃત્તાંતને લગતા કેટલાએક પદાર્થોને સારી પેઠે ચોળખીને અત્યંત લજ્જા પામેલા અને લાજને લીધે મનની વાંતને મનમાં જ છપાવતો એ ગાધિ બ્રાહ્મણ અત્યંત વિસ્મયને પ્રાપ્ત થયો, કે જે વિસ્મય ચંદ્રના મધ્યમાં કેલંકતી પેઠે તેના હૃદયમાં અત્યંત ઠંડી રહ્યું. ૧-૬૬

અથવાહતં સકલભૂતસુખાદયેતદાકર્ણ્ય સમ્ય-
ગ્વલોક્ય યયાનુભૂતમ્ । ગાધિઃ શશાંકમલવદ્
હૃદયેષધિકૃત્તં ગૃહાકૃતિઃ પરમવિસમયાત્મગામ ॥

શ્રીકૃષ્ણવાસિષ્ઠ મહારામણ્યમ્ ઉપશમ પ્રકરણે

‘ગાધિપ્રત્યક્ષાપર્યોક્ત’ નામનો સર્ગ ૪૭ મો
સમાપ્ત

સર્ગ ૪૮ મો*

ગાધિએ ફરીને પણ તપાસ કરી અને
વિષયને ‘સમળી માયા છે’ એવો
નિશ્ચય કરાવ્યો

વસિષ્ઠ ઉવાચ

હૃદિતં ક્વપચાગારે પુનર્વિસમયાયવૌ ।

ગાધર્મેનો દિ નાયાતિ ત્વસિમાશ્ચંદર્શને ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! વિસ્મય પામેલો એ ગાધિ બ્રાહ્મણ તે ગામડામાંથી બંધી પેલા ચાંડળના ફળિયામાં ગયો; કેમ કે એનું મન આશ્ચર્યોને જોવાથી તૃપ્ત જ થતું ન હતું. જેમ પ્રલયના ક્ષોભમાં ભંગી તૂટી ગયેલાં જગતોને બ્રહ્મ જુએ તેમ એ ગાધિ તે ફળિયામાં ભંગી—તૂટી ગયેલાં સ્થાનોને અને ઘસોને જોવા લાગ્યો. તૂટી ગયેલાં ઘસોવાળાં અને મુકાયેલાં અસ્થિઓના પુંજથી ભરેલા તે વગડા જેવા ફળિયામાં બેઠેલા ગાધિ જેમ પિશાચ ઝાડમાં બેસેખેઠે પોતાના મનમાં વાતો કર્યા કરે તેમ આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વાતો કરવા લાગ્યો.

ગાધિ બોલ્યો : (સ્વગત) જેમ જગતના અંત સુધી મેરુપર્વતનાં શિખરો એનાં એ રહે છે, તેમ મેં વાડતી ચંદર તાપેલા આ મૂચોલા હાથીઓના દાંતોના અનેક ખીલાઓ હજુ સુધી એના એ રહ્યા છે. મલ્લ પીવાથી ઉત્તમરા થયેલા મારા બાંધુ ચાંડળોની સાથે એસોને મેં આ સ્થળમાં પાકેલા વાંસના અંકુરોના અથાણાની સાથે વાંદરીનું માંસ ખાધું હતું. હાથીના મહાવત પાસેથી ખરીદેલું અને હાથીનો મદ નાખવાથી વધારે આકરું થયેલું મલ્લ પીને હું આ ઠેકાણે સિંહના આમક. ઉપર ચાંડળીનું અધિગત કરીને સૂતો હતો. ખોળથી અને માંસથી ઉછરેલી કૂતરીઓને મેં આ ઠેકાણે, ભરેલા હાથીના

* આ અંતરાંગીસમા સર્ગમાં ગાધિએ ક્રોદ્દેશના નગરમાં જઈ તે નગરને જોયું, તેથી ગાધિને આશ્ચર્ય થયું અને ગાધિએ તપથી પ્રસન્ન કરેલા વિષયને ‘સમળું માયા છે’ એમ કહ્યું, એટલી કયા કહેવામાં આવશે.

દાંતરૂપી લાકડામાં ચામડાંની દોરીઓથી બાંધેલી હતી. ગજમેતીઓ ભરી રાખવાતા હાથીદંતના ત્રણ હાખલા આ હેઠાણે મેં કાળા મેઘ જેવા પાડાતા જાડા ચામડાથી મઢયા હતા. જેમ કોણલનું બચ્ચું બીજાં બચ્ચાંઓની સાથે આંખાનાં પાંદડાંઓમાં રમે, તેમ આ કુળિયામાં આ જગ્યાઓમાં જ હું ચાંડાળોના છોકરાઓની સાથે ઘણીવાર સુધી ખૂળમાં રમ્યો હતો. આ હેઠાણે છેડકરાઓના શ્વાસોથી વાગતી વાંસળીઓના સ્વરોને અનુસરીને મેં ગાથું હતું. આ હેઠાણે મેં કૂતરીનું લોહી પીધું હતું. આ હેઠાણે મેં શયેના શણ-જારોથી મારા મિત્રોને શયુગાર્થી હતા. આ હેઠાણે વિવાહ સંધ્યથી ઉત્સવોમાં મેં અને મારા કુટુંબ જેમ સમુદ્રમાં મોટો તાદ કરીને કલોલો નાચ કરે છે, તેમ મોટો શબ્દ કરીને નાચ કર્યો હતો. બીજે દિવસે ખાઈ જવાને પહેલાં અને ઊંડી જવાને ચપળ થયેલ કાગડા તથા આસ આદિ પક્ષીઓને રાખી મૂકવાને મેં આ હેઠાણે વાંસનું પાંજરું ગૂંચું હતું.

વસિષ્ઠ યોદ્ધા : હે રામ ! એવી રીતની પૂર્વની ચાંડાળપણની અનેક ક્રિયાઓને સંસ્કારતો અને વિસ્મયથી માથું હલાવ્યા કરતો, એ ગાંધિ દેવની ગતિને અદ્ભુત માનવા લાગ્યો. પછી કાર્યોના ક્રમને જાણીને એ ગાંધિ લાંબે કાળે એ “ભૂતમંડળ” નામના દેશમાંથી ચાલ્યો અને અનુક્રમે બીજા દેશોમાં ગયો. કેટલીએક નદીઓનું, કેટલાએક પર્વતોનું, કેટલાએક દેશોનું અને કેટલાંએક અરણ્યોનું ઉલ્લંઘન કરીને હિમાલયના ભાગમાં રત્ન જેવા ગણાતા અને પોતે અધર્મથી સુરતાં દીકલા તે કીરદેશમાં પહોંચ્યો. જેમ જગતમાં ફરવાથી ખેદ પામેલા તારદ મુનિ સ્વર્ગલોકમાં જાય, તેમ ઘણા દેશોમાં ફરવાથી ખેદ પામેલો એ ગાંધિ પહાડ જેવાં ઊંચાં ધરોવાળી કીરદેશની રાજધાનીમાં ગયો. ત્યાં જઈ એ નગરીમાં પોતે અનુભવેલાં, પોતે જોયેલાં અને પોતે સેવેલાં સ્થાતકોને જોવા કરતો એ ગાંધિ ત્યાંના એકએક મારુસને કાળજીથી નીચે પ્રમાણે

પૂછવા લાગ્યો.

ગાંધિ યોદ્ધા : હે ભાઈ ! આ નગરીમાં એક ચાંડાળ રાજ થયો હતો તે તને સાંભરે છે ? જો એ વાત તારા જાણવામાં હોય, તો અનુક્રમથી સાચેસાચી મને કહી સંભળાવ.

નાગરિકો યોદ્ધા : હે બ્રાહ્મણ ! આ રાજધાનીમાં એક ચાંડાળ આઠ વર્ષ સુધી રાજ થયો હતો કે જેને માંગલિક હાથીએ સૂંઢથી પોતાની કાંધ ઉપર બેસાડીને રાજપાણું આપ્યું હતું. અંતે એ ચાંડાળ લોકોના જાણવામાં આવી જતાં આગિતમાં પેઠા હતો. હે તપસ્વી ! એ વાતને આજ ખાર વર્ષ વીતી ગયાં છે.

વસિષ્ઠ યોદ્ધા : હે રામ ! જેને કુતુહલ ઉત્પન્ન થયું હતું એવો એ ગાંધિ એ રીતે જે જે માણસને પૂછવા લાગ્યો, તે તે માણસને મોઢે એકસરખી જ વાત સાંભળવા લાગ્યો અને સાંભળી સાંભળીને મનમાં તે વાતનો રસ લેવા લાગ્યો. આ સમયમાં ચક્રને ધરતાર વિષ્ણુ ભગવાન કે જે એ રાજધાનીના રાજ થયા હતા, તે પોતાનાં સૈન્યોની સાથે અને વાહનોની સાથે દરબારમાંથી બહાર પધારતા ગાંધિના જોવામાં આવ્યા. જેની રજરૂપી વાદળોંઓથી સઘળું આકાશ ઢંકાઈ ગયું હતું એવા એ સૈન્યને જોઈને પોતાનું પૂર્વનું રાજપાણું સંભારીને અત્યંત વિસ્મય પામેલો એ ગાંધિ બ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે યોદ્ધા.

ગાંધિ યોદ્ધા : (સ્વગત) કમળોના* ગર્ભોના જેવી કેમળ ચામડીવાળી, પીંગળેલા સોનાના જેવા વર્ણોવાળી અને ચંચળ નીલકમળોના જેવાં સુંદર નેત્રોવાળી આ દેશની વેશ્યાઓ પણ એની એ જ છે. ચંદ્રનાં કિરણોના પિંડા જેવાં ધોળાં અને જળનાં સ્થિર ધોધોના જેવાં તથા કાસડાઓના પુખ્તોના સમૂહ જેવાં લાગતાં આ એનાં એ

* ભાલ વસ્તુઓના દર્શનથી મોહ પામેલા એ ગાંધિને ભગવન્મૂર્તિનું દર્શન થતાં પણ તે ઉપર પ્રેમ ન થયો અને કોઈ જાતનો વોગ વિચાર પણ ન આવ્યો; પરંતુ પોતે અનુભવેલાં આ આદિ પદાર્થોમાં જ તેનું ચિત્ત ભમું તેથી મનમાં બોલે છે.

ચામરો છે. જેમ વનની લતાઓ પોતાની પુષ્પોની સમૃદ્ધિઓને આમતેમ ડોલાવ્ય. કરે તેમ આ સ્ત્રીઓ રાજની ઉપર ચામરોને આમતેમ ડોલાવે છે. પોતાના દંતશળીથી, દિશાઓની ભીંતોને પણ તોડી શકે એવા અને જાણે સંકલ્પ અનુસાર કળો આપ તારાં વૃક્ષોવાળાં મેરુપર્વતનાં શિખરો હોય એવા આ મહાનભા હાથીઓ પણ એવા એ જ છે. જેમ ઈન્દ્રની આસપાસ યમ, કુબેર તથા વરુણ આદિ લોકપાલો ચાલતા જાય, તેમ આ રાજની આસપાસ દેવતાઓની જેવી શક્તિવાળા આ સામનો આલ્યા જાય છે, કે જેઓ મારી આગળ પણ ચાલતા હતા. સઘળી વસ્તુઓના સમૂહોથી ભરેલી, કલ્પવૃક્ષોની લતાઓની કુંજો જેવી રમણીય અને ધારેલાં સઘળાં સુખોને આપનારી આ એની એ જ ઘરોની હારો છે. આ કીરદેશનું રાજ્ય છે કે જે મેં પૂર્વે જોગવ્યું હતું તે આજ ભીજી જન્મના ચરિત્રની ઘેઠે ન સંભવે તેવી રીતે મને પ્રત્યક્ષ થયેલું છે. ખરી વાત છે, પૂર્વે જે મને સ્વપ્ન જેવું જોવામાં આવ્યું હતું, તે આજ ભગવતના પદારોરૂપ થઈને મારી આગળ ખડું થયું છે. સમજી શકાતું નથી કે આ માયા શા કારણથી પ્રકટ થઈને આ રીતે દેખાય છે! અહો જેમ જાળ પહીને પરવશ કરી તાપે છે. તેમ મને આ મનના લાંબા અને વધતા જતા મોહ પરવશ કરી તાપ્યો છે. હાય! ધિક્કાર! બહુ ભૂલું થાય છે. જેમ વાસનાથી પરવશ થયેલું બાળકનું મન મોટા મોટા ભ્રમોના સમૂહોને દેખે, તેમ વાસનાથી ખરાબ થયેલું મારું મૂઠ મન પણ મોટામોટા ભ્રમોના સમૂહોને દેખે છે. હા! હવે મને સંપૂર્ણ સ્મરણ પ્રાપ્ત થયું અને પ્રાપ્ત થયું તે બહુ સારું થયું. આ મોટી માયા મને એ ચક્રને ધરનારા વિષ્ણુ ભગવાને જ દેખાડી છે. હવે હું પર્વતની ગુફામાં રહીને એવો પ્રયાત્ન કરીશ, કે જેથી આ દુષ્ટ ભ્રમના કારણને જાણીશ.

વસિષ્ઠ યોધા : હે રામ! ગાધિ પ્રાહ્મણ્ય એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે તગરમાંથી નીકળ્યો અને એક પર્વતની ગુફામાં જઈને ત્યાં શાંતિ

પામેલા સિંહડી જેમ રહ્યો. ત્યાં રહી વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરવા સાર એ મહાતેજસ્વી ગાધિએ દોઢ વર્ષ સુધી તપ કર્યું અને તેટલા સમયમાં તે નિત્ય એક ચંદ્રાક્ષમાત્ર પાણી પીને જ રહ્યો. એ બ્રાહ્મણે એ પ્રમાણે તપ કરતાં જળતા જેવી નિર્મળ મૂર્તિ વાળા અને નીલકમળતા જેવા શ્યામ સુંદર વિષ્ણુ ભગવાન, જેમ શરદઋતુમાં મોટે પાણીનો ધરો પ્રસન્ન (નિર્ભળ) થાય છે, તેમ તેના ઉપર પ્રસન્ન (સંતુષ્ટ) થયા. પછી મેઘના જેવી શ્યામસુંદર કાંતિવાળા વિષ્ણુ ભગવાન એ ગાધિને રહેવાની ગુફામાં પધાર્યા. પછી ત્યાં પધારીને અને અંતરિક્ષમાં ઊભા રહીને શ્રીવિષ્ણુ ભગવાને ગાધિને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વિષ્ણુ ભગવાન યોધા : હે ગાધિ! તે મારી મોટામાં મોટી માયા જોઈને? આ જગતરૂપી જળની લીલા કે જે કેવળ દેખાવ પૂરતી જ છે તે તારા જોવામાં આવીને? તને મારી માયા જોવાની યિત્તામાં જે ઇચ્છા હતી, તે તો મારી ખેડે પૂર્ણ થઈ. તો હવે આ ગિરિતટમાં ફરી વાર તપ કરીને તું ભીજી શું ઇચ્છે છે?

વસિષ્ઠ યોધા : એ પ્રમાણે જોલતા વિષ્ણુ ભગવાનને જોઈને પ્રાહ્મણ્યોમાં ઉત્તામ ગાધિએ પુષ્પોતા સમૂહથી તેમનાં ચરણારવિન્દોનું પૂજન કર્યું. અઘી દઈ, પુણ્યોત્તી વૃષ્ટિ કરી, પ્રદક્ષિણા કરી તથા પ્રણામ કરીને તુરત એ બ્રાહ્મણે જેમ બપોયો મેઘની પ્રાર્થના કરે, તેમ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનની આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી.

ગાધિ યોધા : હે દેવ! આપે જે અત્યંત અંધકાર (અજ્ઞાન)મય આ માયા દેખાડી, તેને જેમ પ્રજાતે સૂર્ય પુષ્પીને પ્રકટ કરે છે, તેમ આપ પ્રકટ કરો (મને એ માયાની સમજણ પાડો). વાસનાઓરૂપી ચેલોથી ઘેરાયેલું મન સ્વપ્નની ખેડે જ જે મિથ્યા પદારોરૂપ ભ્રમને દેખે તે ભ્રમ ભગવતમાં પણ કેમ જોવામાં આવે? હે નિર્મળ સ્વરૂપમાં રહેનારા પ્રભુ! મને જળની અંદર સ્વપ્ન જેવો જે ભ્રમ એ ઘડી વાર જોવામાં આવ્યો, તે ભ્રમ પાછો પ્રત્યક્ષપણાને કેમ પ્રાપ્ત

થયો? મને જે ચંદ્રાણપણી છાંતિ થઈ હતી, તે છાંતિએ કરેલા કળની લંબાઈ—ટૂંકાઈ અને શરીરનાં જન્મ-મરણો મારા મનની અંદર જ નહિ રહેતાં બહાર પણ કેમ થયાં?

વિષ્ણુ ભગવાન ઘોઘ્યા: હે ગાધિ! તરવને નહિજન્યુતરા અને પોતાનામાં રહેલા વાસનાઓ-રૂપી રોગથી પકડાયેલા ચિત્તાનું જ એ રૂપ છે, કે જે મોટા જગતના ભ્રમરૂપે તારા જીવામાં આવે છે. એ સઘળું ચિત્તાનું જ રૂપ છે; માટે બહાર પણ નથી, અંદર પણ નથી, લાંબું પણ નથી અને ટૂંકું પણ નથી. આ આકાશ, પર્વતો, સમુદ્રો, પૃથ્વી તથા દિશાઓ આદિ જે જગત જીવામાં આવે છે, તે કાંઈ પણ બહાર નથી; પરંતુ જેમ અંકુરમાં જ પાંદડાંઓનો સમૂહ હોય છે, તેમ સઘળું ચિત્તામાંથી જ છે. જેમ ફળ આદિ પદાર્થો અંકુરમાંથી જ બહાર પ્રકટ થાય છે, તેમ પૃથ્વી આદિ પદાર્થો ચિત્તામાંથી જ બહાર પ્રકટ થાય છે. જેમ વાસ્તવિક રીતે પાંદડાં અને ફળ આદિ પદાર્થો અંકુરમાં જ છે, પણ અંકુરની બહાર કદી નથી, તેમ વાસ્તવિક રીતે પૃથ્વી આદિ પદાર્થો ચિત્તામાં જ છે, પણ ચિત્તાની બહાર કદી નથી. જેમ કુંભાર ધણને ખતાવે છે અને ફોડી પણ નાખે છે, તેમ ચિત્ત જ આ જગતને ખતાવે છે અને નષ્ટ પણ કરી નાખે છે. વર્તમાન પદાર્થોનું ઈન્દ્રિયોથી અવલોકન, ભવિષ્ય પદાર્થોનું મનથી મનન, ભૂત પદાર્થોનું મનથી સ્મરણ, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનકાળ અને તે તે કાળને જણાવનારી સૂર્ય આદિની ક્રિયાઓ વગેરે વિવિધતા ખતાવતા આ જગતને ચિત્ત જ ખતાવે છે અને ચિત્ત જ પાછું પોતામાં સમેટી લે છે. સ્વપ્નથી થયેલા ભ્રમોમાં, મદતના વેગથી થયેલા ભ્રમોમાં, રાગ(પ્રેમ)થી થયેલા ભ્રમોમાં અને રોગ આદિથી થયેલા ભ્રમોમાં સઘળા પદાર્થોને ચિત્ત જ ખતાવે છે અને ચિત્ત જ પાછું સમેટી લે છે; અને એ વાત બાળકથી તે વૃદ્ધ સુધીનાં સઘળાં માણસોના અનુભવમાં પણ છે. જેમ મૂળથી પૃથ્વીનું ગ્રહણ કરીને રહેલા

ગ્રહમાં લાખો ફળો અને લાખો પુષ્પો રહે છે, તેમ વાસનાઓનું ગ્રહણ કરીને રહેલા ચિત્તામાં લાખો વૃત્તાંતો રહે છે, જેમ પૃથ્વીમાંથી ભ્રમણી ગયેલા ગ્રહમાં ફરી વાર પાંદડાં થતાં નથી, તેમ વાસનાઓથી રહિત થયેલા ચિત્તામાં ફરી વાર જન્મ-મરણ આદિ થતાં નથી. જેમાં અનંત પ્રજ્ઞાંકોની જળ રહેલી છે, એવા તે ચિત્તે પોતાની અનંત વાસનાઓના એકદેશરૂપ ચંદ્રાણપણને પ્રકટ કર્યું, નો તેમાં વિસ્મય પામવા જેવું શું છે? જે રીતે ધણા આકંબરવાળું અને વિચિત્ર મિંતા-ઓરૂપી વિકારોને દેતરુ ચંદ્રાણપણું છાંતિથી જ તારા જીવામાં આવ્યું, તે જ રીતે 'અતિથિ બ્રાહ્મણ ચાલ્યો, જમ્યો, સૂતો અને તેણે વાત કરી,' એ પણ છાંતિથી જ તારા જીવામાં આવ્યું છે. 'હું મારા સ્થાનમાંથી ઊઠીને માર્ગમાં ચાલ્યો જઈ છું, હું 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાં ચાલ્યો છું, આ ભૂતમંડળ દેશનાં માણસો છે અને આ ભૂતમંડળ દેશનાં ગામો છે,' એ ભ્રમ પણ તે જ રીતે તારા જીવામાં આવ્યો છે. 'આ 'કંટજ' નામના ચંદ્રાણનું જૂતું તૂટી ગયેલું ઘર છે અને લોકો 'આ કંટજનું ઘર છે' એમ કહે છે, એ ભ્રમ પણ તે જ રીતે તારા જીવામાં આવ્યો છે. 'હું કીરદેશની રાજધાનીમાં ચાલ્યો છું અને કીરદેશના લોકોએ રાજ થયેલા ચંદ્રાણનું વૃત્તાંત મારી પાસે કહ્યું,' એ ભ્રમ પણ તે જ રીતે (છાંતિથી જ) તારા જીવામાં આવ્યો છે, હે બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તામ! જેને તું સાચું ગણે છે અને જેને તું ખોટું ગણે છે, તે પણ સઘળી મોહજળ જ તારા જીવામાં આવી છે, વાસનાઓથી ઘેરાયેલું ચિત્ત પોતાની અંદર શું ન દેખે, એ કાંઈ કહી શકાતું નથી; કેમ કે એક વર્ષે કરી શકાય એવું કામ પણ સ્વપ્નમાં જણામાત્રથી સિદ્ધ થયેલું ચિત્તાના જીવામાં આવે છે. હે મહા-બુદ્ધિમાન ગાધિ! અતિથિ પણ ન હતો, 'ભૂત-મંડળ' નામનો દેશ પણ ન હતો. 'કીર' નામનો દેશ પણ ન હતો, અને કીરદેશની તે રાજધાની પણ ન હતી. એ સઘળું કેવળ

મોહથી જ તારા જન્મમાં આવ્યું છે. તું ભૂત-
મંડળ દેશમાં જતાં, માર્ગમાં થોડી રહ્યો હતો,
તેથી જેમ મુગ વનમાં આરામ લે, તેમ તે
એક પર્વતની ગુફામાં આરામ લીધો હતો અને
ત્યાં જ શ્રમથી મૂઢપણાને લીધે 'આ ભૂતમંડળ
દેશ છે અને આ તે આંડાળનું ઘર છે' એમ
તારા જન્મમાં આવ્યું હતું, સાચું કંઈ પણ
જન્મમાં આવ્યું નથી. એ સમયમાં જ ક્ષીરદેશની
રજધાની જે જન્મમાં આવી અને અધમર્ણરૂ-
ના સમયમાં પણ જે કંઈ જન્મમાં આવ્યું, તે
સઘળું માયામય જ જન્મમાં આવ્યું છે. હે
મુનિ! તું ઉન્નતની જેમ મનથી જ સર્વદા સઘળી
દિશાઓમાં ફર્યો છે અને તે તે દિશાઓમાં જે
જે કંઈ તારા જન્મમાં આવ્યું છે. તે સઘળો
મનનો જ ભ્રમ જન્મમાં આવ્યો છે, હવે તારા
બ્રહ્મચર્યશ્રમમાં ઘટે એવાં વેદાધ્યયન આદિ કર્યો
કરવામાં તું તત્પર થા અને તે પોતાનાં કર્યો
કરતાં શાંત બુદ્ધિવાળો થઈને રહેજે. વચ્ચેશ્રમના
સંપ્રદાયથી પ્રાપ્ત થયેલાં પોતાનાં કર્યો કર્યો વિના
માણસને આ જગતમાં કલ્યાણની પ્રાપ્તિ
થતી નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી હે રામ ! ત્રેલોક્યમાં
રહેનારા એવા સર્વ તપસ્વી લોકોથી પૂજાતા,
શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન ગાધિ બ્રાહ્મણને એટલાં
વચ્ચો કહી સેવાથી પવિત્ર હસ્તોવાળા દેવતાઓના
અને મુનિઓના સમૂહોથી ઘીટાઈને પોતાના
સ્થાનકરૂપ હીરસાગરમાં પધાર્યો. ૧—૭૦

इति निगदितवान् पद्मनाभो भुवन्नगतापल-
वृंदपूज्यमानः । त्रिशुचमुनिगणैः पवित्रहस्तैर्वृत
उदधि निजमास्पदं जगाम ॥ ७० ॥

શ્રીભગવાસિચ મહારામાયણમાં ઉપદ્યમપ્રકરણના

“માયાશહત્વકથન” નામનો સર્ગ ૪૮ મો

સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો*

ગાધિ બ્રાહ્મણ જીવન્મુક્ત થયો :

આખ્યાનની સમાપ્તિ

વસિષ્ઠ ઉચ્ચાર

મય યાચિર્નંતે વિષ્ણો પુનર્મૃતાદિકં કર્માણ્ ।

સ્વયં મોહવિચારોયેં બ્રહ્માભ્રમિવાંશ્વરે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! વિષ્ણુ ભગવાન
પધારી ગયા પછી, જેમ આકાશમાં વાહણું ફરે,
તેમ ગાધિ બ્રાહ્મણ પોતાના મોહનો વિચાર
કરવાને માટે (મેં જન્મ્યું હતું તે સાચું જન્મ્યું હતું
કે વિષ્ણુ ॥ કહેવા પ્રમાણે સ્વપ્ન જેવું જ જન્મ્યું
હતું? જે સ્વપ્ન જેવું હોઈ હશે તો હવે ફરી વાર
જન્મનાં નહિ દેખાય એવો નિશ્ચય કરવા માટે)
ફરી વાર અનુક્રમથી ભૂતમંડળ આદિ દેશોમાં
ફરવા લાગ્યો. ફરીફરીને જન્મ ભૂતમંડળ આદિ
દેશોનાં માણસોને મોટેથી પોતાના આંડાળપણા
આદિનું એ જ વૃત્તાંત સાંભળવામાં આવતાં અને
કેટલાંએક ચિહ્નો ઉપરથી આગળની પેઢે જ
જન્મવામાં આવતાં, મૂંઝવેલો તે ગાધિ બ્રાહ્મણ
વિષ્ણુ તો વચ્ચોનું તાત્પર્ય સમજવા સારુ ફરી વાર
પર્વતની ગુફામાં રહીને વિષ્ણુનું આરાધન કરવા
લાગ્યો. થોડે કાળ જતાં જ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન
તેની પાસે પધાર્યો; કેમ કે એકવાર આરાધન
કરવાથી જ પ્રભુ મિત્ર જેવા થઈ જાય છે. જેમ
મેઘ મેરુને દર્શન દે, તેમ અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા
વિષ્ણુએ ગાધિને દર્શન દઈને કહ્યું કે, “વળી તું
તપ કરીને શું માગે છે?” એ પ્રમાણે વિષ્ણુનાં
વચન સાંભળીને ગાધિએ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું.

ગાધિ બોલ્યો : હે પ્રભુ ! હું છ મહિના
રૂઢી ફરી વાર પણ ભૂતમંડળ દેશમાં અને ક્ષીર-
દેશમાં ફર્યો, તો તેમ કરતાં પણ લોકોની વાતોમાં
કે બીજાં ચિહ્નોમાં પણ મારા વૃત્તાંત સાંપીધી

* આ શ્રોગણપચાસમા સર્ગમાં ગાધિ બ્રાહ્મણ
ભૂતમંડળ દેશમાં તથા ક્ષીરદેશમાં ફરવા ગયો, ત્યાં પણ
બધું એમ ને એમ જોવામાં આવતાં વારંવાર વિષ્ણુને
પૂછી “સઘળું માયામય છે” એવો નિશ્ચય કરીને, અનુ-
ક્રમે જીવન્મુક્ત થયો; એ કથા કહેવામાં આવશે.

કર્યો ફેરફાર જોવામાં આવ્યો નહિ. આમ છતાં પણ આપે કહ્યું હતું કે, 'જૂનમાંડળ દેશ આદિ સઘળું જ્ઞાતિથી જ તારા જોવામાં આવ્યું હતું' તો એ શી રીતે મનાય જ્ઞાતિથી જોવામાં આવેલા પદાર્થો અવશ્ય યીજન કાળે ફેરફાર પામી જાય અને મારા જોયેલા પદાર્થો તો યીજન કાળે પણ ફેરફાર પામ્યા નહિ; માટે એ જ્ઞાતિ થઈ હતી, એમ કેમ ધારી શકાય કે મહાત્માઓનાં વચનોથી તો મોહનો નાશ જ થયો જોઈએ, પણ મોહનો વૃદ્ધિ ન થવી જોઈએ; પરંતુ આપનાં વચનથી તો ઊલટી મારા મોહની વૃદ્ધિ થઈ છે.

વિષ્ણુ ભગવાન યોધ્યા : જેમ તારા ચિત્તામાં આંડળની સ્થિતિ પ્રતિબિંબિત થયેલી છે, તેમ જ કાકતાલીય ન્યાયની રીતે જૂનમાંડળ દેશના તથા કીરદેશનાં સઘળાં માણસોના મનમાં આંડળની સ્થિતિ પ્રતિબિંબિત થયેલી છે; તેથી તેઓ તારા વૃત્તાંતને ખરાબર રીતે કહે છે. જે મિથ્યા આભાસ થયો હોય, તેનો જ્ઞાનથી બાધ થયા વિના નાશ થતો નથી. કોઈ આંડળે ગામના સીમાડામાં ઘર રચ્યું હતું અને તે ભાંગી-તૂટી ગયું હતું, કે જે તારા જોવામાં આવ્યું અને જેમાં તે પ્રવેશ કર્યો. કોઈ સમયે કાકતાલીય ન્યાય પ્રમાણે ઘણાં માણસોને એક પ્રકારનો આભાસ પણ થાય છે; કેમ કે મનની ગતિ વિચિત્ર છે. જેમ નિદ્રાની પેઠે જ્ઞાતિ આપનારા મહાપાત્રથી ખગડી ગયેલા ચિત્રવાળાઓને સઘળી રીતે સઘળી દિશાઓ દુર્ભની જોવામાં આવે છે, તેમ ઘણાં માણસો કોઈ સમયે એક પ્રકારના જ સ્વપ્નને દેખે છે, એ વાત આપણા જોવામાં આવે છે. જેમ વનની લીલા ખડવાળી એક જ જગ્યામાં ઘણા મુગો રમે છે, તેમ રેની આદિથી બનાવેલા દગલાને ઘર માનવારૂપી એક જ જ્ઞાતિમાં ઘણાં બાળકો રમે છે, એ વાત પણ આપણા જોવામાં આવે છે. વધુ ખંધ, પરાજન તથા પલાયન આદિ ઘણા પ્રકારના પ્રારબ્ધનાં ફળો સૌ સૌને મળવાનાં હોય, ત્યારે યોદ્ધાઓ આદિ ઘણા ભોક્ષો એકી વખતે જય, લાભ તથા ભોગ

આદિ તુલ્ય પ્રયોજ્યોની જ્ઞાતિથી બુદ્ધિમાં યત્ન કરે છે; એ પણ આપણા જોવામાં છે. હે ગાધિ ! 'જે જગત એ એક જાતની મનની જ કલ્પના હોય, તો કોઈ કાળમાં અમુક ધાન્યના છોડવાઓનો નાશ થાય છે અને અમુક ધાન્યના છોડવાઓનો ઉદય થાય છે, એવી કાળની વ્યવસ્થા રહેવી જોઈએ નહિ; પણ મનની કલ્પનાથી સર્વ કાળમાં સર્વ ઘણું જોઈએ' એવી શંકા પણ તારે રાખવી નહિ; કારણ કે એ કાળ પણ એક જાતનો મનથી જ કલ્પાયેલા પદાર્થ છે. સૂર્યની ક્રિયાને જોઈને મનથી જ ઋતુ તથા મહિના આદિની દૃઢ કલ્પના કરી લેવામાં આવી છે. કલ્પિત કાળના અધિષ્ઠાનજૂન જે આત્મા છે, તે તો સર્વદા પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે; એટલે તે કોઈનો પ્રતિબંધ પણ કરતો નથી અને કોઈનો ઉદય પણ કરતો નથી. જે વાસ્તવિક અખંડ કાળ છે, તે આત્મા જ છે એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે, અને તે આત્મા કદી કોઈનું કોઈ લેતો પણ નથી અને મુકતો પણ નથી. વર્ષો, કલ્પો અને યુગો ઈત્યાદિરૂપ જે આ લૌકિક કાળ છે, તે તો સૂર્ય આદિ ગ્રહોની ગતિઓ ઉપરથી કલ્પાયેલો છે અને તે ઉપરથી પદાર્થોના પ્રતિબંધો અને ઉદય કલ્પાયેલા છે. જેઓનાં ચિત્તોને જ્ઞાતિ થઈ હતી એવા જૂનમાંડળદેશનાં તથા કીરદેશનાં માણસોએ સૌને સમાન (એક પ્રકારનો જ) પ્રતિભાસ થવાથી તારો આંડળપણ આદિના આંડળર પણ જોયો છે અને તે આંડળરનો છંદો પણ જોયો છે. હે ગાધિ ! હવે તું વર્ણીકમ સંબંધી પોતાનાં કર્મોમાં તપસ રહીને, બુદ્ધિથી આત્માનો વિચાર કરજે અને મનના મોહને ત્યજી દઈને અહીં જ રહેજે; હું જાઉં છું.

વસિષ્ઠ યોધ્યા : હે રામ ! મહાસમર્થ ! વિષ્ણુ ભગવાન એટલાં વચન કહીને અતંત્રીન થઈ ગયા અને ગાધિ બ્રાહ્મણ ઘણી ધગી ચિંતાઓ વાળી બુદ્ધિથી તે પર્વતની ગુફામાં જ રહ્યો. તે પર્વતની ગુફામાં જ કેટલાએક મહિનાઓ વીતી જતાં, વળી એ ગાધિ બ્રાહ્મણ વિષ્ણુનાં આશપત

કરવા લાગ્યા. એક દિવસે તેને પોતાના સ્વામી વિષ્ણુએ પધારીને દર્શન દેતાં ગાધિએ પ્રણામ કર્યો તથા માનસિક પૂજન કરી, તેમની આજ્ઞા લઈને તેમને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું.

ગાધિ બોલ્યો : હે મહારાજ ! મારી ચાંડાળ-પણ્ડાની રિશ્તિનું તથા જન્મ-મરણ આદિ ઘણા ઘણા અનર્થોવાળી આ સંસારરૂપી માયાનું સ્મરણ કર્યો કરતો હું ચિત્તામાં મૂક્યા કરું છું; માટે મારા મોહની નિવૃત્તિને માટે ઉપાય કહીને આપે તુરત જતું રહેવું નહિ. પણ સધળો મોહ ટળી જાય ત્યાં સુધી અહીં જ પિરજનું. આપ મને કોઈ નિર્મળપણાવાળું એક કાર્ય કરવામાં જોડો.

વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા : હે ગાધિ ! આ જગત સંપરસુરે ઉત્પન્ન કરેલી ઈન્દ્રજીવોનો જેમ માયાના આકંઠરૂપ છે અને આ જગતમાં સ્વરૂપના વિસ્મરણ (અજ્ઞાન)ને લીધે સઘળા પ્રજાસોનાં આશ્ચર્યોની કલ્પનાઓ થવી સંભવે છે, 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાં અને કીરદેશની રાજધાનીમાં તે જે જોયું, તે સઘળું અજ્ઞાતરૂપ નિમિત્તાથી સંભવે જ છે. નિદ્રા આદિમાં અજ્ઞાનને લીધે કહી નહિ જોયેલા પદાર્થોનો જે ભ્રમ થાય છે, તે સર્વ લોકોના અનુભવમાં છે. જેમ તે પોતે ખોટો ચાંડાળપણા આદિનો ભ્રમ સાચા જેવો જોયો, તેમ ભૂતમંડળના અને કીરદેશના લોકોએ પણ એ જ ક્ષણમાં તે ભ્રમ સાચા જેવો જોયો. આમ સંકલ્પોની સમાત્તતા થવાને લીધે ક્ષણ આદિની સમાત્તતા થવી પણ સંભવે છે. હવે હું મનથી થયેલા ચિહ્નારનું નિવારણ કરવાની ખરી વાત કહું છું તે તું સાંભળ, જેમ મોગશર મહિનાના પ્રભાવથી લાતા ફોણ થઈ જાય છે, તેમ આ લાતા પ્રભાવથી તારી ચિત્તા ફોણ થઈ જશે. ભૂતમંડળદેશમાં પૂર્વે એક 'કટજ' નામનો ચાંડાળ હતો, તે તારા જન્મમાં આવેલા જેવા જ સઘળા આકારવાળો હતો. એ ચાંડાળ તેને જોયેલી રીતિ પ્રમાણે જ કુટુંબથી રહિત થઈને કીરદેશમાં ગયો હતો, કીરદેશનો રાજા

થયો હતો અને પછી તેણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. વળી તું જળની અંદર ડૂબ્યો હતો ત્યારે તારા ચિત્તામાં જે એ કટંજરૂપે રહેવાનો ભ્રાંતિરૂપ આભાસ થયો હતો, તે કેવળ મારા સંકલ્પને લીધે જ થયો હતો. ચિત્તા જેમ કોઈ સમયે જોયેલાં અને અનુભવેલા પદાર્થને ખિલકુલ ભૂલી જાય છે, તેમ કોઈ સમયે નહિ જોયેલા પદાર્થોની ભ્રાંતિને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વપ્ન સંબંધી, મનની કલ્પના સંબંધી અને સન્નિપાત સંબંધી રિશ્તિઓમાં મન જેમ અનેક પ્રકારના સંભ્રમોને દોષે છે, તેમ જાગૃતની રિશ્તિમાં પણ અનેક પ્રકારના ભ્રમોને દોષે છે. હે ગાધિ ! જેમ ત્રિકાળદર્શી યે.ગીને જીવિષ્ણુકાળના અને ભૂતકાળના પણ પદાર્થોનો દોષાવ નજરે પડે છે, તેમ તેને ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલું કટંજનું આચરણ વર્તમાન ક્ષણમાં ભ્રાંતિથી દેખાયું. 'કટંજ કે જે હું ત હતો અને તેનાં સ્ત્રી, પુત્ર તથા ઘર આદિ કે જે મારાં ત હતાં તેઓમાં, હું જ કટંજ છું અને તે સ્ત્રી, પુત્ર તથા ઘર આદિ મારાં જ છે, એટલી બધી ભ્રાંતિ કેમ થઈ ગઈ?' એવી શંકા રાખવી નહિ; કેમ કે આત્મજ્ઞાન વિનાના સર્વ લોકોને પોતારૂપ નહિ એવા દેહમાં 'હું છું' એવી અને પોતાનાં નથી એવાં સ્ત્રી, પુત્ર તથા ઘર આદિમાં 'મારાં છે' એવા જે મહાપ્રમળ ખોટા ભ્રમો થયા કરે છે, તેઓની આગળ અલ્પ ક્ષણની આ તારી ભ્રાંતિ કોણ માત્ર છે? જે આત્મવેદાપુરુષહોય છે, તે જ આ દેહ હું છું અને આ સ્ત્રી-પુત્રાદિ મારાં છે' એવી મિથ્યા ભ્રાંતિમાં ડૂબતો નથી; બાકી સઘળાં પ્રાણીઓ 'આ દેહ હું છું અને આ સ્ત્રી-પુત્રાદિ મારાં છે, એવી ભ્રાંતિમાં ડૂબી ગયાં છે. જોકે તત્ત્વજ્ઞાનમાં વ્યક્તા વિદ્યાને પણ 'સર્વ જગત હું છું' એવે અહંકાર રહે છે, તોપણ એવા અહંકારથી તેની ખરાબી થતી નથી; કારણ કે એ વિદ્યાન પદાર્થોના મિનન મિનનપણારૂપ અનર્થોની ભાવનાને સ્વીકારતો નથી. જોકે એ વિદ્યાન પણ એક જાતના અહંકારવાળો છે, તોપણ પદાર્થોના વિભાગરૂપ

દુઃખ ભાવનાને સ્વીકારતો નથી. તેથી જેમ તૂંબડું પાણીમાં દુઃખતું નથી, તેમ સુખદુઃખોના વિલાસો-વાળા ભ્રમોના પ્રકારોમાં કૂપી જતો નથી. હે ગાધિ ! તું તો હતું સુધી વાસનાઓની જળ-થી ઘેરાયેલા ચિત્તાવાળો છે અને યોગ્ય સમજણ વિનાનો છે. તેથી જેમ કાંઈક અવશેષ રહેલા મોટા રોગવાળો પુરુષ સ્વસ્થ થયેલો ન કહેવાય, તેમ તું સ્વરૂપમાં સ્થિર થયે છે એમ કહી શકાય નહિ. તને હતું સુધી પૂર્ણ જ્ઞાન થયું નથી, તેથી જેમ અધૂરું ઘર રચનારો પુરુષ વરસાદના દુઃખ-નું નિવારણ કરી શકતો નથી, તેમ તું તાર. મનના ભ્રમનું નિવારણ કરી શકતો નથી. જેમ ભિંચા માણસ આગળ આડતું કંઈ ચાલતું નથી તેમ જ્યારે તારા મનમાં ભ્રમનો આશ્રય ખડો થાય છે, ત્યારે તે આશ્રય આગળ તારું કંઈ જ ચાલતું નથી. જે ચિત્ત છે, તે જ આ માયારૂપી ચક્રતા મધ્યરૂપ છે અને તે મધ્યવિંદુને લીધે આ માયારૂપી ચક્ર સર્વત્ર ક્યો કરે છે; મારે તે ચિત્તને દબાવીને રહેવામાં આવે, તો માયારૂપી ચક્ર કાંઈ પણ અડચણ કરી શકતું નથી. હે ગાધિ ! તું હવે તપ કરવાને સજ્જ થા અને મનમાં કાંઈ પણ ખેદ નહિ રાખતાં, પર્વતની કુંજોમાં દશ વર્ષ સુધી ચિત્તાના નિરોધનો અભ્યાસ કર એટલે તેમ કરવાથી તને અપરિચિન્ન જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે.

વસિષ્ઠ યોધ્યા : હે રામ ! વિષણુ ભગવાન એ ગાધિ બ્રાહ્મણને એટલાં વચન કહીને વાયુમંડળમાં રહેલા વાદળની જેમ, શાંત થયેલા દીવાની જેમ અને યમુનાના તરંગની જેમ સૂણમાગમાં ત્યાં જ અંતર્ધીન થઈ ગયા. જેમ શરદ્ઋતુના અંતમાં આડ વિરસપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ગાધિ-વિવેકને લીધે વૈરાગ્યની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયો. ભ્રમણકર્યો કરતા ભ્રમણના યોગ્યથી રહિત થયેલી બુદ્ધિવાળો એ ગાધિ પોતાને પૂર્વે જ્ઞેવામાં આવેલી પ્રારબ્ધના ક્ષણરૂપી અયોગ્ય આંકળપણ આદિની વિચિત્ર યોજના ધીરે ધીરે ધિક્કારવા લાગ્યો. જેમ મેઘ આરામ લેવા પર્વતમાં જાય,

તેમ કરુણાથી ભીંજાયેલા મનવાળો એ ગાધિ ચિત્તાના નિઃકલ્બો ઉત્તમ રીતે અભ્યાસ કરવા સારું 'ક્રમબુદ્ધ' નામના પર્વતમાં ગયો. ત્યાં જઈ, સંકળના સંકલ્પોનો ત્યાગ કરીને તેણે દશ વર્ષ સુધી તપ કર્યું અને તેથી તેને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ. આમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાને લીધે પોતાની બ્રહ્મરૂપ સત્તાને પામી, ભયથી તથા શોકથી રહિત થયેલો નિરંતર ઉદય પામેલા જીવન્મુક્ત સ્વરૂપવાળો, ભોગોના વિસ્તારોની સ્થિતિઓમાં આસક્તિ વિનાનો અને સ્વરૂપાનંદથી પૂર્ણ થયેલા ચિત્તાવાળો એ ગાધિ જેમ સોળે કળાઓથી સંપૂર્ણ ચંદ્ર આકાશમાં વિશ્રાંતિ પામે છે, તેમ પોતાની પરબ્રહ્મસત્તામાં વિશ્રાંતિ પામ્યો. ૧-૪૭

મરમત તદ્વત્ સ્વા પ્રાપ્યલક્ષ્મી મહારામા
હ્યપગતમયશાંતો યોગભૂમાવનીષુ । સતતસુવિલ-
જીવન્મુક્તરૂપઃ પ્રજ્ઞાતાઃ સકલ દ્વ શશાંકો
ધૂળિતાપ્ણવેતાઃ ॥ ૪૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણને
'ગાધિની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ' નામના સર્ગ ૪૮ માં

સમાપ્ત

સર્ગ પં મો*

ચિત્તજયોપાય, જ્ઞાનમાહાત્મ્ય અને ચિત્તાની
અચળતાથી થતા દોષોનું વર્ણન
વસિષ્ઠ ઉવાચ

દ્વમેષાતિવિવિતતા દુર્જાતા રણનન્દન ।

મહામોહમયી માયા વિષમા પારમાત્મિકી ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોધ્યા : હે રણનંદન ! આ રીતે પરમાત્મામાં રહેલી આ માયા અત્યંત વિસ્તીર્ણ છે, માંડ જાણી શકાય એવી છે અને મહા મોહ-મયી છે. ચાર ઘડી વાર થયેલા સ્વપ્ન જેવા ભ્રમથી જ્ઞેવાપણું કયાં અને અનેક વર્ષો સુધી ચાંકળજણથી ભોગવાયેલા રાજ્યનો ભ્રમ કયાં ! ભ્રમથી દેખાવું તે કયાં અને પ્રત્યક્ષ દેખાવું તે કયાં ! અસત્યપણું કયાં અને તેનું પાછું સાચું

* આ ષષ્ઠાસમા સર્ગમાં ચિત્તને દબાવવાના ઉપાયો, જ્ઞાનનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય અને ચિત્તાની પુષ્ટતાથી થતા દોષો કહેવામાં આવશે.

કાંઈ દર્શન થાય છે, તે સઘળું આત્માના પ્રેક્ષક-થી જ થાય છે, તેમાં જે જે જીવતા ચૈતન્યની ઉપાધિઓ મળી જાય છે, તે તે જીવો પરસ્પરતા કલ્પેના સંસારોને જન્મી છે. વિચિત્ર સંસારોરૂપી જળાશયોની ઉપાધિઓનો મેળ હોવાથી તે ચોક્ક-બીજની સમયે મળે છે અને તેમ મળવાથી સત્ય-તાની ક્રાંતિ દૃઢ થતાં ધારાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, કેટલાએક સંસારો જુદા જ રહેલા છે, કેટલાએક સંસારો જુદા જ લય પામે છે અને કેટલા-એક સંસારો પરસ્પરથી મળેલા પણ છે. આવી રીતના અનેક સંસારોરૂપી ચણોદીઓના વનરૂપ બ્રહ્મ ચોક્ક જ અને અખંડિત છે. જેના ચોક્ક ચોક્ક પરમાણુ જેટલા પ્રદેશમાં સંસારોરૂપી અસંખ્ય ચણોદીઓ રહેલી છે અને તે વળી પરસ્પરની સાથે સંક્રમ્ન થય. વગર રહેલી છે, તે 'બ્રહ્મ' તામનું વન-આતિ અદ્ભુત છે. તેઓમાં કોઈકોઈ સંસારોરૂપી ચણોદીઓ પરસ્પરની સાથે મળવાથી ધારાપણાને પામેલી છે. તેમનામાં સઘળા પદાર્થો સર્વના જોવામાં આવે છે એમ નથી; પણ જે જે પદાર્થો પ્રારબ્ધભોગને અનુકૂળ થઈને જ્યાં રહ્યા હેય, ત્યાં તેટલા પદાર્થો જ જોવામાં આવે છે, બીજા પદાર્થો જોવામાં આવતા નથી. બીજા મનમાં આલતા મનોરાજ્યને જોવા તથા ભોગવવ. આદિમાં ચોક્ક મનની જે અસમર્થતા છે, તે અસમર્થતાથી જ મન જુદાં જુદાં માનવામાં આવે છે અને એ મનની જુદાઈથી જ જીવોની જુદાઈ છે. આવી રીતે જુદાં જુદાં મનોરાજ્યરૂપી સંસારોમાં કેટલાએક મનોરાજ્યો પરસ્પરથી મળી ગાઢ થાય છે, એટલે દેહાભિમાન દૃઢ થઈ જાય છે અને એ મનોરાજ્યનું વિસ્તરણ થાય તો સ્વાભાવિક રીતે દેહનો અભાવ જ રહે છે. ચૈતન્યરૂપી સૌનું હરૂપ મિથ્યા આકારનું અભિ-માન ધારણ કરવાને લીધે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલીને, મિથ્યા ગીતે જ કેવળ આધિક દેહાકારપણારૂપ કડાં-પણાનો અનુભવ કરે છે. કોઈ કોઈતાં કર્મોની તથા વાસના આદિની સમાનતા થતાં તેઓ (કર્મો તથા વાસનાઓ આદિ) જ્યારે ચોક્ક

કાળમાં કૂળ આપવાને ઉત્તમુખ થાય છે, ત્યારે અશુદ્ધચિત્તોનું પણ પરસ્પરના સંસારોરૂપે મળવું થાય છે. જેમ હૃદયોગના અલ્પાસથી શુદ્ધ થયેલા યોગીઓનો પ્રાણવાયુ પરાયા દેહમાં પ્રવેશ કરીને તે દેહના વૈશ્ય થયેલા પ્રાણાદિને જાણવાને લીધે, તેઓએ જાણવાના શબ્દાદિને જાણે છે, તેમ શુદ્ધ થયેલું સ્વન પણ પરાયા મનોરાજ્યને જાણી શકે છે. અત્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ આવસ્થાઓ સ્મૃત દેહ હોય તો જ થાય છે એમ સમજવું તહિ; કારણ કે એ ત્રણ આવસ્થાઓનું મૂળ જીવપણું જ છે. આ પ્રમાણે જીવ જ ત્રણ આવસ્થાઓરૂપ છે, એમ વિચાર કરતાં જીવથી ન્યારું દેહનું સ્વરૂપ કાંઈ પણ આવશે રહેતું નથી. જળના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં જળથી જુદું તરંગોનું સ્વરૂપ કાંઈ પણ આવશે રહે નહિ. તત્ત્વવેત્તા જીવ આ રીતે તુરિયપદમાં (જગત્તથી, સ્વપ્નતથી અને સુષુપ્તિથી જુદા સ્વરૂપમાં) રહેલા બ્રહ્મભાવને જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થઈને, જીવપણાથી નિવૃત્ત થાય છે અને અજ્ઞાની જીવ પોતાની કલ્પનાથી દેહાકાર થઈને વારંવાર સંસારમાં પ્રવર્તે છે. જે કે જ્ઞાની જીવ અને અજ્ઞાની જીવ બંને વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મરૂપ હોવાથી બંનેને મુક્તપણું સરખું જ છે, તોપણ અજ્ઞાની જીવ મૂતેલા જેવો છે અને તે પોતાના સ્વરૂપને તહિ જાણવાથી જન્મ-મરણ પામ્યા કરે છે. ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક હોવાને લીધે કોઈ જીવ બીજા જીવના સંસારમાં પણ પ્રવેશ કરે છે. ચોક્ક ચોક્ક સંસારમાં જુદાં જુદાં રૂપોવાળા બીજા સંસારો પણ છે. જેમ કેળના ધાંભલામાં ચોક્ક છોતસની અંદર બીજું છોતરું અને બીજા છોતસની અંદર ત્રીજું છોતરું, એમ છોતરાંના સમૂહો હોય છે, તેમ તે સંસારોની અંદર પણ સંસારોના સમૂહો રહેલા છે. જેમ અનેક છોતરાં છતાં કેળ ચોક્કરૂપે છે તેમ અનેક સંસારો છતાં બ્રહ્મ ચોક્કરૂપે છે. વિસ્તાર પામેલી કેળની પેઠે બ્રહ્મ સ્વભવથી શીતળ છે. સેકડો પ્રકરનાં અવયવોનો વિસ્તાર થતાં પણ જેમ કેળમાં ભિન્નતત્ત્વ નથી, તેમ સેકડો સંસારે થતાં

પણ પ્રભમાં ભિન્નતા નથી. જેમ વડ આદિનું બીજ જળના સંસર્ગથી વડ આદિરૂપ થઈને પાછું બીજરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે, તેમ પ્રભ પણ વાસના આદિના સંસર્ગથી મનરૂપ થઈને પાછો જ્ઞાનનો ઉદય થતાં પ્રભરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. જેમ રસથી થયેલું બીજ ફળરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે, તેમ પ્રભથી થયેલો જીવ જગતરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. જેમ 'રસનું કારણ શું હશે?' એ પૂછવું પણ અધર્ષિત છે, તેમ 'પ્રભનું કારણ શું હશે?' એ પૂછવું પણ અધર્ષિત છે, 'પ્રભ એ એક જાતનો જગતનો સ્વભાવ જ છે' એમ કહેવું યોગ્ય નથી; કારણ કે સ્વભાવ કાર્યની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રભ જગતની સાથે ઉત્પન્ન થતું નથી. પ્રભ નિર્વિકાર, અદિતીય અને આસંગ હોવાથી વાસ્તવિક રીતે કોઈનું કારણ નથી અને આરોપની રીતિથી સઘળા પ્રપંચનું આદિ કારણ છે. તેમાં જગતની વિચિત્રતા થવાનાં બીજનાં કાંઈ પણ કારણો નથી. આમ છે એટલા માટે સારરૂપે પ્રભનો જ વિચાર કરવો યોગ્ય છે. સાર વગરના બીજના વિચારો કરવાથી કાંઈ પુરુષાર્થ થાય એમ નથી. જે બીજ હોય છે, તે પોતાના આકારને છોડીને, ચંકુર આદિરૂપે થયેલું જ્ઞેયમાં આવે છે, પણ પ્રભ તો પોતાના સ્વરૂપને તહિ છોડતાં જગતરૂપે જ થયેલું છે. વૃક્ષનું બીજ ફાડીને તેમાંથી ચંકુર નીકળે છે, એટલે બીજના પ્રદેશથી વધારે પ્રદેશમાં વ્યાપે છે, પણ જગત તો પ્રભમાં જ રહેલું છે, એટલે પ્રભના પ્રદેશથી જરા પણ અધિક પ્રદેશમાં ફેલાયેલું નથી. બીજનું સ્વરૂપ અવયવોવાળું છે, માટે તે બીજની સાથે નિરવયવ પ્રભને સમાન ગણવું યોગ્ય નથી, પ્રભને કોઈની પણ ઉપમા લાગુ પડે એમ નથી. જે પ્રભ છે, તે જ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે; પણ વાસ્તવિક રીતે જગતરૂપે શું જ નથી. જેમ રત્નનું સર્પરૂપે થયેલી છે અને સર્પરૂપે નથી પણ થયેલી, તેમ પ્રભ જગતરૂપે થયેલું છે અને જગતરૂપે થયેલું પણ નથી. પોતે દ્રશ્ય છતાં પોતાને દૃશ્યરૂપ અને છે,

એટલા માટે ખરા સ્વરૂપનું ભાન થતું નથી. જ્યાં સુધી પોતાનું સ્વરૂપ દૃશ્યરૂપ મનાયું હોય, ત્યાં સુધી પોતાના સ્વરૂપની સાચી સ્થિતિનો કોને અનુભવ થાય? જ્યાં સુધી ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળની ભ્રાંતિ હોય ત્યાં સુધી કશું સમજીપાણું નથી. જે સમજીપાણું હોય, તો ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળની ભ્રાંતિ કેમ જ હોય? આત્મા નિર્મેળ, સ્વયંપ્રકાશ અને વ્યાપક છે, તો પણ જ્ઞેયમાં આવતો નથી; માટે બહિર્મુખ લોકોની ભ્રાંતિ ભૂરે પ્રખળ છે! જેમ તેજ બીજના પદાર્થોને જુઓ છે પણ પોતાના દૃશ્યરૂપ સ્વરૂપને જોતું નથી, તેમ બહિર્મુખ લોકો દૃશ્યને જુઓ છે, પણ પોતાના આત્માને જોતાં નથી. જોકે દ્રશ્ય નિર્મેળ, સ્વયંપ્રકાશ, વ્યાપક અને પોતાનું સ્વરૂપ જ છે, તો પણ જેમ સઘળી ભ્રાંતિઓથી છુટેલા જીવન્મુક્ત પુરુષ દૃશ્યને જોતો નથી, તેમ બહિર્મુખ લોકો દ્રશ્યને જોતાં નથી. જોકે પ્રભ આકાશની પેઠે વ્યાપક છે, તો પણ યત્ન કરવા છતાં પણ ભાગ્યે જ મળે છે; પરંતુ જે દૃશ્ય છે, તેને જ દૃશ્યરૂપે જ જ્ઞેયમાં આવે, તો પ્રભની પ્રાપ્તિ બહુ જ દૂર છે. દૃશ્ય જગતમાં દૃશ્યપણાનું માર્ગત કરીને, જે પ્રભાનુભૂતિ કરવામાં આવે, તો જ પ્રભ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સુધી જગતને પ્રભરૂપે તહિ પણ જગતરૂપે જ્ઞેયમાં આવે છે, ત્યાં સુધી આત્મતં સૂક્ષ્મ એવા પ્રજાનું જ્ઞાન થતું ઘણું દૂર છે. બહિર્મુખ લોકો દૃશ્યને જુઓ છે, પણ દ્રશ્યને જોતાં નથી. પરંતુ હે રામ! દૃશ્ય એ કાંઈ છે જ તહિ, કેવળ દ્રશ્ય જ છે. જેમ સર્વશક્તિમાન રાજા સઘળું ખતાવીને તેતો અનુભવ કરે છે, તેમ સર્વશક્તિમાન આત્મા સઘળું ખતાવીને તેતો અનુભવ કરે છે; એમ માનીએ તો જેમ રાજાને બીજનાં સાધનોની જરૂર પડે છે, તેમ આત્માને પણ બીજનાં સાધનોની જરૂર પડે છે એમ સ્વીકારવું પડે. એટલા માટે વાસ્તવિક સિદ્ધાંત એ છે કે, નિર્વિકાર આત્મા જ તે તે દૃશ્યપદાર્થોરૂપે ઉદય પામે છે. તેથી આત્મામાં લૌકિક રીતનું દ્રશ્યપણું કે દૃશ્યપણું

કાંઈ નથી. જે દ્રશ્ય છે તે જ સર્વોત્તમ હોવાથી દૃશ્યરૂપ છે, એટલે તેમાં લૌકિક રીતનું દ્રશ્યપણું કે દૃશ્યપણું સંભવતું નથી. જેમ શેરડીનો રસ જ ધોળી ખાંડરૂપ થાય છે અને વસંતનો રસ જ ફળ, પુષ્પ તથા લતારૂપ થાય છે, તેમ બ્રહ્મ જ જીવરૂપ થયેલ છે અને દેહરૂપ પણ થયેલ છે. જેમ શેરડીનો રસ તથા વસંતનો રસ પોતાનું રસપણું નહિ છોડતાં જ ખાંડરૂપ અને ફળ આદિરૂપ થાય છે. તેમ ચૈતન્ય પોતાના ચૈતન્યપણાને નહિ છોડતાં જ દ્રશ્યરૂપ અને દૃશ્યરૂપ થાય છે. અનુભવરૂપ જે આત્મા છે, તે પોતાની અંદર જ જગતરૂપ સ્વપ્નનો ભુવ્ય છે. જેમ પૃથ્વી સંબંધી શેરડીના રસમાં ખાંડપણું, ગોળપણું તથા કાષ્ઠપણું થાય છે. તેમ આત્મામાં જ ચિત્તપણું, અહંકારપણું તથા ખંચગૂતપણું વગેરે થાય છે. જેમ પૃથ્વીનો રસ જ પોતનાથી અભિન્ન અનેક વનખાંડરૂપે ઉદય પામે છે, એ વાત નિઃસંશય છે, તેમ આત્મા જ પોતાનાથી અભિન્ન અનેક દૈત્યપાંડરૂપે ઉદય પામે છે, એ વાત નિઃસંશય છે. આત્માથી આત્મામાં જ પ્રકાશ પામતાં આત્માના જ વિલાસરૂપ ચિત્ત આદિ વૃક્ષો, દેહ આદિ દૃશ્યોરૂપી સેંકડો શબ્દોથી સંપન્ન છે અને તેમનો આત્મજ્ઞાન વિના અંત જ્ઞેવામાં આવતો નથી. જેમ પૃથ્વીનો રસ પ્રત્યેક વનખાંડરૂપ થઈને પોતપોતાના રસોનો અમત્કાર દેખાડે છે, તેમ બ્રહ્મ પ્રત્યેક બ્રહ્માંડરૂપ થઈને પોતપોતાના ભુદા ભુદા ભોગોનો અમત્કાર દેખાડે છે. જે જે જીવનો જે જે સંસ્કાર જે જે રીતે ઉદય પામે છે, તે તે જીવના તે તે સંસ્કારને તે તે રીતે સંસારરૂપ થઈને ચૈતન્ય (બ્રહ્મ) અનુસરે છે, એવા અનેક સંસારોમાં કેટલાએક જીવોના સંસાર પરસ્પર મળે છે અને તેઓમાં જીવો પોતાની મેળે વિહાર કરીને, ઘણે કાળે શાંત થઈ જાય છે. હે સમ! તમે પરમ સુક્ષ્મ દૃષ્ટિરૂપ જ્ઞાનચક્ર વડે ભુવ્યો તોપરમાણુના મધ્યોમાં પણ હજારો સંસારોના સમૂહો રહે છે. જેમ તલમાં તેલ રહ્યું છે, તેમ ચિત્તમાં, આકાશમાં,

પથરામાં, જાળામાં, વાયુમાં અને જળમાં લાખો સંસારો રહ્યા છે. આ સઘળા ચિત્તના વિકારો છે; એટલા માટે જ્યારે ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, ત્યારે જીવ બ્રહ્મરૂપ થાય છે. એ શુદ્ધચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે; એટલા માટે જેમ કોઈ સમયે આપણું અને પસાયાં સ્વપ્નનો મળી જાય છે, તેમ સંસારો પણ પરસ્પર મળી જાય છે. બ્રહ્મા આદિ પુરુષોને પણ પોતાના સ્વરૂપમાં જ ભ્રાંતિને લીધે આ બ્રહ્માંડરૂપી લાંબું અને મોટું સ્વપ્ન પોતાની અંદર જ ઊઠેલું છે. કેટલાએક જીવો એક સંસારરૂપી સ્વપ્નમાંથી બીજા સંસારરૂપી સ્વપ્નમાં અને બીજા સંસારરૂપી સ્વપ્નમાંથી ત્રીજા સંસારરૂપી સ્વપ્નમાં જાય છે; એટલે એમ જતાં જતાં વાસનાઓ દૃઢ થવાથી ચિત્તમાં કલ્પાયેલા ભ્રાંતિ આદિ પદાર્થો જ બહારના ભ્રાંતિ આદિ પદાર્થોરૂપે અત્યંત દૃઢ પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્ય જ્યાં જે આકારની ભાવના કરે છે, ત્યાં તરત જ તે રૂપ જ ધઈ જાય છે. વાસનાના ઉદય પ્રમાણે વિવર્ત પામવાનું ચૈતન્યમાં સમર્થ જ છે. એ સામર્થ્યને લીધે સ્વપ્નમાં જે જ્ઞેવામાં આવે છે, તે પણ સ્વપ્નના સમયમાં સાચું જ જણાય છે. જેમ પાંદડાં, લતાઓ, પુષ્પો તથા ફળો બીજામાં જ રહેલાં છે, તેમ સમસ્ત વાસનાઓ ચૈતન્યમાં જ રહેલી છે. જગતની અંદર જીવરૂપ પરમાણુઓ અને જીવોની અંદર જગતરૂપ પરમાણુઓ પ્રતીત થાય છે, એ આશ્ચર્ય નથી; કારણ કે જીવ અને જગત એ બંને બ્રહ્મરૂપ હોવાથી આકાશમાં આકાશતુલ્ય છે. આમ સમજીને તમે જગતોની અને જીવોની પરસ્પરમાં સ્થિત કેમ સંભવે? એ ભ્રાંતિને છોડી દો. ચૈતન્યરૂપ જીવ પોતાના જ અંશરૂપ દેહ, કાળ, ક્રિયાઓ અને દ્રવ્યોથી જગતને જાણે તે જગત બીજાં હોય એમ મની લે છે, પણ તે જગત કોઈ રીતે જીવથી ભિન્ન સંભવતાં નથી. બ્રહ્માથી માંડીને કીકા પર્યંતના જીવોને સ્વપ્નની પેઠે પોતાની અંદર પોતાની મેળે જ દેખાતું આ ચૈતન્યના અંશરૂપ શરીરે ભ્રાંતિથી સ્થૂળ શરીર-

રૂપે માની લેવામાં આવ્યું છે. જે કાંઈ આ જગત સ્ફુરેલું છે, તેનું નિરૂપણ કરતાં વાસ્તવિક રીતે તેનો કાંઈ પણ અંશ બ્રહ્મથી જુદો પડતો નથી. ચૈતન્યના સૂક્ષ્મ અંશોરૂપ જીવો પોતાનારૂપ જગતને ભ્રાંતિને લીધે જુદું માનીને તેનો સ્વાદ લીધા કરે છે. અત્યંત વિસ્તીર્ણ આકારવાળો આ બ્રહ્માંડરૂપી વનખંડ, જે ચૈતન્યના ચોક્કસ પરમાણુરૂપ છે અને તેને જ આદિદિન્દ્રોરૂપ પુખ્તોમાંથી જુદાં જાદાં રૂપ આદિનાં જ્ઞાનરૂપ સુગંધો કાઢ્ય કરે છે, તે અમરથો જ જોવામાં આવે છે. દૃશ્યતા બીજીરૂપ ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે અને અવિનાશી છે, તેથી સઘળાં બ્રહ્માંડને જોવા માટે અજ્ઞાની જીવ પોતાથી બહાર જાય છે, અને જ્ઞાની જીવ પોતાની અંદર જ જાય છે. બ્રહ્માંડરૂપ દેવને જોવાને ઘણા કાળનો અભ્યાસ થવાને લીધે જીવ તે બ્રહ્માંડમાં પોતાની અધોગતિ અને ઉર્ધ્વગતિ થયાનું ભ્રાંતિથી જ માની લે છે. જેમ ચોક્કસ સ્વપ્ન પછી બીજા સ્વપ્નને અને બીજા સ્વપ્ન પછી ત્રીજા સ્વપ્નને એમ વારંવાર સ્વપ્નોને જોયા કરતો માણસ શિખર ઉપરથી ખસી પડેલી શિલ્પની જેમ ખોટા ખાડાઓમાં અથડાયા કરે છે, તેમ એક સંસાર પછી બીજા સંસારને અને બીજા સંસાર પછી ત્રીજા સંસારને એમ વારંવાર સંસારોને જોયા કરતો અજ્ઞાની જીવ જન્મ—મરણરૂપી ખોટા ખાડાઓમાં અથડાયા કરે છે. વાસ્તવિક રીતે અખંડ તત્ત્વથી જુદા નહિ પડતા અને જુદાં જુદાં શરીરોરૂપે સ્ફુરેલા જીવોમાં કેટલાએક જ્ઞાની જીવો ભ્રાંતિરહિત પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહ્યા છે અને કેટલાએક અજ્ઞાની જીવો દેહાદિકથી મળી ગયેલા છે. કેટલાએક જ્ઞાનીઓ બ્રહ્માંડને તથા જીવોને પોતાની અંદર જોઈ લીધાં ભ્રાંતિરૂપ જ સમજે છે અને તેઓ તો આ જોવામાં આવતા વિશાળ જગતને સ્વપ્ન જેવું મિથ્યા જ માને છે. ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક અને સર્વોત્તમ છે, તેથી બ્રહ્માંડનું બહાર જણાવું પણ ચૈતન્યની સત્તાથી છે અને અંદર જણાવું તે પણ ચૈતન્યની સત્તાથી

છે. ન્યાં ચૈતન્ય હોય, ત્યાં તેના વિવર્તનો ઉદય પણ હોય જ એ સ્વાભાવિક છે. સઘળા જીવો વ્યાપક ચૈતન્યની અંદર પ્રતિભાસરૂપ છે. તેઓની અંદર જે અન્ય જીવો ઉદય પામે છે અને તેમની પણ અંદર વળી જે અન્ય જીવો ઉદય પામે છે, તે સઘળા જીવો પણ ચૈતન્યની વ્યાપકતાને લીધે ચૈતન્યની અંદર જ પ્રતિભાસરૂપ છે. જીવની અંદર જીવ થાય છે અને વળી તેની અંદર પણ જીવ થાય છે. જેમ કેળાના ચાંબલામાં એકની અંદર બીજું, બીજાની અંદર ત્રીજું અને ત્રીજાની અંદર ચોથું એમ અંદર અંદર અનેક છોતરાંઓ હોય છે, તેમ સર્વ સ્થળના જીવોમાં પણ એકની અંદર બીજા, બીજાની અંદર ત્રીજા અને ત્રીજાની અંદર ચોથા એમ અંદર અંદર અનેક જીવો છે. જેમ જાણનામાં આવે ત્યારે જોનામાં પ્રતીત થયેલું કડાં વગેરેપણું નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મતત્ત્વ જાણવામાં આવે, ત્યારે બહારનું અને અંદરનું સઘળું દૈત તથા થઈ જાય છે. જે પુરુષને 'હું કોણ છું' અને 'આ જગત શું છે' એવો પ્રોંક વિચાર ઉત્પન્ન થતો નથી, તેના મનમાંથી આ અત્તાદિકાળનો જીવપણાના દુઃખનો ભ્રમ કદી છૂટતો નથી. વૈરાગ્યચુર્વક કરવામાં આવેલો વિચાર જ સફળ થાય છે, પણ સગવાળાઓ કરેલો વિચાર સફળ થતો નથી. જે સુખાદિવાળા પુરુષને દિવસે દિવસે સંસારનાં સુખોની સાલમ પાતળી થતી જતી હોય છે, તે પુરુષનો વિચાર ફળદાયી થાય છે, જેમ ચોપડનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે તો આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ દિન્દ્રોયને જીતવાનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે, તો વિવેક ફળદાયી થાય છે. જે પુરુષને વાતચીત કરવામાં જ વિવેક હોય છે પણ મનમાં વિવેક હોતો નથી, તેણે અવિવેકીપણું નહિ છોડેલું હોવાથી તેને તે અવિવેકીપણું અહુ દુઃખ આપે છે. ચિત્રમાં આલેખેલો પ્રકાશિત અગ્નિ જેમ કશું કામ કરતો નથી તેમ કેવળ વાતચીત કરવામાં જ રાખેલો વિવેક કશું કામ કરતો નથી. જેમ પવનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતો નથી, પણ સ્પર્શથી જ

તેનો ચાતુર્ય થાય છે, તેમ વાત કરવાથી વિવેક થયો જણાતો નથી પણ ભોગની ઈચ્છા પાતળી પડવાથી જ વિવેક થયો જણાય છે. જેમ ચિત્રમાં આલેખેલું અમૃત ખરું અમૃત નથી, જેમ ચિત્રમાં આલેખેલો અગ્નિ ખરો અગ્નિ નથી અને જેમ ચિત્રમાં આલેખેલી સ્ત્રી ખરી સ્ત્રી નથી, તેમ વાતચીતમાં દેખાડેલો વિવેક ખરો વિવેક જ નથી સોમ સમજે. પ્રથમ વિવેકથી રાગ અને દ્વેષ ચોછો થાય છે તથા તેનું મૂળ આત્માન ચોછું થાય છે અને તે પછી ઈષ્ટ વિષયોને મેળવવાની અને અનિષ્ટ વિષયોને દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે થયું હોય ત્યારે વિવેક પ્રાપ્ત થયો સમજવો. જેને વિવેક પ્રાપ્ત થયો હોય, તે પુરુષ પતિતપાવન છે અને તે જીવન્મુક્તિનું પાત્ર છે. ૧-૭૦

पूर्व विवेकैः तत्त्वमेति रागोऽथ द्वेषः च
क्षमूलमेव । पञ्चात्मरेकीयत एव यत्नः स
पावतो यत्र विवेकताऽस्ति ॥ ७० ॥

શ્રીચોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'જીવન-ખંડાવતાર' નામનો સર્ગ ૧૯ મો અષ્ટમ

સર્ગ ૧૯ મો*

ભ્રમત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુરીય
અવસ્થાનું વર્ણન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

जीवबीजं परं ब्रह्म सर्वत्र क्षमिव स्थितम् ।

तैन जीवोद्भूतजगत्पि जीवोऽस्त्यनेकधा ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ખોલ્યા : હે રામ ! સઘળા જીવોના બીજરૂપ પરબ્રહ્મ આકાશની જેમ વ્યાપક છે; તેથી તે જીવોની અંદર પણ રહેલા છે. આથી જીવોની અંદરના ભાગમાં જે જગત છે, તેમાં પણ અતેક જીવો રહેલા છે. ચૈતન્યૈકરસ પરબ્રહ્મથી કોઈ પણ પ્રદેશ ખાલી નથી, એટલા માટે કેળના

ધાંભલાનાં છોતરાંની જેમ એક એક જીવની અંદર અન્ય અન્ય જીવ રહેલા છે, વળી પૃથ્વીના ઉદરમાં કીડાઓની પેઠે એક એક જીવની અંદર બીજા ઘણા ઘણા જીવો પણ રહેલા છે. જેમ શ્રીઅમૃતમાં દેહની અંદરના ભાગમાં તથા પસીનામાં જે કીડાઓ રહે છે; તેઓ પણ દેહની અંદર જ રહેલા કહેવાય છે; તેમ જ જે જીવો પરબ્રહ્મની અંદર રહેતારા જીવોમાં રહે છે, તેઓ પણ પરબ્રહ્મમાં જ રહે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મ ન્યાં ન્યાં દૃશ્યપણે રહેલું છે, ત્યાં ત્યાં તે તે દૃશ્યની અંદર તેના ભોક્તા જીવો પણ રહેલા છે. એ જીવો પોતપોતાના કલ્યાણ માટે વિવિધ પ્રકારની ઉપાસનાઓના ક્રમોથી જે જે રીતે યત્ન કરે છે, તે તે રીતને અનુસરતાં ફળોને તરત પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે દેવતાઓનું યજ્ઞન કરતા જીવો દેવતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે, યક્ષોનું યજ્ઞન કરનારા જીવો યક્ષોને પ્રાપ્ત થાય છે, હિરણ્યગર્ભને પ્રાપ્ત થાય છે અને પરબ્રહ્મનું યજ્ઞન કરનારા જીવો પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ છે એટલા માટે તુચ્છનો ત્યાગ કરીને અતુચ્છ પરબ્રહ્મનો જ આશય કરવો યોગ્ય છે. ભૂગુનો પુત્ર શુક પોતાની જ્ઞાનશક્તિ નિર્ગળ હોવાને ક્ષીણે ગુકત હતો; પણ પ્રથમ દેખાયેલા આપસરારૂપ દૃશ્યથી સ્નાભા-વિષ્ટ રીતે તુરત બંધાઈ ગયો. જગતમાં બ્રાહ્મણની જ્ઞાનશક્તિ પ્રથમ કાચી અને કૂણી હોય છે. ન્યાં મુધી તેને સંસારસાંખ્યી વ્યસનોનો તાપ ન લાગ્યો હોય, ત્યાં મુધી તેને જેવું વલણ આપીએ તેવું આપી શકાય છે; પણ સંસારસાંખ્યી વ્યસનોના તાપો લગનાથી જ્ઞાનશક્તિ કઠિન થઈ ગયા પછી તેને બીજી વ્યુત્પત્તિ આપી શકાતી નથી. એટલા માટે એ જ્ઞાનશક્તિ કૂણી હોય ત્યારે જ તેને બ્રહ્મજાવની વ્યુત્પત્તિ આપવી; પણ જીવપણા ચાદિ ખોટા ભાવની વ્યુત્પત્તિ આપવી નહિ.

રામ ખોલ્યા : હે ભગવન્ ! જગત અવસ્થા અને સ્વપ્નાવસ્થા એ બેમાં શો ભેદ છે, તે આપે

* આ ઓગણીસમા સર્ગમાં ઉપાસના પ્રમાણે કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ, યોગથી સ્વપ્ન, આત્મસ્થિતિની પ્રાપ્તિ, જગત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ અને તુરીયની સ્થિતિ કહેવામાં આવશે

કહેવો જોઈએ. જન્યત પણ અપરોક્ષ અનુભવમાં આવે છે અને સ્વપ્ન પણ અપરોક્ષ અનુભવમાં આવે છે; તે છતાં જન્યત અવસ્થા સાચી કેમ કહેવાય છે અને 'સ્વપ્ન જન્યતના જેવો ભ્રમ છે' એમ કેમ કહેવાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેના પદાર્થોમાં સ્થિરતાની પ્રતીતિ થાય છે, તે જન્યત કહેવાય છે અને જેના પદાર્થોમાં અસ્થિરતાની પ્રતીતિ થાય છે, તે સ્વપ્ન કહેવાય છે, સ્વપ્ન પણ જો કાળાંતરમાં રહે, તો જન્યત કહેવાય અને જન્યત પણ જો કાળાંતરમાં ન રહે તો તે સ્વપ્ન કહેવાય. આ પ્રમાણે જન્યત સ્વપ્નપણાને પામે છે અને સ્વપ્ન જન્યતપણાને પામે છે. એ જન્યતમાં અને સ્વપ્નમાં સ્થિરપણા અને અસ્થિરપણા વિના ધીન્ને કશો ભેદ નથી; કારણ કે સ્થિરપણા અને અસ્થિરપણા વિના એ બે અવસ્થાઓનો બીન્ને સઘળો અનુભવ સર્વત્ર અને સર્વદા સરખો જ છે? સ્વપ્ન પણ સ્વપ્નના સમયમાં સ્થિરતાથી યુક્ત જણાય તો જન્યતપણાને પામી શકે છે અને જન્યત પણ જો જન્યતના સમયમાં અસ્થિર જણાય તો સ્વપ્નપણાને પામી શકે છે. સ્વપ્ન પણ પોતાના સમયમાં પોતાની સ્થિરતાને જન્યત કહેવાઈ શકે છે અને જન્યતને પણ અસ્થિરતાથી સ્વપ્ન સમજાય તો સ્વપ્ન જ છે. જ્યાં સુધી જે સ્થિર જણવામાં આવે, ત્યાં સુધી તે જન્યત જ છે. પણ જો ક્ષણભંગુર સમજવામાં આવે તો સ્વપ્નરૂપ થઈ જાય છે. આ કેમ થાય છે તે સંબંધમાં હું કહું છું, તે તમે સાંભળો. શરીરને વિષે તેજ, વીર્ય અને જીવંતપણું વ્યાપ્તિ તામેથી કહેવાતું જીવનતત્ત્વ છે અને તે જીવનતત્ત્વથી જિતાય છે. જ્યારે પ્રાણુવાયુની ગ્રેરણાથી જીવનતત્ત્વ હૃદયમાંથી શરીરમાં પ્રસરે છે, ત્યારે શરીર મનથી, કર્મથી અને વાણીથી વ્યવહાર કરે છે. એ જીવનતત્ત્વ જ્યારે અંદરની નાડીઓમાં પ્રસરે છે, ત્યારે સ્વપ્નાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે; એટલે જન્યતમાં દેખાયેલો જન્યતરૂપો ભ્રમ જેમાં લીન થઈ રહ્યો હોય છે, એવા ચિત્તામાં જન્યતના સરખું સઘળું

જ્ઞાન ઉદય પામે છે. એ જીવનતત્ત્વ જ્યારે તેજ વ્યાપ્તિ છિદ્રોમાં પ્રસરે છે, ત્યારે અનેક પ્રકારના આકારોથી તથા વિકારોથી ભરપૂર એવા આ પોતામાં જ રહેલા જગતનો તે બ્રહ્મા જુઓ છે. એટલે જન્યતવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ કહેવાય છે. જો કે જન્યત અને સ્વપ્ન એ બંને અવસ્થાઓના અનુભવમાં અપરોક્ષપણું સરખું જ છે; તોપણ જેના અનુભવમાં સ્થિરપણાની કલ્પના કરી લેવામાં આવે છે, તેને જન્યત માની લેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે મેં સ્વપ્નની અને જન્યતની પશ્ચિત કહી; હવે સુષુપ્તિ વ્યાપ્તિની પશ્ચિત કહું છું તે સાંભળો. કાચિક, વાચિક અને માત્સિક એ ત્રણ જાતના વિશેષ હોય ત્યારે જન્યત કહેવાય છે. કાચિક તથા વાચિક વિશેષ મટી જઈને કેવળ માત્સિક વિશેષ પ્રવર્તે' ત્યારે સ્વપ્ન કહેવાય છે અને માત્સિક વિશેષ મટી જતાં જીવનતત્ત્વ શાંત તથા સ્વસ્થપણાથી રહે, ત્યારે સુષુપ્તિ કહેવાય છે. જેમ વાયુવિહીન ઘરમાં રહેલો હીવો ચલતરહિત થઈને માત્ર પ્રકાશ જ કરે છે, તેમ સુષુપ્તિમાં હૃદયાકાશમાં રહેલું જીવનતત્ત્વ સમતાને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાણુવાયુથી ક્ષોભ ન પામતાં વિશેષરહિત રહીને માત્ર પ્રકાશ જ કરે છે. આ સ્થિતિમાં રહેલું જીવનતત્ત્વ નાડીઓમાં પ્રસરતું નથી, તેથી તે સમયે સ્વપ્ન થતું નથી અને તે તેજ વ્યાપ્તિ છિદ્રોમાં પ્રસરતું નથી તેથી જન્યતદશ્ય પણ હોતી નથી. તલમાં તેજની પેઠે, હિમમાં શીતની પેઠે અને ધીમાં શ્રીકાશની પેઠે જીવનતત્ત્વ સુષુપ્તિદશ્યમાં અંદર જ સ્કન્દે છે. સુષુપ્તિદશ્યમાં જીવનતત્ત્વનો અને બ્રહ્મનો અભેદ થઈ જતો નથી, પણ એ 'જીવનતત્ત્વ' નામનો બ્રહ્મનો અંશ ઘણીબીર ઉપાધિનો હય થવાને લીધે વાયુ વગરના પ્રદેશમાં રહેલા હીવાતી જેમ માત્ર પ્રકાશ કરવારૂપ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્તામાંથી સઘળા વ્યવહારોનો ઉપસ્રમ થતાં, શાસ્ત્ર દ્વારા સર્વમાં ચૈતન્યની એકતા જાણી, વિચાર તથા એકાગ્રતા વ્યાપ્તિ પ્રયત્નોથી, જ્યારે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જન્યતમાં, સ્વપ્ન

માં તથા સુષુપ્તિમાં વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ તુલીયસ્વસ્થા પ્રાપ્ત થયેલી કહેવાય છે. પ્રાણવાયુઓ સુષુપ્તિમાં સૌમ્યપણું પામે છે. તેઓ જ્યારે અદૃશ્યતા પરિમાક આદિ કિરણોથી વિષમપણું પામીને જીવનતત્ત્વને ચક્ષાયમાન કરે છે, ત્યારે તે જીવનતત્ત્વ તે તે ભોગીને આપનારા પૂર્વ સંસ્કારો જગત્ત્વ થવાથી ચિતારૂપે ઉદય પામે છે. આમ ઉદય પામીને તે પોતાની અંદર રહેલા વિસ્તીર્ણ જગતની ખટપટને જગત્ત્વના જેવા ઉત્પતિ તથા નાશ આદિ ક્રમેના ભ્રમે સહિત તત્ત્વ અન્યરૂપે જુદી જુદી છે, આ સ્વપ્ન કહેવાય છે. જેમ યોગી બીજમાં રહેલા ઝાડને યોગ-શક્તિથી સંપૂર્ણ વિસ્તારવાળું જુદી છે, તેમ સ્વપ્નમાં જીવનતત્ત્વ પોતામાં જ રહેલા જગત ને જગત્ત્વના જેવા સંપૂર્ણ વિસ્તારવાળું જુદી છે. પ્રાણવાયુઓ જ્યારે જીવનતત્ત્વને જરાક ચલાય-માન કરે છે, ત્યારે સૂતેલું તે જીવનતત્ત્વ માત્ર 'હું છું' એટલું જાણવા લાગે છે અને પ્રાણ-વાયુઓ જ્યારે એને અત્યંત ચલાયમાન કરે છે, ત્યારે તે જીવન પોતાની આકારમાં ગતિ થતી દેખે છે. સૂતેલો એ જીવ જ્યારે નાડીઓની અંદર રહેલા ઠરના દ્રવથી ભિન્નઈ જાય છે, ત્યારે તે પોતાની અંદર જ વસાઈ અથવા જળા-શય આદિના સંપ્રમતો અનુભવ કરે છે. જેમ પુષ્પને પોતાની અંદર જ પોતાના સુગંધનો અનુભવ થાય છે, તેમ જીવને પોતાને વિષે સ્વપ્ન-માં વસાઈ આદિનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે એ સૂતેલો જીવ નાડીઓની અંદર રહેલા પિત્ત આદિથી દુષ્પાય છે, ત્યારે પોતાને વિષે થતા ગ્રીષ્મક્રમ આદિના ભારે આડંબરને, જાણે તે સઘળા આડંબર પહાર થતો હોય એવી રીતે અનુભવે છે. જ્યારે એ સૂતેલો જીવ નાડી-ઓની અંદર રહેલા સ્થિરથી ભિન્નઈ જાય છે, ત્યારે પોતાની અંદર જ રતા થઈ ગયેલા દેશક્રાંતિને જાણે પહાર દેખાતા હોય તેમ જુદી છે અને સ્થિરમાં જ દુષ્પી જાય છે. પોતે અનુ-ભવરૂપ હોવાને લીધે તે સમયે એવા અનુભવો કરે છે. પ્રાણવાયુઓએ ચલાયમાન કરેલા અને નિદ્રા પામેલા એ જીવ પોતે જે જે વાસનાનું

સ્વપ્ન કરતો હોય છે, તે તે વાસનાને જાણે ઈન્દ્રિયો આદિથી બહાર જતો હોય તેમ અંદર જ જુદી છે. અંદર દેખાતાં છતાં 'આ સઘળું બહાર છે,' એવી પ્રતિતિ થાય છે. જીવ સ્વપ્નને લીધે ચક્ષુ આદિ છિદ્રોમાં નહિ પહોંચતાં પોતે અંદર જ ક્ષોભ પામે છે; અને તેમ થતાં પોતાની જ્ઞાન-શક્તિથી પોતાની અંદર જ તુરત અનુભવ કરે છે. તેથી તેની એ સ્થિતિ સ્વપ્ન કહેવાય છે. એ જીવ જ્યારે પ્રાણવાયુથી ક્ષોભ પામીને ઈન્દ્રિયોનાં છિદ્રોમાં પ્રસરીને બહાર શબ્દ આદિ વિષ-યોનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે તે જગત્ત્વસ્થાવાળો કહેવાય છે, એમ મહાત્મા ગુનિઓ કહે છે. હે રામ! હવે તમે આ વાત સમજી ચૂક્યા છો. તમારા મનમાં સંદેહાર પામી ચૂક્યા છો. મારે હવેથી તમને કદી પણ મિથ્યારૂપ જગતને સાચું માનવું નહિ. જગતને સાચું માનવાથી આપ્યા ત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક નિમિત્તોને લીધે, પોતાનામાં મરણ અને દેષે, પ્રાપ્ત થવાની મિથ્યા સંભાવના થાય છે. ૧-૩૫

इति विदितवता तस्याधुनातः प्रथितमहाम-
मतिनेह सत्यताख्या । असति जगति नैव भाव-
नीया सृतिहतिचंहतिदोषभाषनीया ॥ ૩૫ ॥

કોઈએ જાણેલ મહારામાયણમાં સ્થિતિ પ્રકરણનો

'જગત્ત્વ, સ્વપ્ન, સુષુપ્ત, તુલિય, સ્વરૂપવિચર'

નામનો સર્ગ ૧૯ મો સમ્પાદ

સર્ગ ૨૦ મો*

જગત મનની આંતરિક ઇ

વસિષ્ઠ સ્વાચ

एतत्ते कथितं सर्वं मनोरूपनिरूपणम् ।

मया राख्य नाम्न्ये केनचिन्नाम हेतुना ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! મનનો સ્વભાવ સમજાવવા મારે મેં તમને આ સઘળું જગત્ત્વ આદિ અવસ્થાનું વર્ણન કર્યું. બીજા કોઈ પ્રયો-જનથી કર્યું નથી, જેમ લેઠાનો ગોળો યાગિનત.

* આ વીસમા સર્ગમાં જગત એ મનની આંતરિક છે અને જે આત્મજ્ઞાન થાય, તે ચિત્ત તથા જગત આત્મા જ છે, એવો અનુભવ થાય છે, એનું વર્ણન કરવામાં આવ્યે.

સંપદ્ધી આગિતપણે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દૃઢ નિશ્ચયવાળું ચિત્ત, જે જે પદાર્થની બહુ ભાવના કરે છે, તે તે પદાર્થરૂપપણને પ્રાપ્ત થાય છે. એક અધિકાંતમાં સાસ પદાર્થો, દુષ્ટ પદાર્થો, છોકરું અને ગ્રહણ કરવું ઇત્યાદિ કલ્પનાઓ મન વડે જ કરેલી છે, એટલા માટે મનની અપ-ભાતાથી થયેલી એ સઘળી કલ્પનાઓ સત્ય પણ નથી અને અસત્ય પણ નથી તે તો આતિવચ-નીય જ છે, મહિન મન જ મોહ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને તે જ જગતની સ્થિતિનું કારણ છે. મન જ જગતરૂપ હોવાથી જગતને બનાવે છે. જે મન છે તે જ જીવ છે. એટલા માટે મનને જ શુભ આર્ગમાં જોડવામાં આવે, તો જગતમાં જે જે સિદ્ધિઓ છે, તે સઘળી પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે સઘળી સિદ્ધિ મનનો જ્ય કરવાથી જ મળે છે. જે સ્થૂળદેહ જીવ હોય, તો એનો એ દેહ હોવા છતાં મહાબુદ્ધિમાન શુક્રાચાર્યોને સેંકડો જન્માંતરના ભ્રમરૂપ જુદા જુદા દેહો કેન પ્રાપ્ત થાય? આમ છે એટલા માટે જે મન છે તે જ જીવ છે અને સ્થૂળ શરીર તો મનને બીધે જ ચેતના પ.મે એવું છે. એ મન દૃઢ વાસનાથી જેવા આકારની ભાવના કરે છે, તેવા આકારને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં કરો સંશય નથી. મન દૃઢ ભાવનાથી સર્વે આકારની પ્રાપ્તિ કરવામાં સમર્થ છે. એટલા માટે અનુચ્છ, પરિશ્રમરહિત, ઉપાધિ વગરનું અને ભ્રમ વગરનું જે પ્રત્યક્ષ છે, તેનું જ યત્નપૂર્વક અનુસંધાન કરો, મોટે તમે પ્રભુપણને પ્રાપ્ત થશો, શરીર મનના ધારેલા પ્રદેશમાં જાય છે, પણ જ્યાં શરીર હોય ત્યાં મનને જવાનો નિયમ નથી. એટલા માટે હે રામચંદ્રજી, તમ્મરું મન સત્યતરવની પ્રાપ્તિને માટે જ યત્ન કરો અને દેહ, ઇન્દ્રિય આદિરૂપ મિથ્યા દૈતતે છોડી દો. ૧-૯

**મમિપતતિ મનઃ સ્થિતં શરીરં ન નુ વપુરા-
ચરિતં મનઃ પ્રયાતિ । મમિપતતુ તવાચ સૈન
સાચં સુભગ મનઃ પ્રજઙ્હાવસ્યસમયત્ ॥૧॥**

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહાશાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણને
'મનરૂપવર્ણન' નામનો સર્ગ ૨૦ થી સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧ મો*

મનનો નિર્લય

રામ સ્વામી

ભગવન્ કર્ણવર્મહ સંસારો યો મહાનયમ્ ।

હરિ ધ્યાવર્તે લોહા કલ્હો દવ સાગરે ॥૧॥

રામ બોલ્યા : હે સર્વે ધર્મને જાણનારા ભગવન્ ! સમુદ્રમાં ઊંડતા તરંગોની જેમ મારા મનમાં એક મોટો સંસાર ધોળાયા કરે છે. પ્રભુ દેશ, કાળ તથા વસ્તુના પરિવેશથી સંહિત છે, બાપક છે, નિત્ય છે અને નિષ્કલંક છે. તેમાં આ 'મન' નામની મહિન વાસના ક્યાંથી આવી અને તે કેમ સંભવે? પ્રભુમાં કોઈ બીજો પદાર્થ છે નહિ; હવે નહિ અને થશે પણ નહિ; તેમાં આ મનરૂપ કલંક ક્યાંથી અને કેવા પ્રકારનું આવ્યું ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! તમે બહુ સારું પૂછ્યું, જેમ નંદનવતનાં પુષ્પોની મંજરી ઉત્તમ મરંદવાળી હોય છે, તેમ તમારી બુદ્ધિ અનુભવના ઉત્તમ અમત્કરવાળી થઈ છે. તમારી બુદ્ધિ મોક્ષના વિષયમાં હીક ચોટી છે. તમારી બુદ્ધિ આગલા—પાછલા સંબંધોનો વિચાર કરવામાં તત્પર થઈ છે. આથી જે ઉત્તમ પદ સદા-શિવ આદિ મહાત્માઓને મળ્યું છે, તે તમને આ બુદ્ધિના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ હે રામ ! આ પ્રમન પૂછવાનો હમણું તમારો સમય નથી. 'શુદ્ધ આત્મામાં મનરૂપ કલંક થતું નથી' એ પૂછવું, તે શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કયો પછી થઈ છે. પણ જેને શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થઈ ચૂક્યો હોય, તેની પાસે આમે મનનું નિરૂપણ જ કરતા નથી કે જેથી તે અમને પૂછે. પોતાને શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ નહિ હોવા છતાં વિદ્વાન હોવાનો ડોળ કરીને જે કોઈ પૂછવા ધારતો હોય તેણે તો 'આત્મામાં શુદ્ધપણું જ કેમ થઈ ?'

* આ એકીસમા સર્ગમાં શુદ્ધપ્રભામાં બીજો કોઈ કલ્પના કરનાર નહિ હોવાથી મનની કલ્પના થવી ઘટતી નથી; એ પ્રમનનો નિર્ણય આગળ ઉપર રાખીને મનના નિર્ણય વિષે કહેવામાં આવેલો.

એવી શંકા કરવી જોઈએ પણ આત્માનું શુદ્ધ પછું સ્વીકારીને ‘શુદ્ધમાં મલિનતા કેમ ઘટે?’ એવી શંકા કરવી જોઈએ નહિ. આમ છે એટલા માટે આત્માની પુરુષે ગુરુની પાસેથી ઉપદેશ લેવાના સમયમાં વિક્ષાતની જેમ પૂછવું યોગ્ય નથી. તમારા અંતઃકરણમાં આત્માનો અનુભવ આરૂઢ થશે, ત્યારે તમારા અનુભવની સાથે મારા અનુભવને મેળવવા માટે હું જ્યારે મોલવા લાગીશ ત્યારે તમારા આ પ્રશ્નનું સમાધાન થશે. સિદ્ધાંત કહેવાના સમયમાં (નિર્વાણ-પ્રકરણમાં) તમે મને આ પ્રશ્ન ફરી વાર પૂછજે એટલે તેનું સમાધાન કરતાં સિદ્ધાંત તમને હસ્તામલકવત્ થઈ જશે. જેમ વર્ષોત્ક્રમમાં મોરના ટહુકા શોભે અને શરદઋતુમાં હંસના શય્દો શોભે, તેમ આ તમારું પૂછવું સિદ્ધાંતના સમયમાં શોભે એમ છે; પણ વર્ષોત્ક્રમમાં હંસના શય્દો અને શરદઋતુમાં મોરના ટહુકા જેમ શોભે નહિ, તેમ હમણાં આ પૂછવું શોભતું નથી. હજી સુધી સઘળા શ્રોતાઓને આત્મમતત્ત્વનો ધ્યાન થયો નથી, એટલા માટે હમણાં આ પ્રશ્ન પૂછવાનો અવસર જ નથી. શરદઋતુમાં આક્રમશી સ્વાભાવિક શ્યામતાનું વર્ણન શોભે છે. પણ વર્ષોત્ક્રમમાં તો ભારે આડંબરવાળાં વાદળોએથી થયેલી શ્યામતાનું જ વર્ણન શોભે છે; તેમ સિદ્ધાંતને સમયે તમારો એ સુંદર પ્રશ્ન શોભે પણ હમણાં તો અગાનીને હગતો જ પ્રશ્ન શોભે, હે રામ! જેને હીંધે લોકોનો જન્મ થાય છે, એવા મનનો જ ઉત્તમ પ્રકારનો નિર્ણય હમણાં ઉપદેશના પ્રકરણમાં આરંભેલો છે, માટે હે સુપ્રત! તે વિષે જ તમે સાંભળો. ‘શુદ્ધપ્રજ્ઞમાં મયાનો સંબંધ કેમ ઘટે?’ એ વિષયને પાછળ રાખી હમણાં તો હું બ્રહ્મમાં મયાનો સંબંધ સ્વીકારીને ઉપદેશ આપવું છું, હે રામ! બ્રહ્મ જ્યારે આહંકાર આદિરૂપે વિકાર પામે છે, ત્યારે પ્રકૃતિરૂપ થાય છે અને મનન કરે છે ત્યારે મનરૂપ થાય છે; જુઓ છે ત્યારે અમુરૂપ થાય છે; સાંઝો છે ત્યારે શ્રોતરૂપ થાય છે અને મોલવા આદિ આપારોથી યુક્ત થાય

છે, ત્યારે વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયરૂપ થાય છે. સઘળા મુગ્ધુઓએ શ્રુતિ આદિનાં પ્રમાણોથી આ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો છે. વિવિધ પ્રકારનાં પોતપોતાનાં શાસ્ત્રો વિચારીને વિવાદ કરતા મતવાદીઓ મતભેદોને હીંધે એ બ્રહ્મમાં જ પોતપોતાને ગમતાં નામ-રૂપો ફરવી લે છે. મનન સંબંધી ચંચળતાવાળું મન જે જે વાસનાનું ગ્રહણ કરે છે, તે તે વાસનાને અનુસરતાં રૂપોને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ પવન જે ફૂલમાં રહે છે તે ફૂલની ગંધને ગ્રહણ કરે છે, તેમ મન જે વાસનામાં રહે, તે વાસનાના આકારને ગ્રહણ કરે છે. પોતાની વાસનાથી કલ્પેલા વિષયનો જ યુક્તિઓથી નિર્ણય કરીને, તે ‘આ વિષય તો મારો પોતાનો જ’ એમ અભિમાન ધરે છે. તે અભિમાનને તુર કરવા માટે પોતે સ્વીકારેલા તે વિષયની જ તે માથાફૂટ કર્યો કરે છે. મનનો એવો સ્વભાવ છે. મને જે નિશ્ચય પકડયો હોય, તેમાં જ તેને સ્વાદ આવે છે અને તે સ્વાદ આરૂઢ થતાં શરીર તથા જાનેન્દ્રિયો પણ તન્મય થઈ જાય છે. હે રામ! મન વાસનામાં આરૂઢ થાય કે તુરત, તેની પાછળ તેને અધીન રહેનારો દેહ પણ તે વાસનાને અનુસરતો જ પ્રાપ્ત થાય છે. ગંધવાળા પદ્મથીની અંદર પેદેલો પવન જેમ ગંધમય થઈ જાય છે, તેમ વાસનાને અધીન રહેનારો દેહ વાસનામય જ થઈ જાય છે. વાસનાને અનુસરીને પ્રાપ્ત થયેલા દેહમાં જાનેન્દ્રિયો પ્રકટ થાય છે અને પોતપોતાના વિષયો પર દેહડાં તે તે વિષયોની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ ક્રિયાઓ કરવા માટે કર્મેન્દ્રિયોનો સમૂહ પણ પોતાની મેળે જ પ્રકટ થાય છે. જેમ પવન ચપળતા પામતાં પૃથ્વીની રજ પણ ચપળ થાય છે, તેમ જાનેન્દ્રિયો વિષયકાંપટ થતાં કર્મેન્દ્રિયો પણ પોતપોતાની ક્રિયાઓમાં કાંપટ થાય છે. ક્ષોભ પામેલી કર્મેન્દ્રિયો પોતપોતાની ક્રિયાશક્તિને પ્રકટ કરતાં વાયુમાં રજતા સમૂહની જેમ ઘણાં ઘણાં કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, આ પ્રમાણે મનનું બીજ કર્મ છે અને કર્મનું બીજ મન છે. જેમ પુષ્પની

અને પુષ્પનાગંધની સત્તા એક જ છે, તેમ મનની અને કર્મની સત્તા એક જ છે, મન દૃઢ ચાલ્યાસને લીધે જે જે ભાવનાનું ગ્રહણ કરે છે, તે તે ભાવનાને અનુસરતી ઈન્દ્રિયોનાં ચલનરૂપ વિસ્તીર્ણ શાખાઓ તેમાંથી નીકળે છે. મન પોતે જે વાસનામાં લંપટ થયું હોય છે, તે વાસનાને અનુસરતી ક્રિયાઓને અને તે વાસનાઓને અનુસરતાં ફળોને અવશ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. પછી તેવા જ સ્વાદનો અનુભવ કરીને, તે તુરત પાંખાઈ જાય છે. મન જે જે વિષયનું ગ્રહણ કરે છે, તે તે વિષયને સાચો માની લે છે અને તેમ થતાં 'પકડેલો વિષય જ કલ્યાણરૂપ છે, એ સિવાય બીજું કલ્યાણ જ નથી, એવો મનને નિશ્ચય થઈ જાય છે. પોતપોતાના નિશ્ચયો પ્રમાણે જુદાં જુદાં વલણો પામેલા લોકોનાં મન, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે પોતપોતાનાં વલણ પ્રમાણે સર્વદા જુદાં જુદાં થતો કરે છે. સાંખ્યસિદ્ધાંતવાળાઓનું મન નિર્ગળ હોવાથી પ્રથમ આત્માના અસંગપણમાં તથા ચૈતન્ય-માનવપણામાં અસાધ્ય પહેચ્યું છે, પણ પ્રધાનને જગતનું કારણ ઠરાવવામાં તે હાથયું છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યસિદ્ધાંતવાળાઓએ એક અંશમાં સાચા અને બીજા અંશમાં ખોટા એવા મનને ફાંટથી પોતાનું ઠરાવેલું જ સત્ય છે, એમ માની લીધું છે અને તે માનવા પ્રમાણે ગ્રંથો બનાવી લીધા છે. 'સાંખ્યસિદ્ધાંતને અનુસર્યા વિના કોઈનો પણ મોક્ષ થવાનો નથી.' એવા નિશ્ચયથી પોતે કલ્પેલા નિયમોરૂપ ભ્રમોને પકડી બેઠેલા એ સાંખ્ય લોકો ચાતુરીનો પ્રકાશ કરીને બીજાઓના મનમાં પણ પોતાનો સિદ્ધાંત ઠરાવવાનું કરે છે. 'આ જગત બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મથી જુદું બીજું અણમાત્ર પણ નથી' એવા નિશ્ચયરૂપ વલણ ઉપર ચડેલાં વેદાંતી લોકોનાં મને સ્થળા અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમાત્મની પ્રાપ્તિ એ જ મોક્ષ છે' એમ નિર્ણયપૂર્વક ઠરાવેલું છે. જો કે વેદાંતી લોકો મોક્ષના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં કાંઈ પણ ભૂલ્યા નથી, તો પણ તે મોક્ષ

જેનાથી પ્રાપ્ત થાય એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે સાધનોનો નિર્ણય કરવામાં અને તે નિર્ણયનો શાસ્ત્ર ભરા ઉપદેશ કરવાની પ્રક્રિયાઓમાં તે લોકોએ પોતપોતાના મનના ફાંટ પ્રમાણે ભારે ગોથાં બાંધ્યાં છે. વિનાશવાદી બૌદ્ધો પોતાના ભ્રમથી ચક્રચકિત એવી બુદ્ધિથી નિર્ણય કરી બેઠા છે કે, શમ અને દમ આદિ સાધનોથી મુક્તિ સાધ્ય થાય છે. તેઓ સર્વદા બુદ્ધિની બારાનાં પ્રવેશ કરવારૂપ સ્થિતિને મુક્તિ કલ્પે છે. આ સિવાય બીજા કોઈ રીતે મુક્તિની પ્રાપ્તિ નથી. એવા નિશ્ચયવાળા તે બૌદ્ધો પોતાના નિયમોના ભ્રમથી પોતાની તે દૃષ્ટિને પ્રસિદ્ધ કરે છે. 'લોચ (માથાના વાળ પોતાને હાથે ટુંપી કાઢવા તે) કરાવવા અને ઉપવાસ કરવા આદિ નિયમો પાળ્યા વિના મુક્તિની પ્રાપ્તિ થવાની જ નથી.' એમ ભ્રાંતિને લીધે દૃઢ નિશ્ચયને પામેલા જૈન લોકોએ 'આકાશમાં ઊંચે ઊંચે ચઢતું જનું એ જ મુક્તિ છે' એમ પોતાના મનના ફાંટથી અયોગ્ય વિચારો ગ્રંથો દ્વારા પ્રકટ કર્યાં છે. વિચિત્ર આચરણો કરનારા બીજા લોકોએ પણ એ જ રીતે પોતપોતાના મનમાં આલ્યા તે પ્રમાણે વિચિત્ર શાસ્ત્રવિચારો કલ્પી કાઢ્યા છે. જાણે નિશ્ચય પાણીમાં નિમિત્ત વિના જ પરપોટાના સમૂહો ઊઠ્યા હોય એવા સર્વ કોઈના મનના તિરથોંક નિશ્ચયોને લીધે અનેક પ્રકારના ભારે આડંબરોવાળા સંપ્રદાયો આલેલા છે. હે મહાપાહુ! જેમ સઘળા મણિઓનું મુખ્ય ઉત્પત્તિસ્થાન સમુદ્ર છે, તેમ આવી રીતના સઘળા સંપ્રદાયોનું મુખ્ય ઉત્પત્તિસ્થાન મન છે. સંપ્રદાયો સિવાય પણ સઘળા પ્રકારની વિચિત્રતાઓનું મૂળ, લાંબા કાળના અભ્યાસથી નિરૂઢ થયેલી મનની કલ્પના વિના બીજું કાંઈ નથી. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો લીમડો કહેવો નથી, શેરડી મીઠી નથી, ચંદ્ર શીતળ નથી અને આગિત ગરમ નથી, તે છતાં જ વસ્તુ ઉપર જેવી કલ્પનાનો લાંબો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે, તે વસ્તુ તેવા પ્રકારની અનુભવમાં આવે છે. એટલે લીમડો કહેવો, શેરડી મીઠી, ચંદ્ર શીતળ અને

અગિત ગરમ એમ પ્રતીત થાય છે. મોક્ષ તો અકૃત્રિમ આતંદ છે. સાવધાન મનુષ્યોએ તેને માટે પોતાના મનને તત્ત્વ્ય કરી દેવું જોઈએ; જેથી તે મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. મન તુચ્છ દૃશ્યને છોકરાની જેમ લઈ લઈને રમાડે છે. તે જો દૃશ્યને જોડી દે તો દૃશ્યના સંસર્ગથી થવાનું સુખ—દુઃખોથી તે ખોંચાતું જ નથી. હે નિર્દોષ સમ! દૃશ્યરૂપ નિસ્તીર્ણ બંધન અપવિત્ર છે, ખોટું છે, મોઢ ઉપજવનારું છે અને પ્રીતિમાત્ર છે, તેની ભાવના જ કરો નહિ. જે દૃશ્ય છે તે જ માયા છે અને તે જ અવિદ્યા છે, માટે તેની ભાવના બહુ ભયંકર થાય છે, જ્ઞાનશક્તિનું જે દૃશ્યપણું રહે છે તે જ બંધન કરનારું કર્મ છે. એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે. મનનું દૃશ્યમાં જે એકાગ્રપણું રહે છે, તે જ મનમાં મોઢ ઉપજવવાની શક્તિ છે, એમ સમજો. આમ છે એટલા માટે દૃશ્યરૂપ જે ખોટો અને મહામેલો ગ્રહવ છે, તેને ધોઈ જ નાખો. મનમાં જે સ્વાભાવિકરીતે દૃશ્યપણું જોવામાં આવે છે, એ જ સંસારરૂપી મદિરા છે અને તે જ અવિદ્યા છે, એમ વિદ્વાન લોકો કહે છે. જેમ પડળથી આંખે આંધળો થયેલો મનુષ્ય પ્રકાશતા સૂર્યના તેજને જોઈ શકતો નથી, તેમ દૃશ્યમયપણારૂપ અવિદ્યાથી હણાયેલો જીવ કલ્યાણ પામતો નથી. હે મહામુદ્ધિમાન! એ અવિદ્યા આકાશના વૃક્ષની પોદે સંકલ્પમાંથી પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ભાવનાનો નાશ કરવાનું સાધન કેવળ સંકલ્પનો ત્યાગ જ છે. હૈતનો ભાવના ક્ષીણ થાય છે, તો સદ્વિચાર પોતાની મેળે જ પ્રકલિત થાય છે અને એ સદ્વિચારથી કોઈ પણ પદ્ધતીમાં આસક્તિ રહેતી નથી. અસત્યવિચાર નાશ પામે અને સત્યવિચાર પ્રાપ્ત થાય, તો નિર્વિકલ્પ ચૈતન્ય અને નિર્મળસ્વરૂપ તે પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્માની અંદર જગત, માયા, વિષ-જન્ય સુખ કે દુઃખ કોઈ પણ જોવામાં આવતું નથી, પણ માત્ર કેવળપણું જ અનુભવમાં આવે છે. જેમ આકાશ વાદળોની પંક્તિથી

નિઃસંગ છે, જેમ આત્મા પોતાથી અલિપ્ત એવાં ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિય આદિથી તેમ જ અપન્ન વાસનાઓથી નિઃસંગ છે. તે આત્મા અતર્થી-રૂપ દેહાદિકની અહંભાવનાને લીધે જાણવામાં આવતો નથી. બંધસંહિત ચૈતન્યરૂપ આત્માથી, સંદેહવાળી રજ્જુમાં જેમ સર્પ કલ્પી લેવાય છે, તેમ પોતાનામાં જ તેણે બંધ કલ્પી લીધો છે. જેમ આકાશ દિવસના અને રાત્રિના સંબંધે જાણે અન્ય અન્ય પ્રકારનું હોય એમ ભાસે છે. તેમ આત્મા પોતાનામાંથી ચતી તે તે વસ્તુઓની કલ્પનાને લીધે, પ્રત્યેક વસ્તુથી જાણે જુદા જુદા પ્રકારનો હોય એમ ભાસે છે, કલ્પનાઓનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો જે પદ અતુચ્છ છે, પરિશ્રમથી રહિત છે, ઉપાધિથી રહિત છે, ભ્રમ-થી રહિત છે, અને તે તે કલ્પનાઓના સંબંધ વગરનું છે, તે પદ બહુ સુખ આપે. જેમ ખાલી કોઠીની અંદર સિંહ હોવાનો ભ્રમ મિથ્યા છે, તેમ આ કલિપ્ત શરીરની અંદર બંધન થઈ જવાનો ભ્રમ પણ મિથ્યા છે. જેમ ખાલી કોઠીમાં નજરે જોતાં સિંહનો પરો મળતો નથી, તેમ વિચાર કરતાં આ શૂન્ય શરીરમાં સંસારરૂપી બંધ ન થયાનો પરો પણ મળતો નથી. જેમ બાળકોને ગાંઠ બંધકારના સમયમાં ભૂતની છાયાની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જીવને આ જગત છે અને આ હું છું એ ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. નૈઋત્ય અને દ્યુતિદ્રવ્યરૂપ શુભ તથા અશુભ પદાર્થો કલ્પનાથી જ જસવારમાં જતા રહે છે અને કલ્પનાથી જ જસવારમાં પાછા પ્રાપ્ત થાય છે. માતા છતાં પણ જો તેને ભ્રાંતિથી સ્ત્રી સમજીને પકડી હોય અને ગળામાં લગાવી હોય, તો તે મૈથુનનો આતંદ આપીને સ્ત્રીનું કામ કરે છે; સ્ત્રી છતાં પણ જો તેને ભ્રાંતિથી માતા સમજીને ગ્રહણ કરી હોય અને ગળામાં લગાવી હોય તો તે કામદેવનું વિસ્મરણ જ કરાવી દે છે. માટે પદાર્થોમાં જે કામ કરવાની શક્તિ છે, તે કલ્પનાને જ અનુસરનારી છે. સઘળા પદાર્થો કલ્પના પ્રમાણે જ ક્ષણ આપનારા

છે, એમ વિચારીને સમગ્ર પુરુષો કોઈ પદાર્થમાં એક સ્થિતિ માનતા નથી. ચિત્ત દૃઢ વાસ્તવ્યથી જેટલા કાળ સુધી જે પદાર્થની જે પ્રકારે અતિશય ભાવના કરે છે, તે પદાર્થમાં તેટલા કાળ સુધી તેજ પ્રકારનું તે જ તે કળ ભાવમાં આવે છે. સાચો નથી એવો પણ કોઈ પદાર્થ નથી અને ખોટો નથી એવો પણ કોઈ પદાર્થ નથી. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો એમ છે કે જે માણસ જે પદાર્થને જે પ્રકારનો ધારે છે, તે માણસ તે પદાર્થને તે પ્રકારનો જુઓ છે. પોતે આકાશમાં રહેલો હાથી છે એવી ભાવના કરીને મન પોતે આકાશનો હાથી બને છે અને કામાતુર થઈ આકાશમાં રહેલાં આકાશના વનની હાથિણીની પાછળ દોડે છે, ચોટલા ખાટે હે સમ! તમે સંધ્યા પદ્મર્શોરૂપ થનારા સંકલ્પને જ છે. હી દો અને સુષુપ્તિ આવસ્થાવળાની જેમ પોતાના સ્વરૂપથી જ રહે. મીણ પોતાનામાં પડતો પ્રતિબિંબોને અટકાવવાને પોતે જડ હોવાથી સમર્થ નથી, પણ તમાસ જેવો ચેતન પ્રાણી પોતાનામાં પડતો પ્રતિબિંબોને અટકાવવા સમર્થ ન હોય એમ ન બને. હે સમ! તમારા સ્વરૂપમાં જે આ જગત પ્રતિબિંબિત થાય છે તે મિથ્યા જ છે, એવો નિર્ણય કરીને તમે જગતથી રંગારંગો નહિ. અથવા જે જગત છે તે જ બ્રહ્મ છે એમ માનીને અથવા જે જગત છે તે બ્રહ્મથી અભિન્ન છે એમ માનીને, પોતાનાથી પોતાની આંદર, આદિથી તમામ અંતથી સહિત પોતાના સ્વરૂપની ભાવના કરો, હે સમ! તમારા ચિત્તમાં જે જે પદાર્થો પ્રતિબિંબિત થાય છે, તે તે પદાર્થો જે તમે બ્રહ્મની ભાવના કરશો, તો તમને રંગી દેશે નહિ. જેમ પ્રતિબિંબિત પદાર્થોથી સ્ફટિક રંગાઈ જાય છે, તેમ તમે નહિ રંગારંગો. અથવા જેમ સ્ફટિકમાં તે તે પદાર્થોનાં પ્રતિબિંબો પ્રકટ રીતે પડે છે, તે પણ તે સ્ફટિક પોતાની જડતાને લીધે એ પ્રતિબિંબોનાં અનુસંધાન વિનાનો હોવાથી વાસ્તવિક રીતે તે તેમના વિચિત્ર રંગોથી રંગાઈ જતો નથી, તે જ પ્રમાણે તમાસમાં પણ પ્રાસ-

વ્યતા ભોગને લગતી જગત સંબંધી વ્યવહારોની ઈચ્છાઓ, પ્રકટ રીતે લાગુ પડે તે પણ તમે તરવણીને લીધે તે ઈચ્છાઓનું ઘારંવાર અનુસંધાન કરશો નહિ. એમ કરવાથી તમે તે ઈચ્છાઓથી રંગાઈ જશો નહિ, ખાટે રોમના અનુસંધાનથી સહિત જ રહેશો. ૧-૬૪

સ્ફટિકમનનં યથા વિશંતિ પ્રકટતયા ન વ રંજના વિચિત્રા । **इह हि विमननं तया विशंतु प्रकटतया सुवनेषणा भवन्तम् ॥ ६४ ॥**

મોચિગવાસિદ્ધ મહારામાયણમાં સ્થિતપ્રકરણનો
'વિશંતવાદ' નામનો સર્ગ ૨૧ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૨૨ મો*

૩૬ મોધવાળાની કથા

વસિષ્ઠ હવાચ

જેતોઃ કૃતવિચારસ્ય વિગલ્લવૃત્તિવિતસઃ ।

મનનં ત્યજતો જ્ઞાત્વા કિંચિત્પરિણતાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ હે સમ! જે અધિકારી પુરુષો છે તેઓ તો વિચાર કરનાર હોય, તેમના ચિત્તની વૃત્તિઓ ગળી ગયેલી હોય, તે સમજીને અલગ તપૃષ્ઠ વ્યવહારોના અનુસંધાનને છોડતા જતા હોય છે, તેઓ કાંઈક આત્માકરણથી કરેલા મનવાળા હોય છે, તેઓ ત્યાગ કરવા ચોગ્ય દૃષ્ટને અનુક્રમે છોડતા જતા હોય, જ્ઞાતની ભૂમિકાઓમાં ચડતા જતા હોય, સંધ્યા દૃષ્ટને ચિન્માત્ર જેવા કરતા હોય અને કોઈ પદાર્થને ચેતન્યથી જુદો જોતા ન હોય. તેઓ જેમાં નિરંતર જાગ્યા કરવું જોઈએ એવા પરમતત્ત્વમાં વૃત્તિથી જાગ્યા કરતા હોય અને ગાઢ મોહમય સંસારના આર્ગમાં વૃત્તિ ન સંખતા હોય. તેઓ ભોગવવાના સમયમાં જ સ્મરણીય પણ પરિણામે નીરસ એવા આ ભોક્તા તથા પરલોકના ઉચ્ચ—નીચ ભોગોમાં પૂર્ણ વૈરાગ્યને લીધે લાલચ ન સંખતા હોય અને પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત કરેલા ભોગોમાં પણ આસક્તિ ન સંખતા હોય. તકડામાં

* આ બાવીસમા સર્ગમાં ૩૬ મોધવાળા પુરુષને સંધ્યા દેશનો શય થવાનું, નિર્મળના પ્રાપ્ત થવાનું અને શુદ્ધ આત્માનો પ્રકાશ થવાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

જેમ હિમના સમૂહ ઓગળી જાય છે, તેમ તે આધિકારી પુરુષનું અનાદિકાળનું અસ્તન છૂટું પડીને પીગળી જાય છે અને આત્મારૂપ જળની સાથે એક થઈ જાય છે. ત્યારે તરંગોવાળી અને મોટા મોટા હિંચોળા ખાતી નદીઓ જેમ શરદ-ઋતુની શાંત થઈ જાય, તેમ તે આધિકારી પુરુષની તરંગમેવાળી અને મદસર ઊછળતી સર્વ તૃષ્ણાઓ શાંત થઈ જાય છે. જેમ હિંદર પક્ષીઓની જળને તોડી નાખે છે. તેમ યોધ સંસારની વાસનાઓને તોડી નાખે છે. વૈરાગ્યના વેગથી જ્યારે દેહભિમાન પોતું પડી જાય છે, ત્યારે નિર્ભયી મૂર્હને પામીને જેમ જળ સ્વચ્છ થઈ જાય છે, તેમ તે પુરુષને મન વિકાસ પામીને સ્વચ્છ થઈ જાય છે, ત્યારે જેમ પંખી પાંજરામાંથી નીકળી જાય છે, તેમ કામના વગરનું વિષયોમાં ગુરોના અનુસંધાન વગરનું, સ્ત્રી આદિના સાહિત્યકારનું અને યંધનથી સંહિત થયેલું મન મોહમાંથી નીકળી જાય છે. આમ જ્યારે સંદેહની ભૂંડાઈ શાંત થાય છે, ત્યારે મન વાસનાઓના વિભ્રમોથી સંહિત થાય છે, આત્માનંદથી પૂર્ણ થાય છે અને પૂર્ણિમાના ચંદ્રની પેઠે શોભી રહે છે. જેમ પવન શાંત થતાં સમુદ્રમાં ઉત્તમ સુંદરતાને પ્રકટ કરનારી ઊંચા પ્રકારની સમતા ઉદય પામે છે, તેમ વાસનાઓ શાંત થતાં જ્ઞાનીના મનમાં ઉત્તમ સુંદરતા પ્રકટ કરનારી અને વિનયશ નહિ પામનારી ઊંચા પ્રકારની સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં આકાશની શીતળતાથી ઘેરાયેલી, આંધ્રરમય અને જેમાં યોદ્ધાવાનો વ્યવહાર થતો નથી એવી રાત્રિ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ યોધનો ઉદય થતાં મૂર્ખતાથી ઘેરાયેલી, અજ્ઞાનમય અને જેમાં સન શાસ્ત્રનો વ્યવહાર થતો નથી એવી સંસારની વાસના ક્ષીણ થઈ જાય છે. પરમાત્મારૂપી સૂર્યનું દર્શન થતાં શ્રવણ આદિના અભ્યાસોરૂપી પદ્મવોવાળી અને નિર્ભય પ્રકાશમાંથી વિવેકરૂપ કમલિની પ્રકૃતિલત થાય છે અને તે પ્રાતાઝગના આકાશની પેઠે સ્વચ્છતાથી શોભે છે. મનનું આકર્ષણ કરનારી, સર્વ લોકોને

આનંદ આપવામાં સામર્થ્યવાળી અને સત્ત્વ-ગુણની વૃદ્ધિથી પ્રાપ્ત થયેલી વિચારશક્તિઓ પૂર્ણિમાના ચંદ્રનાં કિરણોની જેમ વૃદ્ધિ પામે છે. આ વિષયમાં અંતું શું કહું? દુઃકમાં એટલું જ કહું છું કે, રોય વસ્તુને જાણી ચૂકેલા મહાવૃદ્ધિશાળી પુરુષ નિર્ભય આકાશના મંડળની પેઠે ઉદય પામતો નથી અને અસ્ત પણ પામતો નથી. જેણે વિચારથી આત્મતત્ત્વ જાણી લીધું હોય છે, તે મહાત્મા પુરુષને સુદિ કરવા આદિ કલેશોમાં પડેલા યજ્ઞા, વિબળ, ઈન્દ્ર અને શંકર પણ રાંક અને દયાપાત્ર જણાય છે. જેમ મૃગો ઝાંઝાના પાણીને પ્રાપ્ત થતાં નથી, તેમ દેહધારી છતાં પણ નિરહંકારી ચિત્તવાળા જ્ઞાનીપુરુષને વિક્ષેપો પ્રાપ્ત થતા નથી. સર્વ લોકો પોતપોતાના ચિત્તની વાસનાને કીધે જ તરંગોની પેઠે ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે. એટલા માટે જન્મ અને મરણ આત્મ વાસનાવાળાને લાગુ પડે છે; પણ વાસનાઓથી સંહિત થયેલા જ્ઞાનીને લાગુ પડતાં જ નથી. ઉત્પત્તિ અને નાશરૂપ સંસારો તત્ત્વવેરોને લાગુ પડતા જ નથી એમ સમજનારો યજ્ઞવેરો પુરુષ તો જન્મને તથા મરણને એક જાતના તમાશા જેવાં ગણે છે. અને તેમતાથી વિનોદ મળતો માને છે. જે અસ્તની હોય છે તે જ એ જન્મ-મરણથી યંધાય છે. જેમ ઘડામાં રહેલું ઘડકાશ જન્મનું પણ નથી અને મરણ પણ નથી, તેમ દેહમાં રહેલો આત્મવેરો જન્મતો પણ નથી અને મરણ પણ નથી. દેહને કોઈ શણગારી જાય આથવા કોઈ યજ્ઞગારી જાય, તો પણ તેથી આત્મવેરોને હર્ષ કે શોક થતો નથી. જેમ નિર્જળ પ્રદેશમાં ઉદય પામેલાં ઝાંઝવાનાં પાણીનો, સાગંઝળે શીતળ ચંદ્રનો ઉદય થતાં નાશ થઈ જાય છે, તેમ મિથ્યા ભ્રાંતિમાં ઉદય પામેલી વાસનાનો, વિવેકનો ઉદય થતાં નાશ થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી ‘હું કોણ છું’ અને ‘આ જગત શું છે’ એવી રીતનો વિચાર ન કરવામાં આવે, ત્યાં સુધી આ અંધારા જેવો સંસારનો આડંબર નિથર રહે છે. આ શરીર મિથ્યા

ભ્રમના સમૂહથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને આપતિ-
ઓના કથાનકરૂપ છે. જે પુરુષ તેને તત્ત્વ-
ખોધના અનુસંધાનથી મિથ્યા જુઓ છે તેને જ
દેખતો સમજવો. દેશ તથા કાળને લીધે જે જે
સુખ-દુઃખ થાય છે તેની સાથે મારે કરોડ સંખંધ
નથી, એમ જે પુરુષ ભ્રમરહિતપણાથી જાણે
છે, તે પુરુષને જાણનારો સમજવો. જેનો
અંત કે પાર નથી એવાં આકાશ, દિશા તથા
કળ આદિ અને તેમાં રહેલા જે કોઈ ક્રિયાવાળા
પદ્ધતી છે તે સઘળાઓમાં હું છું, એમ જે
જાણે છે, તેને જ વિચક્ષણ સમજવો. કેશના
અગ્રના લાખમા ભાગના કરોડો કટકા કરતાં,
તેઓમાંના એક કટકાની જે સૂક્ષ્મતા આપ, તે
કરતાં પણ મારી સૂક્ષ્મતા અધિક છે અને એવી
સૂક્ષ્મતા છતાં પણ હું વ્યાપક છું, એમ જે
વિચારે છે, તેને જ વિચારવાળો સમજવો. જીવ
અને જગત એ સર્વ બ્રહ્મ જ છે, એમ જે પુરુષ
નિત્ય અભેદદૃષ્ટિથી જુઓ છે, તેને જ દેખતો
સમજવો. સર્વશક્તિમત્, અનંતરૂપ અને અદિ-
તીય ચૈતન્ય જે આત્મા છે તે જ સર્વ પદાર્થોમાં
રહેલ છે, એમ જે પુરુષ પોતાના મનમાં જાણે
છે, તેને જ જ્ઞાની સમજવો. આધિઓના તથા
આધિઓના ભયથી ઉદ્વેગ પામતો અને જન્મ,
જરા તથા મરણવાળો આ દેહ હું નથી, એમ જે
વિવેકથી જાણે છે, તેને જ વિચક્ષણ સમજવો.
મારો વિસ્તાર આડે, ઊંચે તથા નીચે વ્યાપક છે
અને મારાથી ઘીન કોઈ છે જ નહિ, એમ જે
જુઓ છે, તેને જ દેખતો સમજવો. જેમ દોરામાં
મણિઓનો સમૂહ પરોવાયેલો હોય છે, તેમ
આ સઘળું જગત મારામાં પરોવાયેલું છે અને
હું ચિત્તરૂપ તો નથી જ એમ જે જાણે છે તેને
જ વિચક્ષણ સમજવો. હું જીવ કહેવાઉં છું તે
પણ નથી અને જે જગત છે તે પણ તથી;
પરંતુ વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય, એમની
ચાંદર કેવળ ચૈતન્યૈકરસ બ્રહ્મ જ છે, એમ
જે જુઓ છે તે જ જુઓ છે. જેમ તરંગ એ
સમુદ્રનો જ આવયવ છે, તેમ જે કાંઈ વેલોક્ય

છે તે મારો જ આવયવ છે, એમ જે પુરુષ અંતઃ-
કરણમાં જાણે છે તે જ દેખતો છે. આ જે ત્રિલોકી
છે, તે પોતાની સત્તા વગરની હોવાને લીધે શામ
જેવી છે. તે શોક કરવાનું પાત્ર છે. મારે જ
પોતાની સત્તા આપીને ચોતે પાળવા જેવી છે,
હું જરા કરડી નેજર કરું તો તે તુરત જ પીડાઈ
જાય એવી છે. આથી એ મારી નાની બહેન
જેવી છે. એમ જે પુરુષ સારી પેઢે જાણે છે, તે
જ દેખતો છે. જે મહાત્મા પુરુષનું તુંપણું અને
હુંપણું દેહાદિકથી નિવૃત્તિ પામ્યાં હોય છે અને
આત્માપણામાં જ લીન થયા હોય છે, તે જ
ઉત્તમ વિચારવાળો છે અને તે જ દેખતો છે. સર્વ
જગતને પૂરનાર પોતાના પ્રચંડ ચૈતન્યમય
સ્વરૂપને જે પુરુષ દૃશ્યના મિશ્રણથી રહિત દેખે
છે તે જ દેખતો છે. સુખ, દુઃખ, જન્મ, નિત્ય-
નિત્ય વિવેકથી થયેલા આત્માવિચારો એ સઘળું
હું જ છું, એમ જે જાણે છે તે પુરુષ વ્યવહારને
જોતો હોય તો પણ કોઈ રીતે સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થતો
નથી. જગત મારી સત્તાથી જ ભરપૂર છે અને
મેં આપેલા આનંદના લેશથી જ તૃપ્ત છે. 'તેના
એક ભાગમાં રહેનારી આ લોકોની તથા પરલોકની
ભોગ્ય વસ્તુઓથી મને શું દુઃખ છે કે તેનો
હું ત્યાગ કરું' અને મને શું સુખ છે કે તેનું હું
ગ્રહણ કરું?' એમ જે જાણે છે, તે જ જ્ઞાતિ
વગરના જ્ઞાતવાળો છે. આ જે સઘળું જગત છે
તે તર્કમાં ત આપે એવું અને વિલેપોથી રહિત
પરબ્રહ્મ જ છે. એવી દૃઢ ભાવનાથી જેની આ
લેવા યોગ્ય છે અને આ છોડવા યોગ્ય છે' એવી
વાસના ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય છે, તે જ પુરુષ
છે. સઘળું જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે, એવા દૃઢ
નિશ્ચયને લીધે, જે પુરુષ સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ
કરતાં છતાં પણ કોઈ પ્રવૃત્તિથી રંગાઈ જતો નથી,
તે મહાત્મા સાક્ષાત્ મહેશ્વર જ છે. જે પુરુષ
જગત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિથી છૂટ્યો હોય છે,
મૃત્યુના પણ આત્મારૂપ થયેલો હોય છે, સૌમ્ય
છે; સમતાવાળો છે અને તુરિયપદમાં જ રહેનારો
હોય છે, તે પુરુષ ઉત્તમ પદ પામી ચૂક્યો છે અને

તેવા પુરુષને હું નમસ્કાર કરું છું. સકળ જગત વિષે એક પ્રાણ જ છે એવી જેને બુદ્ધિ રહી છે અને વિચિત્ર વૈભવોવાળી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલયરૂપ વિચિત્ર દશાઓમાં, જેને સદૈવ ચાપરિચિત્તનું પ્રત્યાકાર વૃત્તિ રહી હોય છે, તે સાક્ષાત્ સદાશિવરૂપ જીવન્મુક્ત પુરુષને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧-૪૨

યસ્યોદ્યાસ્તમયસ્કલતાકલાસુ ચિત્રાસુ-
ચારુવિભવાસુ જગત્તાસુ । કૃત્તિઃ સદૈવ લક્ષ્મી-
મતૈરનન્તા તસૈ નમઃ પરમબોધવતે શિવાય ॥૫૨
ક્રીયેણવસિષ્ઠ મહાસમામલમાં સ્થિતિપ્રકરણેના
'૩૬ ભેદવાળાની દયા' નામનો સર્ગ ૨૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો**

શરીરરૂપી નગરીનું વર્ણન

વસિષ્ઠ ડગાચ

ય ઉત્તમપદ્મલક્ષ્મી લક્ષ્મીમયશ્રુતિયતઃ ।

શરીરનગરીરાજ્યં કુર્વન્કપિ ન લિપ્યતે ॥૨॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જેમ કુંભારનો ચાકળો, કુંભારે ફેરવેલો છોડી દીધા છતાં પણ જ્યાં સુધી વેગનો સંસ્કાર લાગ્યો હોય ત્યાં સુધી ફર્યો કરે છે, તેમ એ જીવન્મુક્તનો દેહ પ્રારબ્ધના સંસ્કારને લીધે ક્રિયા કરતો હોય છે. આમ પ્રભુનું આનુસંધાન ગણ્યા કરતો એ જીવન્મુક્ત પુરુષ શરીરરૂપી નગરીનું સંભવ કરતા છતાં પણ શરીર-દિક્કના સાચાપણાનું અભિમાન નહિ હોવાથી લેપાતો નથી. બગીચા જેવી આ પોતાના શરીરરૂપી મેટી નગરી, કીડાનો વિનોદ આપનારી હોવાને લીધે આત્માને જાણતાચ એ જીવન્મુક્ત પુરુષને ભોગ પણ આપે છે અને મુક્તિ પણ આપે છે. ચોટલા માટે તેની દૃષ્ટિમાં તે સુખદાયી જ છે, પણ દુઃખદાયી નથી.

રામ બોલ્યા : હે મહામુનિ ! શરીરમાં નગરીનું સમાનપણું કયા પ્રકારથી છે? અને શરીર-

રૂપી નગરીમાં રહીને તેનું પાલન કરતો યોગી સંન્યાસી પેદે સુખને જ કેમ ભોગવે છે? સંન્યાસી તો સમય પર જરા દુઃખ પણ ભોગવતું પડે છે, અને જીવન્મુક્ત તો સુખ જ ભોગવે છે, એ કેમ ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! આત્મજ્ઞાની પુરુષને આત્મપ્રજ્ઞાશરૂપી સૂર્યે પ્રજ્ઞારેલી અનંત વિલાસોથી સંપન્ન અને સવળા ગુણોથી ભરેલી આ શરીરરૂપી નગરી રમણીય લાગે છે. આ નગરીમાં નેત્રરૂપી ઝરખાઓમાં રહેલાં ચત્રુચ્ચોરૂપી બે દીવાઓથી સઘળા વિભાગો પ્રજ્ઞાથી રહ્યા છે. બે હાથરૂપી સજ્જાઓ પોતાના વિસ્તારથી ગોઠણરૂપી છેવટના પ્રદેશ સુધી પહોંચેલા છે. એમાં રુવાંડાઓની ધંધિતઓરૂપી ડનારો તથા ગુચ્છો લાગી રહ્યા છે. આમકીમાં રહેલી નાની શિશુઓના રૂપમાં જળિયાં લાગી રહ્યાં છે અને પાનીથી તે રૂણા સુધીના ભાગરૂપી પાટલી ઉપર પિંડીઓ સંહિત સાથળોરૂપી ગોળ સ્થંભ ગોઠવાયેલા છે. ચાંબલ-ઓમાં આધારની પાટલીરૂપ પહેલી શિલા પોતાના નીચલા ભાગ (તળા)માં અનેક રેખાઓની રચનાથી શેઠી રહી છે. એમાં આમકી, મર્મરથળો, શિશુઓની શાખાઓ અને અસ્થિઓના સાંધાઓરૂપી સીમાંડાઓ ગોઠવાયેલા છે. સાથળોના અને ધડના સાંધાના અગ્રભાગમાં ઉપસ્થરૂપી નહેર રચાયેલી છે તેમાં માથાના કેશ, દાઢી, મૂછ અને ખગલના વાળરૂપી વત છે. બૂ કુટીરૂપી કાનાં પાંદડાં, લલાટ-રૂપી ધોળું પાંદડું અને હોઠરૂપી લાલ પાંદડાં, એનાથી મોઢાંરૂપી ખગીઓ શેઠી રહ્યો છે. ગાલરૂપી મેટી વિહારની જગ્યાઓમાં કાસોરૂપી કમળો પથરાયેલાં છે. વક્ત્રુસ્થળરૂપી સરોવરમાં સ્તનરૂપી કનળ ઊભેલાં છે અને બ્રહ્માઓરૂપી કીડા કરચના પર્વતો ઘાટી રોમાવલીરૂપ લતાઓથી ઢંકાર્દ રહ્યા છે. પેટરૂપી પટારામાં અન્નરૂપી વજ્રાલંકારો ભરી સખવામાં આવે છે. શ્રોત્ર તથા ધ્રુણુ આદિ ઇન્દ્રિયોરૂપ શેકિયા પોતપોતાના ગોલક-રૂપ ઝરખાઓમાં ખેડા છે. લાંબા કંઠરૂપી ઊધડેલા ધારમાં જતો—આવતો ત્રવાસરૂપી પવન

* આ નેત્રીક્ષમા સર્ગમાં જીવન્મુક્તનું શરીરરૂપ નગરીનું શબ્દ, આસક્તિ વગરના તે રાજ્યના સુખ-ભોગોથી વિનોદ અને મન જીતવાથી થતા સુખના ઉદ્દેશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યે.

ધોષાટ કથી કરે છે. હૃદયરૂપી ધન્યરમાં ખેડેલા વિચારોરૂપી ઝવેરીઓ પરીક્ષા કરીકરીને ઇન્દ્રિયો-રૂપી વેપારીઓની ખાસેથી શબ્દ આદિ વિષયો-રૂપી રત્નો ખરીદે છે. અણુ આદિરૂપ નવ દરવાજાઓમાંથી પવનરૂપી રહેવાસીઓ નિરંતર આવ-જવ કરી કરે છે. મોઢારૂપી દરવાજામાં જરાજરા દેખાતા શાંતોરૂપી હાથીદંતના કટકાઓનાં તોરણો ગોઠવાયેલાં છે. મોઢારૂપી દેવળમાં ધૂમતી જ્વલારૂપી અગ્નિદેવી ભાજનોરૂપ પ્રસિદ્ધાન્તને પ્રત્યક્ષ રીતે ચાવ્યા કરે છે. આસપાસ રુવાંતંઓરૂપી હાંપ્યા ખડો છવ. ઇ સ્લાં છે, કાનમાં છિદ્રોરૂપી બે કૂવા શોભી રહ્યા છે અને નિતંબરૂપી સાંકળની સમીપમાં પીઠરૂપી જંગલ વિસ્તાર પામેલું છે. મૂળાથરૂપી અને ગુદારૂપી રેટ ફરવાની જગાની સમીપમાંથી વિષ્ણુરૂપી ઘણો કાદવ નીકળ્યા કરે છે. ચિત્તરૂપી બગીચાની જગ્યામાં આત્મચિંતરૂપી ઉત્તમ સ્ત્રી સર્વદા ક્રીડા કરે છે. બુદ્ધિરૂપી આમડાની દોરીથી બંધાયેલા ઇન્દ્રિયોરૂપી અપજા વાંદરાઓ વધારે ટકી શકતા નથી. મોઢારૂપી બગીચામાં હાસ્યરૂપી પુષ્પો ઊધડી રહ્યાં છે. આવી રીતે સર્વ પ્રકારની શોભાથી ઘણકતી શરીરરૂપી મોટી નગરી, શરીરને આને મનને જાણનાર જીવન્મુકતને પરમ હિતકારી થાય છે અને સુખ જ આપે છે, પણ દુઃખ દેતી નથી. આ શરીરરૂપી નગરી અગ્નિની અનંત દુઃખોના ભંડારરૂપ છે, પણ જ્ઞાનીને તો તે અનંત સુખોના ભંડારરૂપ છે. હે સમ! આ નગરી નાશ પામે તો જ્ઞાનીને થોડી જ હાનિ છે અને હોય ત્યાં સુધી ભોગ અને મોક્ષ એ બંનેનું સુખ છે. એટલા માટે જ્ઞાનીને આ નગરી સુખદાયી જ છે. જ્ઞાની પુરુષ આ નગરીમાં બેસીને સંસારમાં સર્વ પ્રકારના ભોગનાં અને મોક્ષનાં સુખો લેવા માટે સારી પેઠે વિનોદ કરે છે, એટલા માટે આ નગરી જ્ઞાની પુરુષો તો રથ કહેવાય છે. જ્ઞાનીને આ નગરીમાં રહેવાથી જ શબ્દ, રૂપ, રસ, સ્પર્શ અને ગંધરૂપ બંધુઓની સગવડો મળે છે, એટલા માટે આ નગરી જ્ઞાનીને લાભ આપનારી છે. હે સમ!

આ નગરી આ સુખદુઃખ આપનારી ક્રિયાઓના સમૂહને પોતાની મેળે જ ઉકાળ્યા કરે છે, એટલા માટે આ નગરી જ્ઞાની પુરુષરૂપી રાજાને સઘળી વસ્તુઓનો સંગ્રહ સમ્પાદ્યા યોગ્ય છે. આ શરીર-રૂપી નગરીમાં રાજ્ય કરતો જ્ઞાની પુરુષ અમરાવતીમાં ઇન્દ્રની પેઠે સંતાપોથી સંહિત થઈને સ્વસ્થપણથી રહે છે. આ નગરીમાં રહેનારો જ્ઞાની પુરુષરૂપી રાજા મનરૂપી મસ્ત ધોડાને યોનિરૂપ ભયંકર ખાડામાં પડવા દેતો નથી અને લોભરૂપી અધર્મરાજાને પોતાની બુદ્ધિરૂપી કુંવરી આપતો નથી. આ મનરૂપી રાજા આ જ્ઞાનીરૂપી રાજાના છિદ્રોને જેવા પામતો જ નથી. આ નગરી-માં રહેલો જ્ઞાનીરૂપી રાજા સંસારરૂપી રાજાનાં ઊંડાં મૂળેને કાપ્યા કરે છે. તુષણરૂપી પ્રવાહની મોટી ચક્રીવાળું તથા કામભોગરૂપી દુષ્ટ સિંહાદિકવાળું સંસારરૂપી વન સુખદુઃખરૂપી દુઃખોને આપનારું છે. તેમાં જ્ઞાની પુરુષ જાલેચૂકે પણ ખૂંચી જતો નથી. બ્રહ્માકાર વૃત્તિમાં ચારૂક થયેલો એ જ્ઞાની પુરુષરૂપી રાજા અંદર અને બહાર પરમાત્માનું જ દર્શન કરે છે, તેથી તે ઉપનિષદોરૂપી નદીઓના સંગમરૂપી તીર્થોમાં સર્વદા નાહ્યા કરે છે. જેમાં ઇન્દ્રિયોરૂપી સઘળા લોકોની ગતિ પહોંચે છે. એવા કામભોગાદિક સુખોનો ઉપભોગ લેવા ઉપર તે દૃષ્ટિ જ રાખતો નથી અને 'ધ્યાન' નામના અલૌકિક આનંદપુરમાં વિનોદથી નિત્ય રહ્યા કરે છે, જેમ અમરાવતી નગરી ઇન્દ્રને સર્વદા સુખદાયી છે, તેમ ભોગને અને મોક્ષને આપનારી આ શરીરરૂપી નગરી આત્મજ્ઞાની પુરુષ-રૂપી રાજાને સર્વદા સુખદાયી છે. જેને (પોતાની) નગરી વિષમ્ભાન હોય તો સઘળું સુખ રહે છે અને નષ્ટ થાય તો કરી હાનિ થતી નથી તેને (પોતાની) નગરી સુખદાયી કેમ ન થાય? જેમ ઘડાનાં રહેલા આકાશને ઘડાનો નાશ થતાં કરી હાનિ થતી નથી, તેમ જીવન્મુકતને દેહરૂપી નગરીનો નાશ થતાં કરી હાનિ થતી નથી. જેમ વાયુ વિષમ્ભાન ઘડાનો પણ કંઈક સ્પર્શ કરે છે અને અવિષમ્ભાન ઘડાનો તા

કોઈ પણ સ્પર્શ કરતો નથી, તેમ જીવનુકત પુરુષ વિદ્યમાન શરીરનો પણ કંઈક સ્પર્શ કરે છે અને અવિદ્યમાન શરીરનો તો કોઈ પણ સ્પર્શ કરતો નથી. આ શરીરરૂપી નગરીમાં રહેલો જ્ઞાતી પુરુષરૂપી રાજા પોતે સર્વવ્યાપક હોવા છતાં પણ પ્રારબ્ધે વ્યાપેલા ભોગો ભોગવીને અને સર્વોત્તમ પુરુષાર્થને-ભોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાતી પુરુષ વ્યવહારની દૃષ્ટિથી સઘળાં કાર્યો કરતો છતાં પણ પરમાર્થદૃષ્ટિથી કશું કાર્ય કરતો નથી. એ પુરુષ કોઈ સમયે જ્ઞેઈએ તેવાં સઘળાં કાર્યો કરે છે અને કોઈ સમયે કોઈ પણ પ્રતિબંધ નહિ જાતતાં ભોગભોગવવાના કૌતુકવાળા પોતાના નિર્ભય અને અપજા મનને વિતોદ કરાવવા સારુ ભારે મોજશોખમાં પણ મગે છે. મોજશોખમાં ચડ્યા છતાં પણ તે સર્વદા બ્રહ્માનંદમાં રહે છે, અને નિરંતર શીતળ અંગોવાળી તથા લોકોત્તર ગૌર્વવાળી 'મૈત્રી' નામની પોતાની રાણીની સાથે જ રમે છે. જેમ ચંદ્રના પડખાંઓમાં ચિત્તાને આનંદ આપનારા વિશાખાના બે તારા રહે છે, તેમ જ્ઞાતી પુરુષરૂપી રાજાતાં પડખાંઓમાં ચિત્તાને આનંદ આપનારી સત્યના અને ચોકનારૂપ બે સ્ત્રીઓ સારી રીતે ગઢા કરે છે. સર્વ લોકો વેલાઓની જેમ પરસ્પરના આશયથી રહે છે, દુઃખરૂપી કરવતોથી ચિરાયા કરે છે અને મૃતપ્રાય જેવા છે. આકાશમાં રહેલો સૂર્ય જેમ તેમને દૂરથી જોવા કરે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞતામાં રહેલો પુરુષ પણ દૂરથી જ તેમને જોવા કરે છે. લાંબા કાળ સુધી સઘળા મુમુક્ષુઓની આશાઓને પૂરતારો અને બ્રહ્મભાવની સંપત્તિથી મનોહર થયેલો એ જીવનુકત પુરુષ સઘળી દિશાઓને પૂરતાસ અને સર્વ કળાઓની સંપત્તિથી મનોહર થયેલા પૂર્ણિમાના ચંદ્રની જેમ શોભે છે, પણ પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર યાછો ખંડિત થઈ જાય છે, જ્યારે જ્ઞાતી પુરુષ તો અખંડ રહે છે. એટલા માટે પૂર્ણિમાના ચંદ્ર કરતાં પણ જ્ઞાતીની અધિકતા છે. ભોગોતા સમૂહનું સેવક કરવામાં આવે તો પણ જ્ઞાતીને તે કલંકિત કરતો નથી, પણ ઊલટું

તેને શોભા આપે છે. સદાશિવના ગળામાં જે ઝેર છે, તે સદાશિવને કલંકિત કરતું નથી, ઊલટું તેમને શોભા આપે છે. ભોગ પણ જો ભોગનું સ્વરૂપ સંમજીને ભોગવવામાં આવે તો સંતોષ જ આવે છે; કેમ કે યોગીની સેવેલા ચોર મિત્રતા કરે છે, પણ શત્રુતા કરતો નથી. જ્ઞાતી પુરુષ સુંદર ભોગની લક્ષ્મીને યાત્રા (ચોક જતનું નાટક) જેવી દેખે છે. એ યાત્રામાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોરૂપી પાત્રો છૂટાં પડ્યા પછી દૂરદૂર ચાલી જાય છે. જેમ વરેમાર્ગ લોકો માર્ગમાં પોતાની મજા આપેલાં તે તે ગામોની સ્થિતિઓને આસક્તિ રાખ્યા વિના જાય છે, તેમ જ્ઞાતી પુરુષો પોતાની મજા પ્રાપ્ત થયેલી વ્યવહાર સંબંધી ક્રિયાઓને આસક્તિ રાખ્યા વિના જાય છે. જેમ માણસોની આંખો સહજ જોવામાં આવેલા પદાર્થોમાં આસક્તિ વગર જ ગતિ કરે છે, તેમ જ્ઞાતીની બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલાં વ્યવહાર સંબંધી કાર્યોમાં આસક્તિ વગર ગતિ કરે છે. જ્ઞાતી પુરુષ પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલા વિષયનો કદી પણ ત્યાગ કરતો નથી અને પ્રાપ્ત નહિ થયેલા વિષયનો કદી પણ ચત્ત-પૂર્વક મેળવતો નથી, તે તો સંપૂર્ણપણથી જ રહે છે. જેમની ચિંતા કરવામાં આવતી નથી પણ ઉપેક્ષા જ કરવામાં આવે છે, એવા અપજા વિષયો ચોરપીછતા પ્રકારે જેમ પર્વતને કંપાધમાન કરતા નથી, તેમ જ્ઞાતીને કંપાધમાન કરતા નથી. જેના સઘળા સંદેહો તથા સઘળાં કૌતુકો નાશ પામી ગયાં છે અને જેના સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ દેહ વાસનાથી સંકેત થવને લીધે ક્ષીણ થઈ ગયેલા હોય છે, તેવા જ્ઞાતી પુરુષો ચક્રવર્તીની જેમ શોભે છે. જેમ સંપૂર્ણ, અપાર અને અતંત ક્ષીણસમુદ્ર પોતે પોતાની અંદર જ આતો નથી તેમ જ પોતે પોતામાં જ વિલાસ કરે છે, તેમ સંપૂર્ણ, અપાર અને અતંત જ્ઞાતી પુરુષ પોતે પોતાની અંદર માતો નથી, તેમ જ પોતે પોતામાં જ વિલાસ કરે છે. જેમ હાલો માણસ વેલાઓને હસે છે, તેમ શાંત ચિત્તવાળો ધીર પુરુષ ભોગની લાલચથી કંચાળપણું કરતા

દીન માણસોને તથા દીન ઇન્દ્રિયોને હસે છે. જેમ એકે તણ દીધેલી-લીનું ગ્રહણ કરવા ઇચ્છનારની ખીંચી આણસો હાંસી કરે છે, તેમ પોતે તણ દીધેલા ભોગનું ગ્રહણ કરવા ઇચ્છનારી ઇન્દ્રિયોની શ્રાતી પુરુષ હાંસી કરે છે. હે રામ! જેમ મોટા હાથીને ચંદુશથી વશ કરવામાં આવે છે, તેમ આત્માના સુખનો ત્યાગ કરતા અને વિષયોમાં ફોડતા મનને વિચારથી વશ કરવું નેનુંઈએ. તુણા મનની વૃત્તિને ભોગોમાં ગતિ આપે છે. તેને પ્રથમથી જ હણી નાખી નેનુંઈએ; કેમ કે એરનો કાંઠે કૂટતાં જ તેને વીંધી નાખવે યોગ્ય છે. મનને માર માથે પછી તેને થોડુંક સજી કરવામાં આવે, તો તેટલાથી પણ તે સંતોષ માને છે, કેમ કે ગ્રીમમ્મનુથી બહુ તપેલા ગોખાના છોડને થોડુંક પાણી મળે તો તે પણ તેને અમૃત જેવું લાગે છે. જેને પીડવામાં ન આવ્યો હોય તેને ઘણું માન આપીએ, તોપણ તે 'ઘણું' છે એમ સમજે નહિ. આથી મનનો નિગ્રહ કરી વિના જો મનને બહુ સજી સમવાનો પ્રયત્ન કરીએ તોપણ તે તુમ આચ નહિ. જે નદીઓ જળથી પરિપૂર્ણ હોય તેમાં વસનાદથી થોડુંક પૂર ચડે તો કાંઈ જણાતું નથી, તેમ જો મનને ભોગોથી બહુ સજી રાખ્યું હોય તો પછી તેને આપવામાં આવેલું થોડુંક સુખ સંતોષકારક થતું નથી. એટલા આદે પ્રથમ સારી પેઠે મનનો નિગ્રહ કરીને પછી તેને થોડુંક સુખ આપવું, એટલે તે સંતોષ માનીને સ્થિર રહે. સમુદ્ર આખા જગતને યોગી દે તેટલા પાણીથી ભરપૂર છે, તો પણ તે ખીંચે નદી આકિતા પાણીને લીધા કરે છે, તેમ મન ઘણા વૈભવથી પરિપૂર્ણ છે, તોપણ ખીંચી સુખની લાલચ સખે એવું છે. પોતે પૂર્ણ છતાં પણ ખીંચી લાલની તુણા સખે, એ પામરનો સ્વભાવ જ છે. મનને પ્રથમ નિગ્રહથી બહુ હલેશ આપવો પછી તેને થોડુંક ભોગ સંવર્ધી સુખ આપવું. આથી મન પ્રથમ દુઃખી થયેલું હોવાને લીધે, તેટલા ભોગસુખને પણ તે ઘણું માને છે, જ્યાં સુધી સખ શનુ-

ઓથી દબાયો ન હોય અને કેદ થયો ન હોય, ત્યાં સુધી રાજ્યને પણ ઘણું માનતો નથી; પણ તે રાજ્યને કેદ કરીને પછી છોડયો હોય, તો તે ચોડોક ગરાસ મળવાથી પણ સંતોષ પામે છે. તે જ પ્રમાણે મનને જ્યાં સુધી દુઃખ દીધું ન હોય, ત્યાં સુધી તે મન ઘણું સુખીને પણ એક માને છે. પણ દુઃખ દઈને પછી મુક્ત કર્યું હોય, તો તે થોડુંક સુખ મળવાથી પણ સંતોષ પડે છે. તેથી હથથી હાથ દબાવવા જેવું કરીને, હાંતથી હાંત પીસવા જેવું કરીને અને ચંગોથી ચંગોને દબાવવા જેવું કરીને પણ ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓને જીતવા, જે વિચારણ પુરવો ખીંચીને જીતવાનો ઉત્સાહ ધરાવે છે, તેમણે પ્રથમ હૃદયમાં શત્રુઓ-રૂપ રહેલી ઇન્દ્રિયોને સારી પેઠે જીતવી નેનુંઈએ. આવા વિશાળ પૃથ્વીતણમાં તે જ પુરુષો ભાગ્યશાળી છે, તે જ પુરુષો યુક્ષિશાળી છે અને તે પુરુષો ડાહ્યા પુરુષોની ગણનામાં છે કે, જેમને પોતાના ચિત્તે જીતી લીધા નથી. હૃદયરૂપી રાક્ષસમાં ગૂંચળું વળી ગર્વ ધારણ કરીને ખેડેલો, જેનો મનરૂપી મહાન સર્પ, નિગ્રહથી અત્યંત નિર્ભય થઈને ઉપશાંત થયો હોય છે, તે ભાગ્યશાળી અને અત્યંત નિર્ભય તત્ત્વવેતાને હું પ્રશામ કરું છું. ૧-૬૧

હૃદયચિત્તે કૃતકુંડલકલનાવિવશો મનો-મહાભુજંગઃ વસ્યોપશાંતિમાગનમલસુવિતં તે સુનિમલં હંદે ॥ ૬૨ ॥

શ્રીચોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'શરીર-નગરવિભૂતિયોગ' નામનો સર્ગ ૨૩ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૨૪ મો*

દ્વિધોની પ્રબળતા અને તેમને જીતવાના ઉપાયો

વસિષ્ઠ ઉવાચ

મહાનરકાષ્ટ્રાજયે મત્તકુક્તવારણાઃ ।

આશાશરણાકાઢ્યા હર્જવા દ્વીધિવારયઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ પ્રોદ્યાઃ હે રામ! ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓ જિતાવા મુશ્કેલ છે. મોટાં મે.યં નરકમાં

* આ ચોવીસમા સર્ગમાં ઇન્દ્રિયોની પ્રબળતાનું

તેમનું આશ્રય છે. તેઓ મન:શાન્ત્યોરૂપી બાણો-
થી વીંથી નાખનારા છે અને દુષ્ટોરૂપી મદા-
નના હાથીઓવાળા છે. હિન્દુઓરૂપી ધનુષ્યો
કૃત્તન થઈને પ્રથમ પોતાના આશ્રયરૂપ દેહનો
જ ત્યાજ કરે છે અને તીર્યકર્મોના મોટા ભંડારો-
રૂપ છે. તેઓ જિતાવા બહુ હૃદિન છે. શરીરરૂપી
આળસમાં રહેનારા, વિષયોરૂપી માંસોની લાલચ-
વાળા અને કાર્ય તથા અકાર્યોરૂપી ઉગ્ર પાંખો-
વાળા હિન્દુઓરૂપી તે ગીવપક્ષીઓ બહુ ઉત્પાત
કર્તા કરે છે. એ હિન્દુઓરૂપી નીચ ગીધોને જે
પુરુષ વિવેકરૂપી જળજી પકડી લે છે, તેનાં
શાંદિ આદિ અંગોને તે પક્ષીઓ ફાડી શકતાં
તથી. જેન પકડાના પારતીઓએ નાખેના
પાશો હાથીઓના જથ્થાને બાંધી શક નથી,
તેમ હિન્દુઓએ નાખેલા લાલચોરૂપ પાશો
વિવેકીને બાંધી શક નથી. ઉપરટપડે જોતાં વિષયો
સારા ભાગે છે; પણ પરિણામમાં અત્યાંત ખરાબ
છે, જે પુરુષ તેમાં રમે છે, તે પુરુષ હિન્દુઓના
પાશોથી અંધારું જાય છે, જે પુરુષ આ દુષ્ટ
દેહરૂપી નગરમાં વિવેકરૂપી ધનનો સંચય રાખે
છે, તે પુરુષ કદી પણ પરત્વં થતો તથી, અને
અંદર રહેનારા હિન્દુઓરૂપી શત્રુઓથી ધરાબંધ
પામતો નથી. મનને સ્વાધીન રાખનારા પોતાના
શરીરરૂપી નગરીના રાજાઓ જેવા સુખી રહે છે
તેવા મોટીમોટી નગરીઓના રાજાઓ સુખી
રહેતા નથી. જેના ચિત્તનો ગર્વ ફીણ થયો
હોય છે અને જેણે હિન્દુઓરૂપી શત્રુઓને પક-
ડીને વશ કર્યા હોય છે, તે પુરુષના શુદ્ધ વિચારો
વર્સતક્રમમાં વધતી જતી પૂંપોની ગંજરીઓ-
ની જેમ વધતા આવે છે, જેમ હેમતક્રમમાં
કમળ ફીણ થાય છે, તેમ તે પુરુષની ભોગવાસના-
ઓ ફીણ થઈ જાય છે, જ્યાં સુધી પ્રભાતરવના
દૃઢ અભ્યાસથી મન જિતાયું ન હોય, ત્યાં સુધી
વાસનાઓરૂપી પિશાચલોરૂપો આરાતરૂપી અંધ-
કારથી ભરેલી હૃદયરૂપી મધ્યરાત્રિમાં નાચ્યા કરે
તેમને જીતવાના ઉપાયનું અને પ્રસાદ તથા લાભથી
વાસનાઓના યતા કષ્ટનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

છે. હું ખાસ છું કે, જ્ઞાનીને પોતાના શરીરરૂપી
નગરીનું સભ્ય અભાવવામાં શુદ્ધ થયેલું મન જ
મંત્રી આકર્ષિત કર્યું કરે છે. વિવેકી પુરુષરૂપી
રાજાનું મન જ હિન્દુઓરૂપી શત્રુઓને દમ્બાવવામાં
સેનાપતિનું કામ કરે છે, રાજા કરવાથી સ્નેહજાળી
ઝીનું કામ કરે છે, ખારેલું કામ કરી દેવાથી નોકરનું
કામ કરે છે; સારાં કાર્યો ગોઠવવાથી મંત્રીનું કામ
કરે છે અને પાલન કરવાથી પવિત્ર પિતાનું કામ
કરે છે. તે ઉત્તમ વિશ્વાસનો પાત્ર હોવાથી મિત્રનું
કામ પણ કરે છે, જેમ પૂજ્યપુદ્ધિથી જ્યેથેલો
અને પ્રેમપુદ્ધિથી હિનેચ્છુ માનેલો પિતા, પોતે
મરણ પામીને પુત્રને ધન આદિ ઉત્તમ પદાર્થો
આપે છે, તેમ પ્રભુપુદ્ધિથી જ્યેથેલો અને વિવેક-
પુદ્ધિથી હિનકારી માનેલો મનરૂપી પિતા પોતે નષ્ટ
થઈને, જ્ઞાનીને મુક્તિરૂપ પરમ સિદ્ધિ આપે છે.
સારી પેઢે જ્યેથેલો, સાગી રીતે તપાસેલો, દૃઢતા-
વાળો અને સારી પેઢે નિર્મળ કરેલો મનરૂપી
ઉત્તમ હીરો બ્રહ્મરૂપી શ્રેષ્ઠ હરમાં જોડાયથી
અત્યાંત શોભે છે. હેરમ! મનરૂપી મણિ વાસના-
રૂપી ઘણા કાલથી ખરડાયેલો છે તેને વિવેકરૂપી
જળજી બોઈને આત્મદર્શનમાં તેના અજબાજાની
સહાયતા લો. શુભ ઉદયમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જ્ઞાની-
રૂપી રાજાને મનરૂપી મંત્રી એવાં કાર્યોની
સહાયતા આપે છે કે જે કાર્યોથી જન્મોરૂપી
વૃક્ષો કપાઈ જાય છે અને પરિણામે નિરતિથય
પ્રભાતંદનો આવિર્ભાવ થાય છે. ઘણા ઘણા
ઉત્પાતોથી ભરેલી સંસાર સંખંધી ભ્રમંકર ભૂમિ-
પ્રત્યોમાં વિવેકરહિત થઈને રહેતો અને વાસના-
ઓને વશ થયેલો પામર મનુષ્ય જેમ એ ભૂમિ-
પ્રત્યોમાં પડે છે તેમ તમે પડો છો નહિ. ઉદય
પામેલી આ સંસારરૂપી માથા સેંકડો અનર્થોથી
ભરપૂર છે, અને મહાભોહરૂપ આકળ વરસાવનારી
છે, ‘એમને શું કરનારી છે?’ એવી તમે તેની
ઉપેક્ષા કરશો નહિ, જે રીતે એ માથાનું વિસર્જન
થાય તેમ જ તમે કરો. પરમ વિવેકનો આશ્રય
કરીને પુદ્ધિથી સત્યતત્ત્વનો નિશ્ચય કરીને અને
હિન્દુઓરૂપી શત્રુઓને સારી પેઢે જીતીને

તમે સંસારપી સમુદ્રને તરી જાઓ. હે સમ! ગરીર મિથ્યા છે અને સંસાર સંપંથી સુખદુઃખ પણ મિથ્યા છે; છતાં તેઓમાં દૃઢ વાસના અંધાર્ધ જાય તો હામ વ્યાલ અને કટ એ ત્રણ દૈત્યોની પેઠે અનર્થીમાં પડવું પડે. એટલે માટે તમે એ ત્રણ દૈત્યોના જેવી પદ્ધતિ પકડશો નહિ; પણ ભીમ, ભાસ અને દૃઢ એ ત્રણ દૈત્યોના જેવી સ્થિતિમાં રહેજો. એટલે પછી તમારે કોઈ પ્રકારે શોક કરવો પડશે નહિ. હે મહાબુદ્ધિમાન! 'આ જે હેલાદિક છે તે જ હું છું,' એવું જે મિથ્યા-ભિમાન છે તેને તરતના નિશ્ચયથી મિલકુલ છેડી દો. જે પદ ચૈતન્યકરમ છે તેનો જ આશ્રય કરો. આમ આસકિતથી રહિત થઈને તમે સંસાર સંપંથી બાવા, પીવા તથા આલવા આદિ વ્યવહાર કરશો તો પણ તે વ્યવહારથી અંધારો નહિ. ૧-૨૧

**મયમહમિતિ નિશ્ચયો બુદ્ધ્યા યસ્તમલમપાસ્ય
મહામતે સ્વબુદ્ધ્યા । યદિતરદ્વલ્લંબ્ય તત્પદં ત્વં
વજ પિથ મુશ્વ ન ચલ્યસે મનસ્કઃ ॥ ૨૧ ॥**

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો

'મનસ્વસત્તાપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ

૨૪માં સમાપ્ત

સર્ગ ૨૫ મો*

હામ, વ્યાલ અને કટ નામના

દૈત્યોની ઉત્પત્તિ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

**મસ્મિન્ વિહરતો લોકે લોકારામસ્ય ધીમતઃ ।
શ્રેયસે તિષ્ઠતો યત્તમુક્તમાર્થોમિધાયિનઃ ॥ ૧ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે સમ! તમે સોડોને વિશ્રામ આપનારા છે, બુદ્ધિમાન છે, કલ્યાણ માટે યતન કરો છો અને તે યતનમાં બ્યાન રાખીને આ જગતમાં વિહાર કરો છો. હામ, વ્યાલ અને કટ એ ત્રણ દૈત્યોના જેવી તમારી સ્થિતિ થાઓ નહિ. તમે તો ભીમ, ભાસ અને દૃઢ એ ત્રણ

દૈત્યોના જેવી સ્થિતિ પામીને તમારા સઘળા સંતાપો દૂર કરો.

સમ બોલ્યા : હે બ્રહ્મનૂ! પાપનો નાશ કરનારા આપે મને કહ્યું કે 'હામ, વ્યાલ અને કટ એ ત્રણ દૈત્યોના જેવી તમારી સ્થિતિ ન થાઓ. તમે તો ભીમ, ભાસ અને દૃઢ એ ત્રણ દૈત્યોના જેવી સ્થિતિ પામીને તમારા સઘળા સંતાપો દૂર કરો.' હે પ્રભુ! આપે આ શું કહ્યું? જેમ વર્ષોમનુષમાં મેઘ તાપનું ઢરણ કરનારી ગર્જનાથી મોરને જગત કરે છે તેમ મને શુદ્ધ મનવાળાને આપ એ વિષયના વર્ણનવાળી વાણીથી જગત કરા.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે સમ! હામ, વ્યાલ અને કટ એમની જે સ્થિતિ હતી તથા ભીમ, ભાસ અને દૃઢ એમની જે સ્થિતિ હતી, તે હું કહ્યું છું, તે તમે સાંજો. એ સાંજીને તેમાંની જે સ્થિતિ તમને સારી લાગે તે રાખો. સઘળાં આકર્યોથી મનનું આકર્ષણ કરનારા પાતાળમાં શંખર નમતો એક દૈત્યસજ રહેતો હતો. તે આનેક માયાઓડૂરી મણિઓના મહાસાગરરૂપ હતો. એ શંખસરુરે આકાશમાં કેટલાંએક નગરો રચ્યાં હતાં અને તેમના બગીચાઓમાં દૈત્યોનાં ઘરો બનાવ્યાં હતાં. તેણે ઉરામ પ્રકાશવાળા ચંદ્ર અને સૂર્ય રચ્યા હતા અને તેમનાથી પોતાના સંબંધને શણગાર્યું હતું. જેમ મેરુપર્વતમાં પથરાયોના દુકડાઓને બદલે માણિક્ય આદિ મણિઓ હાથમાં આવે છે તેમ તેના સંબંધમાં પણ પથરાયોના દુકડાઓને બદલે માણિક્ય આદિ મણિઓ હાથમાં આવતા હતા. એ શંખસરુરે વૈભવોની અનેક સામગ્રીઓ આપીને દાનવોને પરિપૂર્ણ કરી દીધા હતા. એનાં ઘરોમાં રતો જેવી સ્ત્રીઓ જે ગાયનો કરતી હતી, તે ગાયનોએ દેવાંગનાઓના ગાયનોને પણ છતી લીધાં હતાં, એને ક્રીડા કરવાના બગીચાઓમાં વૃક્ષો ચંદ્રની કળાઓથી ભરપૂર રહેતાં હતાં. એને રમણ કરવાનાં રથાન્ધો પ્રકલિત નીલ કમળોના સમૂહોથી દમ્બદમ્બ ભરેલાં રહેતાં હતાં. એના બગીચાઓમાં હીરાના

* આ ૧૫મી સમા સર્ગમાં દેવતાઓએ શંખરાસુરના સેનાપતિઓને માર્યાં, હામ, વ્યાલ અને કટની ઉત્પત્તિની અને વેળોથી જાપની આશા મળવાની કથા કહેવામાં આવશે

જેવા વર્ણવાળાં હંસપક્ષીઓ શબ્દો વડે પોતાને સ્થિતિ કરવાનાં સોનેરી રંગનાં કમળો ઉપર સારસ પક્ષીઓને બોલાવતાં હતાં, એ શંખરાસુરે સોનાનાં વૃક્ષોની શાખાનાં અગ્રો ઉપર કમળોની કળીઓ બતાવી હતી, એના રાજ્યમાં કલ્પવૃક્ષોનાં પુષ્પોનો સગૃહ કરંજના ગોદાઓની પેઠે પડતો હતો, ત્રાકુળી જેમ દોરાને વીંટી લેવામાં આવે છે, તેમ તેણે પોતાની શકિતથી દેવતાઓની સેનાને વીંટી લેનારા અનંત દૈત્યો મોકલીને ઇન્દ્રને જીતી લીધો હતો, તેણે અગ્નિની જ્વાળાઓને હિમતા જેવી શીતળ કરી હતી અને તેઓથી બગીચાનો ગંધપ બતાવ્યો હતો એના રાજ્યમાં સ્વર્ણનાં સ્વર્ણોમાં શોભી નહેલી ફૂલવાડીઓએ અનંદ આપનારા સ્વર્ગલોકતા નંદનવત્રને જીતી લીધું હતું, તેણે રીતાની નાયાના પ્રભાવથી સર્ગો સહિત સઘળા મહાયાજ્ઞનાં ગંદનદુક્ષો હરી લીધાં હતાં, એના અંતઃગુરની સ્ત્રીઓએ સોનાની શોભાને અત્રે આખા જગતની શોભાને પણ જીતી લીધી હતી, એના ઘરના ચાંગણમાં અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોનો સગૃહ ગોદાણુ રુધી ભર્યો રહેતો હતો, તેણે ક્રીડા સાર માટીનું શિવલિંગ બનવીને વિઘ્નને જીતી લીધા હતા, એનું નગરરૂપી આકાશ પતંગિયાંઓની પેઠે નિરંતર ઊડતાં રત્નોતા સમૂહોરૂપી તારાઓથી વ્યાપ્ત રહેતું હતું, આખા પાતાળમાં મધ્યરાત્રિના સમયે આકાશમાં સેંકડે ચંદ્રપિંચો પ્રકાશતાં હતાં, એણે રણમાં મેળવેલા મહાન યશનું એણે બતાવેલાં પૂતળાંઓ ગાયન કરતાં હતાં, એણે માયાથી બતાવેલા ચૌસવન હાથીને જીતી દેવોનો સમયો ચૌસવત હાથી નાસી જતો હતો, એણે પોતાના અંતઃગુરમાં ત્રૈલોક્યની લક્ષ્મીનો ઉદ્ભવ ભરી દીધો હતો, તે સઘળા પ્રકારની સંપત્તિઓથી સુંદર હતો, સર્વ પ્રકારનાં ચૌવર્યોને લીધે સર્વ લોકો એને પ્રણામ કરતા હતા, એનું શાસન ઉગ્ર હતું અને સર્વ દૈત્ય-સામંતો તેની આગળ શિર નમાવતા હતા, સર્વ પ્રકારની યુદ્ધિના અમરજોમાં રહેલ વિચારોરૂપી રત્નોતા સગૃહોથી તે શોભાતો હતો અને એના મે.શ્વ ભુજરૂપી

વનની છાયામાં, દૈત્યોનાં મંડળો વિશ્રાંતિ લેતાં હતાં, એ શંખરાસુર દેવોને ઉખેડી નાખતો હતો, તેની આકૃતિ કઠિન, ભયંકર અને ઊંચી હતી, એની પાસે દેવતાઓનો નાશ કરનારું ભારે માદું સૈન્ય હતું, માયાના બળવાળો એ શંખરાસુર સુઈ રહેતો હતો, ત્યારે તેને પરદેશમાં ગયેલા જેવા ગણીને સ.ગ મળવાથી દેવો તરત તેના સૈન્યને મારી નાખતા હતા, આ પ્રમાણ થતું જોઈને શંખરાસુરે અંધારને માટે પોતાની સેનાઓમાં મુંડી, ક્રોધ અને દ્રુમ આદિ સામંતોને સેનાપતિ કરીને અખ્યા, આકાશમાં કરતા શકર (માન) જેમ ચક્રનાંઓને વ્યાકુળ કરીને મારી નાખે, તેમ આકાશમાં કરનારા દેવો હાગ જોઈને એ સેનાપતિઓને વ્યાકુળ કરી દઈને મારી નાખવા લાગ્યા, જેમ સનુદ્ર પ્રબળ શબ્દ કરનારા બીજા ચપળ તરંગો ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ સેનાપતિઓને મરણ પામેલા જોઈને દૈત્યોમાં ઉત્તમ એવા શંખરાસુરે પ્રબળ ઝળંટા કરનારા અત્રે ચપળ તાવાળા બીજા સેનાપતિઓને ઉત્પન્ન કર્યા, એ સેનાપતિઓને પણ દેવતાઓએ તરત મારી નાખ્યા એટલે ક્રોધથી વ્યાપ્ત અંધેલો શંખરાસુર દેવતાઓનો નાશ કરવા માટે સ્વર્ગ લોકમાં ગયો, જેમ પાર્વતીના સિંહથી ભય પામીને ગુગું વનોમાં છુપાઈ ભય છે, તેમ એ શંખરાસુરની માધ.થી ભય પામીને દેવતાઓ મેરુપર્વતનાં વનોની ઝાડીઓમાં છુપાઈ ગયા, શંખરાસુર ન્યા સ્વર્ગલોકને જુઓ છે, ત્યાં તેમાં દ્વાદ્ર દેવો યીસે પાછા કરતા હતા અને આસુરઓનાં મોઢાં આસુઓથી ભીંજાઈ રહ્યાં હતાં, કલ્પાનકાગળમાં ફીડુ થયેલા જગત જેવો શૂન્ય પકાર ત્યાં સર્વોમાં તેના જીવામાં આલ્યો, પછી કાંઈ પામેલો શંખરાસુર સ્વર્ગલોકમાં સારી પેઠે કર્યો, તેને જે કાંઈ સારી રીતે લૂંટ મળી, તે લઈ લીધે અને પછી સ્વર્ગલોકને માળી દઈને તે પાછો પોતાના નગરમાં આ.યો, આ પ્રમાણે દૈત્યોને અને દેવતાઓને આત્મત દદ દેષ ઉત્પન્ન થયો, એટલે દેવતાઓ સર્વોને છોડી દઈને દિશાઓમાં સંતર્ક ગયા, પછી શંખરાસુરે જેને જેને સેનાપતિ નીમવા માંડ્યા, તે બધાને ઉદ્ધમમાં

તેપર થયેલા દેવતાઓ યત્ન કરીને મારી નાખવા લાગ્યા. આમ થવાથી શંખસુર ઉદ્દેગ પાડ્યો અને આત્મંત કોપ પામ્યો. પછી તે નિશ્વાસ મૂકીને ખડના અગ્નિની પેઠે અત્યંત પ્રવર્ણિત થયો. હવે તેણે ભારે પ્રયત્નથી આખા ચૈલોકમાં દેવતાઓની શોધ કરી, પણ જેમ પ.પીને પૃથ્વીમાં રહેલો ભંડાર હાથ આવતો નથી, તેમ તેને દેવતાઓ કોઈ સ્થળે હાથ આવ્યા નહિ. આમ થતાં શંખસુરે પોતાના સૈન્યની રક્ષા માટે પોતાની માયાના પ્રભાવથી મોટા બળવાળા, સજ્જતાવાળા અને જાણે દેહધારી કાળ જ હોય એવા ત્રણ ભંડકર દેવોને ઉત્પન્ન કર્યા. ત્યાં માયાથી બનેલા ભંડકર, મોટી માયાવાળા અને સૈન્યને ચલાવનારા એ ત્રણે દેવો પાંખોના સપાટાવાળા પર્વતોની જેમ ઊછળવા લાગ્યા. એકનું નામ દામ, બીજાનું નામ બ્યાલ અને ત્રીજાનું નામ કટ રાખવામાં આવ્યું. તેઓ ઈન્દ્રજીન સંમંધી પુરુષોની પેઠે સ્વતંત્ર જીવ નહિ હોવાથી માત્ર જે કામ પ્રાપ્ત થાય તે કામને જ કરનારા હતા. તેઓ કેવળ ચેતનાવાળા જ હતા, પણ વાસનાઓના પ્રાપ્ત્યવાળા નહોતા. એમનાં ધર્મ કે અધર્મરૂપ કર્મો નહોતાં. તેથી તેઓ જુના જીવ નહોતા અને તેમનામાં વાસનાઓનું પ્રાપ્ત્ય પણ નહોતું. આમ થવાથી તેઓ ભય, શંકા તથા પલાયન આદિ વિકલ્પોથી રહિત હતા અને તેમનાં શરીરોમાં ચેતન્યની સમીપતાને લીધે કેવળ ચાલનરૂપ ક્રિયા હતી. અતંત વાસનાઓવાળા ‘શંખસુર’ નામના જુના જીવના ચેતનીમીરૂપ નિમિત્તાને લીધે થયેલી આતુરીરૂપ મતના સંકલ્પની વૃત્તિ થઈ; તે વૃત્તિ કે જે કામ, કર્મ વાસના આદિ રહિત માયાની કલ્પનારૂપ અને ભોગશૂન્ય હતી, તેના સંમંધથી જ આ દામ, બ્યાલ આદિ પ્રકટ થયા હતા. તેઓ ‘શંખસુર’ નામના પ્રાંચીત જીવના નાના નાના અગ્રુક અંશોરૂપ હતા. આમ હોવાને લીધે અત્યંત અલ્પ વાસનાવાળા એ ત્રણે દેવો ચંદપરંપરાથી કાકતાલીય ત્વયની પેઠે લાગુ પડેલી, કેવળ યુદ્ધમાં શત્રુઓની સામે થવારૂપ ક્રિયાને અનુસરતા હતા. જેમ અર્ધ

સૂતેલા બાળકો પોતાનાં અંગોથી જ એકા કરે છે, પણ વાસનાના જાગૃતપણથી તથા રેહાસિમાનથી રહિત હોય છે, તે પ્રમાણે જ એ ત્રણ દેવો હતા. એ ત્રણ દેવો શત્રુઓની ઉપર તૂટી પડવાને શત્રુઓની ગદગદાને લાલ લઈ તેમના ઉપર છાપો મારવાને, ભાગી જવાને, જીવવાને, મરવાને, ગણને, જયને કે પરાજયને જાણતા ન હતા. તેઓ તો જે શત્રુઓની સેનાવાળાઓ મારવાને સજ્જ થઈને મોઢા આગળ ઊભેલા જેવામાં આવે, તેમની સામે થવાનું જ જાણતા હતા અને પ્રહારોથી પર્વતોને પણ તોડી તાપે એવા હતા. એમને ઉત્પન્ન કરી અત્યંત સજ્જ થયેલા શંખસુરે વિચાર કર્યો કે, ‘મારી માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવોએ રક્ષણ કરેલી આ મારી સેના અવશ્ય જય મેળવશે. જેમ ગેરવત હાથીના દંતૂશળના પ્રહારો વાગવા છતાં પણ મેરુપર્વતની સુવર્ણમય શિલા અત્યંત સિંધર રહે છે, તેમ અત્યંત બળવાળા આ ત્રણ દેવોના ભુજદંડોથી પાલન પામેલી મારી આ સેના દેવતાઓના ભારે પ્રહારો પડવા છતાં પણ અત્યંત સિંધર રહેશે. ૧-૪૪

મતિબલાસુરવોદ્દેમપાલિતા મમ ચમુઃ સ્થિરતામલમેષ્યતિ । અમરવારણદંતવિષદુમેષ્વમ-રપર્વલદેમશિલા યથા ॥ ૪૪ ॥

શ્રીચોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો
‘દામબ્યાલકટોત્પતિવર્ણન’ નામનો સર્ગ
૨૫ થી સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો⁺

દેવતાઓની સાથે દામ, બ્યાલ અને કટનો સંગ્રામ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

**इति निर्णय दैत्यैर्द्रो दामकालकटान्विताम् ।
सेनां संवेदयामास भूतलं देवनायिनीम् ॥ ૧ ॥**
વસિષ્ઠ યોદ્ધા; કે સમ । શંખસુરે એ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો અને તેણે દામ, બ્યાલ તથા

+ આ છવ્વીસમા સર્ગમાં પાતાળમાંથી નીકળેલા દામ, બ્યાલ અને કટ આદિ દેવોને દેવતાઓની સાથે ભારે સંગ્રામ થવાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

કંટને સે પ્રપતિ વ્યનાવીને દેવોનો નાશ કરવા માટે હૈત્યની સેનાને પૃથ્વીમાં મોકલી. ભંકર ગર્જના કરતા હૈત્યો આયુધો લઈને પાંખોવાળા પર્વતોની જેમ સમુદ્રની નિહુન્નેમાંથી અને યુક્ત-ઓમાંથી બહાર નીકળ્યા. દામ, વ્યાલ અને કંટની સહાયથી હૈત્યોએ સ્વર્ગતા તથા પૃથ્વીના મધ્ય ભાગને ભરી દીધો અને હાથના પ્રહારોથી સૂર્યને પણ નિહતેજ કરી દીધો. પ્રલયકાળના જેવા આ સમયમાં અત્યંત કૌપ પામેલા ભંકર દેવતાઓના સમૂહો પણ યુદ્ધ કરવા માટે મેરુ-પર્વતની નિહુન્નેમાંથી બહાર નીકળ્યા, એ દેવ અને હૈત્યની યાને સેનાઓને ઝોલોકળને વિષે, જાણે ચાકાળે મહાપ્રલય થતો હોય એવું ભ્રૂંકર યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું. કુંડળોના પ્રકારેથી અંધકારનો નાશ કરનારા યોદ્ધાઓનાં માથાઓ, જાણે પ્રલય-કાળમાં ઊઘલી ગયેલા ચંદ્ર અને સૂર્ય પડના હોય તેમ પડવા લાગ્યાં. યોદ્ધાઓએ કરેલા સિંહનાલે-થી ગાજતા પર્વતો, જાણે પ્રલયકાળના પવન ભરાવાથી ગાજતા હોય તેમ ઘુઘવાટી કરવા લાગ્યા. મોટી મોટી શિલાઓ જેવાં ભારે આયુધો પડવાથી જેમની હાતોતૂટી પડતી હતી અને જેમને વિષે બીકને લીધે સિંહોના સમૂહો અગઈ બેઠા હતા. તે કુલપર્વતો પણ રમ્પ કરવા લાગ્યા. ચોક્કબીજની સાથે ચાકાકાતાં શત્રોમાંથી ઊઠેલા અગ્નિના અપળ તણખલાઓ પ્રલયકાળમાં વીખાયેલા તારાઓની પેઠે આભનેમ ઊડવા લાગ્યા. સંધિરના અને માંસના ચોઘથી થયેલા મહારુગુદના કિનાર, પર પ્રલયકાળમાં થયેલાં ત્રાહતાં વૃક્ષો જેવાં ઊંચાં ભૂત-પ્રેતો તાલની રીંગિને અનુ-સરીને નાચવા લાગ્યાં. જેમાં ઊઠેલી વાદળાં જેવી વાટી પૂળ પડી રહેલા સંધિરની અતિવૃષ્ટિથી શાંત થઈ ગઈ હતી, એવા આક્રમમાં હથિયારોથી તૂટેલાં અનેક મુકડો અને કુંડળો સૂર્યની પેઠે શોભવા લાગ્યાં. શત્રુઓને મારવા માટે કલ્પવૃક્ષો-ને ઉપેક્ષીને હાથમાં ધારણ કરનારા અને પ્રહારોથી મોટા મોટા પર્વતોને પણ તોડી નાખનારા હૈત્યોએ મધ્યથી દિશાઓને અવકાશ વગરની કરી મૂકી.

અત્યંત યુદ્ધની તકવારોની ચાણીઓરૂપ તોફાની પવનોથી જેમનાં શિખરો તૂટતાં હતાં તેવા પર્વતો જાણે પ્રલયકાળથી વીંધાઈ ગયા હોય તેમ ચૂર્ણોના સમૂહરૂપ થવા લાગ્યા. જેમ વાયુઓ વાદળાંઓને કંપાચમાન કરે, તેમ જાણે અશ્વમેધની આહુતિ-ઓથી ખળ પામ્યા હોય તેમ મસ્ત-થયેલા દેવો અત્રોથી સંહિત થયેલા હૈત્યોને કંપાવવા લાગ્યા. જેમ ખિલાડીઓ વૃદ્ધ ઊંદરોને દબાવીને પકડે તેમ દેવોં હૈત્યોને દબાવીને પકડવા લાગ્યા, ત્યારે હૈત્યો પણ જેમ કાઠ ઉપર ચડેલા ગાદેલ પુરુષોને ગ્રેષ્ઠી પકડે તેમ દેવોને પકડવા લાગ્યા. આહુઓરૂપી શાખાઓમાં અત્રોરૂપી પુષ્પોથી શોભતા અને શત્રોરૂપી પદલ્લોવાળા તે દેવતાઓ તેમ જ હૈત્યો વનમાં કંપાચમાન થવાથી પ્રફુલિત વૃક્ષોની પેઠે શોભવા લાગ્યા. જેમ પવનો પુષ્પોના સમૂહોથી મેરુપર્વતતાં વનોને પૂતી દે છે. તેમ દેવો અને હૈત્યો સામકામાં શત્રો ફેંકેને દરે દિશાઓને પૂતી દેવા લાગ્યા. દેવતાઓની અને હૈત્યોની યાને સેનાઓ અંતરિક્ષરૂપી ઉમંગના કળની અંદર રહેલા મોટા મચ્છરોના સમૂહો જેવી હતી. આમ તેમની વચ્ચે ભંકર યુદ્ધ થયું ત્યાં અત્યંત ઊંચા લોકપાલોના હાથીઓના સમૂહોથી કચરાઈ જતાં લોકોનો પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓના ધડકાઓ જેવા મહાભયંકર કોલા-હલ ઊઠ્યો. એ કોલાહલ અત્યંત ગાઢ થવાને લીધે તે ચાકાકામાં અતિરશ ઊંચે સુધી સંભળાતો હતો. કોઈ સ્થળમાં તે મુઠ્ઠીથી પકડાય એવો જણાવા લાગ્યો અને કોઈ સ્થળમાં તે જળના ભારથી નમેલા પેટવાળા વાદળાંઓની ગર્જના જેવે જણાવા લાગ્યો. એ કોલાહલ સ્થોના કર-વાથી ભાંગી ગયેલાં શત્રોના સમૂહમાં જાણે નર ગતો હોય એવો જણાવા લાગ્યો. વળી જેમની છાતીઓ તૂટી જતી હતી તેવા નિર્બળ લોકોની પીડાના કંકાર શબ્દોથી તે જાણે ઘુઘવાટાભર્યો હોય તેવો જણાતો હતો. તે પ્રલયકાળમાં અગ્નિ તથા વાયુ આદિએ કરેલા ભયંકર શબ્દના, પડવા જેવો જણાવા લાગ્યો. તે બધે સૂર્યના મળવાથી

પીંગળવા માંડેલા મેરુપર્વતના શબ્દ જેવો જણાવા લાગ્યો. પોતાના સ્થાનમાંથી નીકળીને બ્રહ્માંડના મંડળમાં પછાડાઈને પાછો વળવાને લીધે, તે મગરમચ્છના ગાંધાતથી પાછા વળેલા મહા-પ્રવાહના પાણીના પૂર જેવો જણાવા લાગ્યો. તે ઊડતા પાંખોવાળા પર્વતોની પાંખોના અપારા-ના શબ્દ જેવો જણાવા લાગ્યો, અત્યંત કઠોર રીતે ભરાઈને તે જાણે મોટા મોટા પર્વતોની ગુફાઓને ઊથલાવી નાખતો હોય તથા ફોડી નાખતો હોય એમ જણાતો હતો. મંદસમ્બળના કસ્વાથી ક્ષોભ પામેલા ક્ષીરસાગરના ઘોંઘાટ જેવો તે ઘોંઘાટ જણાવા લાગ્યો. વળી યુદ્ધ કરવાના પ્રેમથી સંભળાતા ચેદ્ધાઓના વોંચાટોની તથા હાથ પછાડવાના શબ્દોની સાથે મળીને તે સ્નાતે દીપોમાં વ્યાપ્ત થવા લાગ્યો, આમ ક્ષોભ પામેલી બંને સેનાઓ વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું. તેમાં દેવતાઓ તથા દૈત્યો ઉદ્ધત થઈને લડવા લાગ્યા અને નગરો, ગામો, પર્વતો, વનો તથા માણસો યગદાઈ જવા લાગ્યાં. ત્યારે મોટાં મોટાં સેંકડો શસ્ત્રોથી કપાયેલા દાન્વોરૂપી પર્વતથી દસે દિશાઓ પૂર્ણ થઈ ગઈ અને એકબીજામાં પછાડાવાથી થયેલા શસ્ત્રોના ભુકાઓથી આંતરિક્ષ પુરાઈ ગયું. ત્યાં ‘ભુશુંદી’ નામનો આસ્રોના સપાટાથી મેરુપર્વતનાં સેંકડો સિખરો ફાટવા લાગ્યાં અને આણોરૂપી પવનોથી દૈત્યોનાં તથા દેવતાઓનાં મોઢાંરૂપી કમળો કપાઈ જવા લાગ્યાં. ત્યારે લોહીરૂપી જળની સેંકડો અરીઓમાં દેવતાઓ તથા દૈત્યોરૂપી મુકાયેલાં ખડો દુન્યા લાગ્યાં અને સેનાઓના પ્રહારોરૂપી કલ્લોલો આકાશને ઘેરી વળવા લાગ્યા. ત્યાં શસ્ત્રોરૂપી તોફાની પવનોથી ત્રિમાનોનાં સમૂહો ટુકડે ટુકડા થઈને પડવા લાગ્યા અને વરુણાત્ર આદિ શસ્ત્રોથી ઉત્પન્ન થયેલા સમુદ્રના જળના પ્રવાહોથી સ્વર્ગ આદિ નગરો રૂપી જવા લાગ્યા. ત્યાં મોટાં આસ્રો પડનાથી આલેલી લોહીની નદીઓમાં તલવારો, ત્રિશુળ તથા સાંગો તણાવા લાગ્યાં, તેમ જ પર્વતોનાં પડખાંઓ તૂટવાના ભયંકર શબ્દોથી બ્રહ્માંડનો

મંડપ ધ્રુજવા લાગ્યો. ત્યારે દૈત્યોની પાની-ઓના પ્રહારોથી લોકપાલોની નગરીઓ પડી જવા લાગી અને ઘરોમાં વિધવા થયેલી સ્ત્રીઓના રોવાના કોલાહલોની સાથે તેમનાં કંકણો ભાંગવાના શબ્દો થવા લાગ્યા. તે અસ્તોના સમૂહો પૃથ્વી પર કાળા જળના સમૂહો જેવા દેખાવા લાગ્યા અને તેમાં દૈત્યો લોટી રહ્યા હતા. ત્યાં લોહીના પ્રવાહમાં તણાતા લોકોની વીસે સાંભળીને ખીજ લોકો પણ ભયથી નાસ્ત્રા લાગ્યા. ત્યાં લોક-પાલોના સેનાપતિઓના પ્રાણ લેવા માટે, યમરાજ પુણ્યમાં ભ્રમર કરે તે રીતે ગુપ્ત રીતે ફરવા લાગ્યા અને દૈત્યોના સેનાપતિઓના પ્રાણ લેવા માટે યમરાજ પ્રત્યક્ષ રીતે ફરવા લાગ્યા ત્યારે પ્રહારના ભયથી નાસેલા કેટલા એક દેવતાઓ તથા દૈત્યો પાછા વળીવળીને સૈન્યોની વ્યઘ્રજનતાને જોતા હતા. ત્યાં જાણે પાંખોવાળા પર્વતો હોય એવા દૈત્યોની આગ-જ્વળથી ઘરુણ ભયંકર શબ્દો તથા ‘શિવ’ ‘શિવ’ શબ્દો થવા લાગ્યા. સઘળી પૃથ્વી, સમુદ્રો તથા પર્વતો આપુ-ધોથી ભેદાયેલા ઉગ્ર દૈત્યોરૂપી પર્વતોમાંથી ઝરતા લોહીના પ્રવાહોથી રાતા થઈ ગયા. દેશો, નગરો, ગામો, વનો તથા ગુફા વગેરે સ્થળો ઉલ્લંઘિત થઈ ગયાં અને દૈત્યો, હાથીઓ, શોડાઓ તથા માણસોના આરાંખ્ય શબ્દોના પૂંજે પછાડે જેવા દેખાવા લાગ્યા. શરીરમાં ખૂંચી ગયેલાં ઊંચાં આણોની ખંકિતઓથી હાથીઓ શોભવા લાગ્યા અને દૈત્યોની મુઠ્ઠીઓના પ્રહારોથી મહાભ્રમર ઐરાવત હાથીની પીઠ અઘદાઈ ગઈ. ત્યાં પ્રલયકાળનાં વાદગાંઓનાં જળની વૃષ્ટિની જેમ, શસ્ત્રોની અવિરિજીત વૃષ્ટિ થઈ રહી અને તેથી પર્વતો દળાઈ જવા લાગ્યા. ત્યાં મોટાં મોટા વજ્રવાતોથી ભીંસાઈને કુલપર્વતો ઊડવા લાગ્યા. ત્યારે દેવતાઓ પ્રખળ અગ્નિને પ્રકટ કરીને તેની જવાળાઓના સમૂહોથી દૈત્યોને ખળવા લાગ્યા હતા અને દૈત્યો એક ચાંચલિથી સમુદ્રને લાવીને તે અગ્નિને ધરતા હતા. હવે પ્રસંડ દૈત્યોએ મોટી તૈયારીથી ધરફની શિલાઓ નાખવા માંડી, એટલે

દેવો વતના સમૂહોને સજગાવીને તે અગ્નિની જ્વાળાઓથી ઘરફની શિખાઓને પિગળાવવા લાગ્યા. પછી દેવતાઓએ અસ્રોના બળથી પ્રલયકાળના અંધારા જેવું અપાર અંધારું ઉત્પન્ન કર્યું, એટલે દૈત્યોએ મધ્યાના પ્રભાવથી અતેજ સૂર્યોના પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરીને એ ગાઠ અંધારાનો નાશ કર્યો. દેવતાઓએ વાદળાં ઉત્પન્ન કરીને જળની વૃદ્ધિ કરવા માંડી. ત્યાં દૈત્યોએ માધ્યાના અગ્નિનો વરસાદ વરસાવીને જળની વૃદ્ધિને બંધ પાડી દીધી. પછી દૈત્યોએ પર્વતોની ભારે વૃદ્ધિ કરવા માંડી, ત્યાં દેવતાઓએ 'વજ્ર' નામનાં અસ્રો વરસાવીને પર્વતોને તોડી નાખ્યા. અને દૈત્યોને નિદ્રા આવી. જય ચોવાં અસ્રોનો પ્રયોગ કર્યો, એટલે દૈત્યોએ નિદ્રાનો તાશ કરનારા પ્રયોગાસ્રનો પ્રયોગ કર્યો. દૈત્યોએ વાસુકાસ્રથી ભારે વૃદ્ધિ કરવા માંડી, એટલે દેવતાઓએ વૃદ્ધિનો પ્રતિબંધ કરનારા અસ્રોનો ઉપયોગ કર્યો. દેવતાઓએ વૃક્ષો ઉત્પન્ન થાય ચોવાં અસ્રોનો ઉપયોગ કર્યો, એટલે દૈત્યોએ કરવતો ઉત્પન્ન થાય ચોવાં અસ્રોનો ઉપયોગ કર્યો. વરસવા માંડેલાં શસ્ત્રો એકબીજા સાથે મજાકાવાથી સુસવાટી સહિત અગ્નિ નીકળવા લાગ્યો. જળના અને અગ્નિના વરસાદથી લોકો ખેતીના થવા લાગ્યા; પ્રહાસનો પ્રયોગોથી ભારે વિષમતા થવા લાગી; ઘડીવારમાં અંધારારત્ન અને ઘડીવારમાં તેજનાં અસ્રો પડવા લાગ્યાં. અસ્રોમાંથી નીકળના મુસળ આદિ અનેક આયુધોથી સંઘર્ષ ચાક્રાશ ચાક્રાશ વગરનું ઘર્ષગણું, શિલાઓને વરસાવનારા અસ્રોથી યોદ્ધાઓ અગ્રાઈ જવા લાગ્યા અને અગ્નિને વરસાવનારા અસ્રોથી અજવાળું થવા લાગ્યું. પનાકાઓથી ચંદ્રનો સ્પર્શ કરનાર અને પૈડાઓના યુગ્મવાટરૂપી ગર્જનાવાળા રથો થોડી થોડી વારમાં ઉઠવાચળનું અને અસ્તાચળનું ઉલ્લાંઘન કરવા લાગ્યા. દેવતાઓએ કરેલા વબેના પ્રહારોથી મોટા મોટા દૈત્યો નિરંતર મરવા લાગ્યા અને શુક્રાચર્યે 'સંજિવિની' નામની મહાવિદ્યાનો ઉપયોગ કરીને તે દૈત્યોને જીવતા કરવા માંડ્યા. કેટલાઓકે દેવ-

તાઓના સમૂહો નાસવા લાગ્યા અને કેટલાક એક દેવતાઓ જય મેળવીને કુલાવા લાગ્યા. ત્યાં કલ્યાણની સુખતા આપનારા શુભ ગ્રહો ઊગવા માંડ્યા. હતા, તેમ જ ઉત્પાતરૂપ ધૂમકેતુઓ પણ ચારે બાજુ દેખાવા લાગ્યા હતા. આથી લોકો પોતાની ઊંડાં જિંદગી કરી કરીને તેમને ભેટવા લાગ્યા. યોદ્ધાઓના પરસ્પરના કટ્ટર વૈરને લીધે પર્વતો, ચાક્રાશ, પૃથ્વી તથા સમુદ્રો સાથેનું સંઘર્ષ જળ લોહીના સમુદ્ર જેવું તેન જ પ્રકૃતિલિન થયેલા ખાખગના વત જેવું જણાવા લાગ્યું હતું. ત્યાં પહાડ જેવાં અસંખ્ય મુઠ્ઠાઓથી મહાસમુદ્રો પુરાઈ જવા લાગ્યા હતા. ત્યાં સંઘળ વૃક્ષોની શાખાઓના અગ્રોમાં લાંબાં લાંબાં મુઠ્ઠાઓ લટકવા લાગ્યાં. દીપતાં, પોતાના વેગથી અત્યંત અંધગતાવાળાં, પીછડાંઓરૂપી ખુખો-કળાં, લોહનાં કળાંઓરૂપી કળોથી શેભતાં અને તાક કરતાં પણ જિંદગી એવાં બાણોના સમૂહોરૂપી વનોથી ત્યારે સંઘર્ષ ચાક્રાશ વ્યાપ્ત થઈ ગયું. ત્યાં નાચતા પહાડ જેવાં અસંખ્ય કબંધો પોતાના બાહુઓથી વાદળાંઓને, વિમાનોને, દેવતાઓને અને તારાઓને પાકવા લાગ્યાં. પર્વતો પણ બાણો, સંગો, ગદ્ગદો, ગ્રાસો ને પટ્ટિયામાં પરોવાવા લાગ્યા. ત્યાં શસ્ત્રોના અપાકાથી રત્નો લોહોની ભીનો પડતી હતી અને ચાક્રાશ તેના કટકાઓથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું હતું. પ્રલયકાળનાં મહોત્સરા વાદળાંઓની જેમ ત્યાં હુલુભિન્નો નિરંતર ગડગડવા લાગ્યાં. ત્યારે ગણપતિ પોતાની સૂર્યથી લાંબા લાંબા દાનવોરૂપી પર્વતોને ખેંચવા લાગ્યા. આમ ઘણા ઘણા શબ્દો ઊઠવાથી દિશાઓના હાથીઓ ભય પામી ગયા અને ચિચિયારીઓ પાડવા લાગ્યા. સૂર્ય, ચંદ્ર તથા ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓ એક દિશામાં ભેગા થઈ ગયા અને સિદ્ધો, સાધ્યો તથા મરુદ્ગણો દૈત્યોના ભયથી સંજળ થઈ ગયા. ત્યાં ગંધર્વો, કિન્તરો, દેવતાઓ અને આરણ્યો નાસવા લાગ્યા. વીજળીઓ પડવાથી પ્રાણીઓનાં અંગોને ખાંડિત કરનાર, શિલાઓના ટુકડાઓને ભંગી નાખનારા, દેવતાઓના પ્રલય-

તા સમયની સૂચના આપનારા અને કુલ-
વૃક્ષો પર બેઠેલ પક્ષીઓના કોલાહલોને આટલાવી
દેવારા પ્રલયકાળને સૂચવનારા પવનો તે સમયે
સઘળી દિશાઓમાં વાળા લાગ્યા. ૧-૫૮

**વવુરશનિનિપાતલંકિતાતા દલિતશિલા-
શકલાઃ કકુમુલેષુ । પ્રલયસમયસૂચકાઃ સુરાણાં
સુરતલ્યર્વવસરાઃ સમીરાઃ ॥ ૫૮ ॥**

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમ્ સ્થિતિપ્રકરણેના

‘દામવ્યાલકટસંગ્રામવર્ણન’ નામનો સર્ગ

૨૬ થી સમાપ્ત

સર્ગ ૨૭ મો ૧

**હારી ગયેલા દેવતાઓને બ્રહ્માએ
જીતવાનો ઉપાય બતાવ્યો**

વસિષ્ઠ ડગાવ

તસ્મિન્સ્તદ્વા વર્તમાને ધ્રોરે સમરસંપન્ને ।

દેવાસુરશરીરેષુ ગતેષ્વઞ્ચોદરેવિવ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે હામ ! એ રીતે યુદ્ધ
નો ભયંકર સંભ્રમ ચાલતો હતો, તેમાં દેવતાઓનાં
અને અસુરોનાં શરીરોનાં વાદળોઓના પેટ જેવા
ધાના ઊંડા ખાડ. પડ્યા. જેમ આકાશમાંથી
ગગના પ્રવાહો નીકળવા લાગે, તેમ તે ખાડાઓમાં
થી લોહીના પ્રવાહો નીકળવા લાગ્યા. ત્યાં ‘દામ’
નામનો સેનાપતિ દેવતાઓના સમૂહને વીટી
હાઈને મેધની ગળેતા જેવો સિંહ શબ્દ કરવા લાગ્યો.
ચોટલે ‘વ્યાલ’ નામનો સેનાપતિ સઘળા દેવતા-
ઓનાં વિમાનોને પોતાના હાથોથી ખેંચીખેંચીને
ચૂરો કરવા લાગ્યો. ત્યાં વળી ‘કટ’ નામનો સેના-
પતિ કઠિન આટોપવાળા યુદ્ધથી દેવતાઓનો ન.શ
કરવા લાગ્યો. પછી ફીણ વેગવાળો ચોરાવ । હાથી
નાસી જવા તત્પર થયો અને દાનવોનાં હૈન્ય
મધ્યહનના સૂર્યની જેમ વૃદ્ધિ પામ્યું. ત્યાં
તૂટેલાં અંગોની વ્યવસ્થાથી દુઃખી થયેલાં અને
લોહી વહેતાં દેવતાઓનાં સૈન્યો તૂટી ગયેલી

+ આ સત્તાવીસમા સર્ગમાં દેવતાઓ હારી ગયા,
હારી જઈને બ્રહ્માના શરૂલે ગયા અને બ્રહ્માએ દૈત્યો-
ની વાસનાઓ વધારી શાવ એ જ દૈત્યોના વધનો
ઉપાય છે એમ દેવતાઓને કહ્યું, ચોટલી કથા કહેવાશે

પ.ળવાળા જળની પેઠે મોટા વેગથી નાડાં. પછી
જેમ અગ્નિઓ કુણ્ડોની પછવાડે દોડે, તેમ
દામ, વ્યાલ અને કટ નામના સેનાપતિઓ સિંહ-
તાદ કરતા કરતા એ નાકેલા દેવોનાં સૈન્યોની
પાછળ ઘણી વાર સુધી દોડ્યા. જેમ યત્નપૂર્વક
શોધ કરવા છતાં પણ સિંહોને ગ્રાહ જળાંવાળાં
વનોમાં ઊડી પડેલાં તાતાં હરણો હાથ આવે નહિ,
તેમ યત્નપૂર્વક શોધ કરવા છતાં પણ તે દૈત્યો-
ને નાસી ગયેલા દેવો હાથ આવ્યા નહિ. આમ અંત-
કરણમાં અન્યનું ગજી થયેલા દેવતાઓના સમૂહો
હાથ આવ્યા નહિ ચોટલે દામ, વ્યાલ અને કટ
નામના સેનાપતિઓ પાતાળમાં રહેલા પોતાના
સ્વામી શંખગચુરની પાસે સૈન્યો સંક્રિત ગયા.
પછી હારી ગયેલા અને ખેદ પામેલા દેવોએ એકી
વર સુધી વિઠાળિ લીધી અને પછી તેઓ
જયનો ઉપાય પૂછવા માટે આપાર શક્તિવાળા
બ્રહ્માની પાસે ગયા. જેમ સંયંકાળથી સતાં થયેલા
પાણીવાળા સમુદ્રોની પાસે ચંદ્ર પ્રકટ થાય છે,
તેમ લોહીથી રાગાં થયેલાં ગુપ્તોવાળા તે દેવતા-
ઓની પાસે બ્રહ્મા પ્રકટ થયા. દેવતાઓએ તેમને
પ્રણામ કર્યો અને તેમને શંખરાસુરે ઉત્પન્ન
કરેલા અનર્થરૂપ દામ, વ્યાલ તથા કટની પૂરી
વાત કહી સંજ્ઞાવી. વિચારવેતા બ્રહ્માએ એ
સઘળી વા । સંજ્ઞાનીને વિચાર કર્યો અને પછી
નીચે પ્રમાણે દેવતાઓના સમૂહને ધીરજ આપ-
નારું વચન કહ્યું.

બ્રહ્મા બોલ્યા : યુદ્ધમાં સર્વોપરીપણું ધરવ-
નારા વિઘ્નના હાથથી એકલા બે વર્ષ પછી શંખરા-
સુરને મરવાનું છે, આટલે ત્યાં સુધી તે સમયની રાહ
જોયા કરો. હે ઉત્તમ દેવતાઓ ! હમણાં તો એ
દામ, વ્યાલ અને કટ નામના દૈત્યોની સાથે
માયાનું યુદ્ધ કર્યું કરો અને યુદ્ધ કરી કરીને નાસી
જતા જાઓ. જેમ અરોસના ઉદરમાં બાહ્ય
પદ્મથી પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ યુદ્ધના
અભ્યાસને લીધે તેઓનાં અંતઃકરણનાં અહ-
કરનો અમત્કાર પ્રતિબિંબિત થશે. પછી હે
દેવો ! જેમ જળમાં આવેલાં પક્ષીઓ સહજ

વશ થાય છે, તેમ વાસનાની ભગનાં પહેલાં એ
 દાન, વ્યાલ અને કટ સહજ જિતાય એવા થઈ
 જશે. હે દેવો હમણાં તો તેઓ અદ્ય વાસના-
 વાળા છે, સુખદુઃખોથી સંકિત છે અને તેઓ
 ધીરજ સંખીને શત્રુઓને મારે છે, માટે જિતવા
 અશક્ય થઈ પડે છે, જગતમાં જેઓ વાસનાઓ-
 રૂપી તંતુઓથી બંધાઈને આશઓરૂપી પાશમાં
 પડે છે, તેઓ દોરીઓથી બંધાયેલાં પક્ષીઓની
 જેમ વશ થઈ જાય છે. સર્વ સ્થળોમાં આસક્તિ
 વગરની બુદ્ધિવાળા જે ધીર પુરુષ, વાસનાઓ
 તુટી જવાને લીધે શૂન્યની પ્રાપ્તિથી રાજ થતા
 નથી અને આશુભ્યની પ્રાપ્તિથી ક્યવાતા નથી,
 તે મહાત્માઓ દેહથી જિતાતા નથી, જે મનુષ્યના
 મનમાં વાસનારૂપી દોરીની ગાંઠ બંધાઈ હોય છે,
 તે માણસ ભલે મોટો હોય અને ભલે વાણ
 જણારો હોય, છતાં પણ તે બાળકના હાથની
 પણ જિતાર્થ જાય છે. જેમ સમુદ્ર જળના પાવ-
 પણાને પામે છે, તેમ 'આ હું છું' અને 'આ
 મારું છે' એવી રીતની કલ્પનાઓ કરનારો માણસ
 આપણાઓના પાવપણાને પામે છે. હે દેવ-
 તાઓ! જે પુરુષ આત્માને દેહાદિકરૂપ માને
 છે, તે પુરુષ સર્વજ હોય તો પણ સર્વ સ્થળોમાં
 મોહું, દંગાડપણ પામે છે. આત્મા અતંત અને
 અપરિચિન્ન છે. જે માણસ તેને દેહાદિકરૂપ
 માને છે, તે માણસ પોતાના હાથથી જ પોતાના
 આત્માને પરદશ કરે છે. જે ત્રેલોક્યનાં પણ
 આત્માથી જુદું કંઈ હોય, તો તેમાં લેશ-દેવા
 વગેરેની વાસના બંધાય ને હીક કહેવાય; પણ
 આત્માથી જુદું કંઈ જ નથી માટે સઘળી વાસના-
 ઓ વ્યર્થ જ છે. મિથ્યા વસ્તુમાં આસ્થા રાખવી
 એ જ અતંત દુઃખની એક જાતની ખાણ છે
 અને મિથ્યા વસ્તુનાં આસ્થા ન રાખવી, એ જ
 અતંત સુખોની ખાણ છે. જ્યાં સુધી દામ,
 વ્યાલ અને કટ સંસારની સિંધિમાં આસ્થા વગર-
 ના છે, ત્યાં સુધી જેમ અગ્નિનો મચ્છરોથી
 જિતાતા નથી તેમ તેઓ તમસથી જિતાશે નહિ.
 વાસના અવશ્ય દીનતા પમાડનારી છે. એ વાસના

જે નતનાં હોય છે તો તેથી પ્રાણી પારી જાય છે.
 પણ એ વાસના ન હોય તો મચ્છર પણ મેરુ-
 પર્વત જેવો દૃઢ રહે છે. જે પદાર્થની પ્રથમ વાસના
 થોડી હોય છે, તે પદાર્થની વાસના-પાછળથી પુષ્ટ
 થતી આવે છે, જે પદાર્થ વિદ્યમાન હોય તેના અવ-
 શ્વો વધે છે, પણ અધિકમાન પદાર્થના અવશ્યો
 વગર નથી. એ નિયમ પ્રમાણે વાસના જે થોડીક
 પણ હોય તો પાછળથી તેમાં વધારો થવા વગર
 રહેતો નથી. આથી હે ઈન્દ્ર! તમે એવું કરો કે
 જેથી એ દામ આદિ દૈત્યો 'અમે દેહાદિક છીએ
 અને જય-પરાજય તથા જીવન આદિ સ્વમારાં
 છે' એવી ભવના કરે, તેમ જ તેમની તે ભવના
 દૃઢ થાય. લોકોને જે જે વિપત્તિઓ આવે છે
 તથા જે જે સારી-તરસી દુશાઓ થાય છે, તે
 સઘળી વિપત્તિઓ અને દુશાઓ તુલ્યારૂપી
 કાકચના કડવા અને કૂણા મોહાઓ જેવાં ફળ
 છે. લોકો વાસનારૂપી તંતુઓથી બંધાઈને ગોથાં
 બાધ કરે છે; તેથી જે વાસના વધી હોય તો તે
 મહદુઃખદાયી થાય છે અને જે તે કપાઈ જાય
 તો તે સુખદાયી થાય છે, જેમ મોટો અને પ્રબળ
 સિંહ પણ સાંકળથી બંધાય છે, તેમ ધીર,
 મહાપંડિત, કુલીન અને મોટો પુરુષ પણ તુલ્યારૂપી
 બંધાય છે. દેહરૂપી ભગનાં હૃદયરૂપી માળની
 અંદર રહેનારા જીવરૂપી પક્ષીઓ તુલ્યારૂપી
 ભગથી બંધાઈ જાય છે; જેમ બાળક દોરીથી
 પરવશ થયેલા અને બહુ જ કાંસતા પક્ષીને ખેંચે
 છે, તેમ કાળ પણ વાસનાથી રાકે થયેલા લોકોને
 ખેંચે છે. હે ઈન્દ્ર! દામ, કટ અને વ્યાલને જીતવા
 સારુ આયુષ્યો ગોકવવાતી કે યુદ્ધમાં બ્રમણ કર-
 વાતી કંઈ જરૂર નથી. માત્ર યુક્તિ તથા અન-
 વાપરીને તેમનું અભિમાન વધે તેમ કરો. હે
 દેવરાજ! જ્યાં સુધી વાસના વધવાથી શત્રુઓનું
 વૈર્ય ચોક્કસ થવા ન શક્યું હોય, ત્યાં સુધી તે
 શત્રુઓ ઉપર રાસો, આસો કે નીતિશાસો
 એમાંનું કોઈ પણ જાત મેળવી શકતું નથી. એ
 દામ, વ્યાલ અને કટ નામના દૈત્યો યુદ્ધના અભ્યાસ
 ને લીધે મરત થઈને અંધકારમય વાસનાઓનું

ગ્રહણ કરશે. શંખસુરે ખતાવેલા એ મહા
અશ્વની પુરુષો જ્યારે વાસનાઓમાં ખંધારો,
ત્યારે સહેલઈથી જિતાય એવા થઈ જશે.
એટલા માટે હે દેવતાઓ! તેઓ જ્યાં સુધી
આવ્યાસ્તો લીધે દૃઢ વાસનાઓવાળા થઈ જાય,
ત્યાં સુધી તમે યુક્તિપૂર્વક યુદ્ધ ઉઠાવીને તેમને
તમારી સાથે લકડ્યા કરો. જ્યારે તેઓ દૃઢ
વાસનાઓમાં ખંધારો, ત્યારે તેઓ તમારે વશ
થઈ જશે. જ્યાં સુધી ચંતકરણો તૃણાથી
પરોવાયેલાં ન હોય, ત્યાં સુધી કોઈ પણ લોકો
તરમ ચતા નથી. જેમ મહાચપળ તરંગોરૂપી
કલ્પલોનો સમૂહ સમુદ્રની અંદર જ રહેલો છે
છે, તેમ આ સઘળું સમવિષમ જગત પોતાની
વાસનાની અંદર જ રહેલું છે; એટલા માટે સંસારમાં
વાસનાનું જ એસક કરવું યોગ્ય છે. ૧-૪૧

**અવિષમમિદં જગત્સમયં સપુનતં સ્થિરતાં
સ્વવાચનાતઃ । ચલચલશ્ચહીમરો યથાન્ધાચત
દદૈવ ચિકિત્સ્યતાં પ્રયાતા ॥૪૨॥**

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામયણમુખા સ્થિતિપ્રકરણુના
'પિતામહવાક્ય' નામનો સર્ગ ૨૭ માં પ્રમાણ

સર્ગ ૨૮ મો*

**ત્રણ દેવોની સાથે દેવતાઓએ
પુનઃ કારણે યુદ્ધ શરૂ કર્યું**

નસિદ ડવાચ

ત્યુત્થવા મગવાન્ દૈર્ઘ્યસૈર્વૈર્વાતધિમાયવૈ ।

લેલાનિતટે શબ્દં કૃત્વૈર્વાહુતરંગકઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે સમ! જેમ સમુદ્રનો
તરંગ કિનારાની પૃથ્વી ઉપર શબ્દ કરીને ત્યાં જ
અંતર્ધાત થઈ જાય છે, તેમ ભગવાન પ્રભા
દેવોને એટલાં વચન કહીને ત્યાં જ અંતર્ધાત થઈ
ગયા. જેમ પવનો કમળોની સુગંધને લઈને વનોની
પંક્તિમાં જાય, તેમ દેવો પ્રભાતાં વચનને ગ્રહણ

x આ અશ્વવીસમા સર્ગમાં કૃત્વિષ્ઠે થયેલું દેવતા-
ઓનું અને દૈત્યોનું યુદ્ધ કે જે દામ આદિ ત્રણ સેના-
પતિઓને પ્રબળ વાસના ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી લાંબા
કાળ સુધી ચાલ્યું, તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં
આવશે.

કરી પોતપોતાની દિશાઓમાં ગયા. જેમ ભ્રમરો
સુગન્ધિન કમળોમાં વિશ્રામ લે છે, તેમ દેવ-
તાઓએ સુદર અને સ્થિર ક્રાંતિવાળાં પોતાનાં
ધરોમાં કેટલાક દિવસો સુધી વિશ્રામ લીધો.
પછી પોતાના ભાગ્યનો ઉદય કરનારો કોઈ શુભ
કાળ પ્રાપ્ત થતાં દેવોએ પ્રસવકાળનાં વાદળાં-
ઓના નાદ જેવો યુદ્ધનાં હુંફાળિઓનો ઠંડો કર્યો.
આ સમયમાં અંતરિક્ષમાં રહેલા દેવતાઓનું
પૃથ્વી પર ઊભેલા દૈત્યોની સાથે સમયવિતાવનારું
યુદ્ધ શરૂ થયું. ત્યાં તલવાર, બાણ, સાંગ,
મુદ્ગાર, મુસલ, ગદા, કરસી, ચક્ર, શંખાકાર
આયુધો, અશ્વિન, પર્વતો, શિલાઓ, અગ્નિઓ,
વૃક્ષો, સર્પના જેવાં મોઢાંવાળાં આયુધો અને
ગરુડ આદિના જેવાં મોઢાંવાળાં આયુધોના
સમૂહો ધાને સૈન્યો ઉપર ચાલવા લાગ્યા. માયાથી
ખતાવેલાં આયુધોરૂપી અત્યંત ગાઢ પ્રવાહ-
વળી, ખાણો, પર્વતો અને લાખો વૃક્ષોના
પરસ્પર પાછકાવાથી ભરે કોલાહલવાળી અને
આલાક ખુન્ધોને પણ તાણી જનારી યુદ્ધરૂપી
નદી તે સમયે સઘળી દિશાઓમાં ભારે વેગથી
ચાલવા લાગી. એ યુદ્ધરૂપી નદીના મધ્ય પ્રવાહમાં
ઉલ્મુક, ત્રિશૂળ, પર્વતો, પ્રાસ, તલવાર, બાણ,
બાણો, તોચર અને મુદ્ગારો વગેરેના સમૂહો
ચાલવા લાગ્યા. ત્યાં સઘળી દિશાઓમાં મેરુ
પર્વતને આંધો લેનારી 'અશ્વિન' નામનાં
અઓની વૃદ્ધિથી ફાંસાઓ પડી ગયા અને પર્વ-
તોમાં ભુદા ભુદા પ્રવાહોથી ચાલનારી ગંગાના
જેવી તે નદી દેખાવા લાગી. ત્યાં માયા પ્રકટ
થઈ. તે માયા પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતોના ભંધકર
આકારોવાળી હતી, અને તેમાં દેવો ને અશ્વરો
પરસ્પર માર મારતા હતા ને માર ખાતા પણ
હતા. તે જાણે વનોના સમૂહની જ અનેલી હતી.
દેવતાઓ, દૈત્યો અને સિદ્ધ લોકોએ કરેલા ઉપા-
યોથી તે માયા શાંત થઈ જતી હતી. વળી પાછી
તેવી જ નાયા પ્રકટ થતી હતી અને તેવી જ
પ્રકટ થયા છતાં પણ 'એની એ છે કે બીજી છે'
એ જાણવું કઠિન થઈ પડતું હતું. સઘળી દિશા-

ઓમાં પહોંચે જેવાં મોટાં આયુધોથી પર્વતો તૂટી પડવા લાગ્યા ને મહાસાગરો સ્ફિરતા પ્રવ-
હોથી ભરપૂર થવા લાગ્યા. ત્યાં મોટા મોટા દેવ-
તાઓનાં તથા દૈત્યોનાં શય્યામાં ખૂંચેલાં ભાલાં-
ઓ, જાણે પર્વતોમાં ઊગેલાં તાડીઓનાં વનો
હોય એવાં દેખાવા લાગ્યાં. ત્યાં ઘસીને ઊગળા
કરેલ કચવતના દાંતાઓ જેવી તખની ચાણીઓ-
વાળી અને જીવનવાળી લેદાનાં સિંહોની સુષ્ટિ
થવા લાગી. તે સિંહો પોતાનાં મોઢાંઓમાંથી
ભાલાં, આણો, સાંગો, ગદાઓ, તલવારો તથા
ચક્રો કાઢતા હતા અને દેવોએ તથા દૈત્યોએ
નાખેલા પર્વતોને ક્ષણભ્રમમાં તપ્ત કરતા હતા.
ત્યાં સર્પોની પંકિતઓ ઊડી રહી હતી. સર્પોનાં
નેત્રોમાંથી જાણે જીંદી જ્વાળાઓવાળા અગ્નિ
ઓ ઝરતા હતા. આથી જાણે તડકાઓથી દિશા-
ઓનો દાહ ખતાવતા પ્રલયકાળના પ્લાઠે સૂર્યો
પ્રકટયા હોય તેમ તે જણાતા હતા. તે પંકિત
સમુદ્રમાં ડુબેલ, ઊડતા અને લાંબા એવા પર્વ-
તોની પંકિત જેવી શોભવા લાગી. ત્યાં ગર્જના
કરતા વજ્રોરૂપી મગરોના સમૂહથી બહુ વિષમ-
તાવાળી વિવિધ શસ્ત્રોના સમૂહરૂપી નદી આલવા
લાગી. અંદર હોલ પામેલા સમુદ્રના તરંગોના
મંડળો જેવા પહાડોને પણ મેરી લેનારા અને
વારંવાર આવતી પામતા એ નદીના પ્રવાહોથી
સઘન જગત અત્યંત પીડાવા લાગ્યું. દેવો અને
દૈત્યોના ક્રુષ્ણતા ચાંગણારૂપી અંતરિક્ષમાં મોટા
મોટા સર્પો, પર્વતોથી, ઝાઝોથી, શસ્ત્રોથી, માથા
ના ગરડોથી, તેમ જ વૃક્ષોથી નાસભાગ કરતા
હતા. તે અંતરિક્ષ ક્ષણભ્રમમાં સમુદ્રોથી, અગ્નિનાં
પૂરોથી, સૂર્યોથી તથા ક્ષણમાં અંધકારોથી પૂર્ણ
થવા લાગ્યું. એ અંતરિક્ષ માથિક ગરડોના ગડ-
ગડાટોથી ભરાઈ ગયું હતું. ત્યાં ફેલાયેલાં શસ્ત્રોમાં
થી પહાડ જેવા અગ્નિઓ ઊડતા હતા. આથી
જેવાં ફેર્વેનું અને પાતાળનું મધ્ય પ્રજ્વલિત
થવા લાગ્યું હતું એવું જગત અસહ્ય હતાંપંકાળ-
થી મોસાલેલું હોય એમ જણાવા લાગ્યું. જેમ પક્ષી-
ઓ પર્વતમાંથી ઊડીને આકાશમાં જાય, તેમ

દૈત્યો પૃથ્વી પરથી ઊછળીને આકાશમાં જવા
લાગ્યા. જેમ પ્રલયકાળે ચલાયમાન કરેલા પર્વતોની
શિલાઓ વેગથી આકાશમાંથી પૃથ્વી ઉપર
આવે, તેમ દેવો પૃથ્વી ઉપર આવવા લાગ્યા.
દેવો અને દૈત્યોને શરીરમાં ખૂંચેલા જિંદા આયુધો-
રૂપી વૃક્ષોના વનમાં મોટા અગ્નિનો દાહ લાગ્યો
હતો અને તેઓ આકાશમાં પ્રલયકાળના પવને
ચલાયમાન કરેલા દાવાગિતનાળા પર્વતો હોય
એવા દેખાવા લાગ્યા. દેવતાઓનાં અને દૈત્યોનાં
શરીરોરૂપી મોટા પહાડોમાંથી લોહીના પ્રવાહો
નીકળતા હતા અને ચારે બાજુ ફેલાતા હતા.
આથી આકાશ જાણે રતી ગંગાથી પૂર્ણ થયું
હોય અથવા સંધ્યારૂપ નાચિકાના અગમી ક્ષયેલા
તપસ્વિતોથી પૂર્ણ થયું હોય તેવું સર્વ શોભવા
લાગ્યું. યુદ્ધના નીતિમાર્ગમાં વિચક્ષણતા ધસવ-
નારા અને સથળા મોટા પર્વતોનાં શિખરોને ભાંગી-
નાખનારા દેવતાઓ અને દૈત્યો જાણે ઉત્સવના
સમૂહમાં હાથોઓનાં કુંભરથળા ઉપર મુદ્દા મુદ્દા
રંગ વરસાવતા હોય તેમ ચારે બાજુ એકબીજા-
ઓની ઉપર પર્વતોની, જળોની, અનેક પ્રકારનાં
ઉગ્ર આયુધોની અને અનેક પ્રકારનાં “ચશન”
નામનાં શસ્ત્રોની, એકસામટી વૃષ્ટિઓ કરવા લાગ્યા.
યુદ્ધના પ્રોઠ આટોપને નહિ છોડતા વ્યાકુળ
થયેલા દેવો તથા દૈત્યોનાં ચાંગો એકબીજાનાં
શસ્ત્રોથી કપાઈ જતાં હતાં અને તેમનાં હસ્તો-
માંથી શસ્ત્રો પડી જતાં હતાં. તેઓ વાદળાં ઉપર
કરતા હતા. તેથી જાણે મોટા હાથોઓનાં ઘરયાં-
ઓની ખીરો ઉપર ચડી બેઠાં હોય તેમ તેઓ
શોભવા લાગ્યા. કપામેલાં માથાં, હસ્તો, ભુજઓ
તથા સ્ત્રાવણોના અત્યંત પીલસત સમૂહો ઉગ્ર
વાદળાંઓના સમૂહો જેવા લાગતા હતા; તેમ જ
આકાશમાં તથા દિશાઓમાં ઊડતાં તીરો જેવા
લાગતા હતા. તેઓથી જગતની અંદર સૂર્યમંડળ
પર્યંત સર્વ દિશાઓ તથા પર્વતોના સમૂહો છવાઈ
ગયા. ત્યાં નાદ કરતા ચોદાઓએ પળપૂર્વક
ફેંકવાને લીધે શસ્ત્રો વચમાં તૂટી જતાં હતાં અને
પરસ્પરમાં અથડાવાથી ભાંગી જતાં હતાં. એ

દિવસો ધીરજથી કાઢ્યા અને કેટલાએક દિવસો ગુમ રહીને પોતાના લોકોનું રક્ષણ કરવામાં કાઢ્યા. તેમણે કેટલાએક દિવસો કંગાલની પેઠે શરણાગત થવાથી પ્રાર્થના કરીને કાઢ્યા, કેટલાએક દિવસો આત્મથી યુદ્ધ કરીને કાઢ્યા અને ઘણા દિવસો અંતર્ધાત થઈને કાઢ્યા. એ રીતે દેવતાઓએ પહેલા સંગ્રામ ત્રીસ વર્ષ સુધી ટકાવી સખ્યો; તે પછીનો બીજો સંગ્રામ તેમણે પાંચ વર્ષ, આઠ માહિત અને દસ દિવસ સુધી ટકાવી સખ્યો અને તે પછીનો ત્રીજો સંગ્રામ તેમણે આર દિવસ સુધી ટકાવી સખ્યો. એટલા કાળ સુધી વૃક્ષોના, અગ્નિઓના, શસ્ત્રોના, મોટાં મોટાં 'અશ્વિની' નામનાં અગ્નિના રૂપને પર્વતોના વરસાદો એમ ને એમ થયા કર્યા. એટલે સમયથી આહંકારનો દુઠ્ઠ અભ્યાસ થવાથી દમ આદિ સેના પતિઓનાં ચિત્તોને વાસનાએ ઘેરી લીધા અને તેમણે શરીરમાં 'હું' પણાતો વિશ્વાસ પકડ્યો. જેમ દર્પણના બીજા પદાર્થોની વચારે સમીપતાથી પ્રતિબિંબવાળું થાય છે, તેમ એ દૈત્યો મુદ્ધાકિન્તા આત્યંત અભ્યાસથી આહંકારવાળા થઈ ગયા. જેમ દૂર કાઢેલા પદાર્થનું દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી, તેમ પદાર્થોનો અભ્યાસ છોડી દેવામાં આવે તો તે પદાર્થોની વાસના થતી નથી. બ્યારે એ દામ આદિ દૈત્યોને દેહમાં આત્મભાવની વાસના થઈ, ત્યારે એ દૈત્યો 'અમે જીવીએ તો હીક અને અમને ધત મળે તો હીક' એવી આશાથી કંગાલપણું પામી ગયા. પ્રથમ તેમને સારાં-તરસાં કુમોમાં પ્રવૃત્તિની વાસનાએ પકડ્યા, પછી 'અમારો દેહ સર્વદા રોગરહિત અને ભોગમાં સમર્થ થાય તો હીક' એવી વાસનાએ પકડ્યા અને એમ કરતાં તેઓ આશાઝૂપી પાશથી બંધાઈને કંગાળ થઈ ગયા. જોકે એ દામ, વ્યાલ અને કટ પ્રથમ શુદ્ધ અને આહંકાર વગરના હતા. તોપણ જેમ કોઈ રજ્જુમાં સર્પપણું કલ્પી લે, તેમ તેમણે પાછળથી ધન આદિમાં મમત્વ કલ્પી લીધું. 'અમારાં પગથી તે માથા સુધી સઘળાં શરીરો સ્થિર કેમ થાય'

એવી રીતની તૃણુથી-કંગાળ થયેલા એ લોકો ક્ષીતપણું પામ્યા. 'અમારો દેહ સ્થિર રહે તો હીક અને અમને સુખ માટે ધત મળે તો હીક' એ રીતની વાસના પાંખાતાં તેમની ધીરજ જતી રહી. વાસના વધવાને લીધે તેમનું બળ ઘટી ગયું. એટલે પ્રથમ એ લોકોમાં પ્રહાર કરવાની જે એકાગ્રતા હતી, તે ભૂંસાઈ ગયા જેવી થઈ ગઈ. 'આ જગતમાં અમે અમર શી રીતે થઈએ' એવી ચિંતાથી એ દૈત્યો પરવશ થઈ ગયા અને પાણી વિનાનાં કુમળોની જેમ રંક થઈ ગયા. દેહમાં અહંકાર પામેલા એ લોકોને સ્ત્રીઓમાં, અન્તોમાં અને પાતોમાં સારાપણાનો આલિંગિવેશ થયો, એટલે તેમને મહાભયંકર અને જન્મ-મરણના પ્રવાહમાં નાખનારી રમિ ઉત્પન્ન થઈ. આમ થતાં જેન મહોન્મત હાથોની બીકથી હરિણો વનની ગરજવાળાં થય, તેમ તેઓ રણમાં મૃત્યુની બીકથી જીવવાની ગરજવાળાં થયા. 'રણને અમે મરી જઈએ, રણને મારી જઈએ' એવી ચિંતાથી તેમનાં ચિત્ત પરવશ થઈ ગયાં. પછી જે સંગ્રામમાં ઇન્દ્રનો રૂપેસવત હાથી કોપ કરીને ફરતો હતો, તેમાં તેઓ મંદ મંદ ફરવા લાગ્યા. મરણથી ભય પામેલા અને શરીરનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતા એ દૈત્યોનું બળ ઘટી ગયું તેથી દેવોએ તેમને દખાવી દીધા. જેમ અગ્નિઓ કાષ્ઠ ફીણ થઈ જતાં હોમેલા હવિને બાળી શકે નહિ, તેમ તેઓ બળ ફીણ થઈ જતાં મોઢા આગળ ઊભેલા શત્રુને પણ મારી શક્યા નહિ. માર મારતા દેવોની આગળ તેઓ મચ્છર જેવા થઈ ગયા. તેઓનાં શરીરો અત્યંત ઘવાઈ ગયાં અને તેઓ બીજા સામાન્ય યોદ્ધાઓ જેવા થઈ ગયા. ઝાઝું શું કહું? દેવો વેગથી મારવા આવ્યા, ત્યાં મરણની ફાળમાં પડેલા એ ત્રણ સેનાપતિઓ રણભૂમિમાંથી નાસી જ ગયા. દેવલોકમાં પણ પ્રખ્યાતિ પામેલા અને સઘળા દૈત્યોના મુખી એ દામ, વ્યાલ અને કટ નામના ત્રણ દૈત્યો આન ભય પામીને ન્હાડા એટલે નાસવા લાગેલું તેમનું સૈન્ય પણ પ્રલયકાળના પવને ઉડાડેલા

તારાઓના સમૂહની જેમ આકાશમાંથી ચરે
 બાબુ આમતેમ ચાલ્યું ગયું. એ સઘળા દૈત્યો
 ચારે બાબુ મેરુ પર્વતની કુંજમાં, શિખરોની
 ટેકરીઓમાં, સમુદ્રના કિનારાઓમાં અને વાદળાં-
 ઓના સમૂહોમાં પહોંચ્યા. તેઓ સમુદ્રની
 ચક્રીઓના બાહ્યોમાં, ધરની તા બાહ્યોમાં,
 મગર આદિ કૂર જીવોવાળી નદીઓમાં,
 દિશાઓના અંતોમાં ગાને દાવાનળથી સળગતાં
 વનોમાં ગયા. વળી તેઓ બાણોથી કપાઈ ગયેલાં
 પ્રદેશોમાં, ગામોમાં, નગરોમાં, સિંહ આદિ
 કૂર પ્રાણીઓવાળાં વનોમાં અને નિર્જળ ભૂમિ-
 ઓના દાવાનળોમાં પડ્યા. તેઓ લોકલોક પર્વ-
 તના છેદાઓમાં, પર્વતોમાં, નદોમાં, ગાંધાર દેશમાં,
 દ્રાવિડદેશમાં, કાશ્મીરદેશમાં અને ઇરાનદેશમાંનાં
 નગરોમાં પહોંચ્યાં, વળી તેઓ જેમના તરંગો
 સમુદ્રના અનેક સ્થળોમાં ફેલાય છે એવાં ગંગા-
 જળની ઘટાઓમાં, સમુદ્રના ઘીળ પ્રેશોની
 અંદર નખાયેલી જળોમાં અને જાંબુની ઝાડીની
 લતાઓમાં જઈને પડ્યા. આમ પડેલા સર્વ દૈત્યો
 પછાડ જેવા આકારના હતા. તેમનામાંના કેટલા-
 એકના રાંગો તથા પગ ફાટી ગયાં હતાં અને કેટલા-
 એકનાં હાથ તથા બાહુઓ તૂટી ગયા હતા. કેટલા-
 એકની આંતરડાંરૂપી તાંતો વૃક્ષોની શાખા-
 ઓમાં વળગી રહી હતી, કેટલાએકને લોહીના
 ધોધ નીકળતા હતા, કેટલાએકના મુકુટો લિપા
 થઈ ગયા હતા, કેટલાએકનાં માથાંઓ વિપરીત
 થઈ ગયાં હતાં, કેટલાએકના પગ છોલાઈ ગયા
 હતા અને કેટલાએકની કોથના આવેગથી આંખો
 બહાર નીકળી હતી. પડતાં પડતાં પણ જેઓ
 આયુધોવાળા હતા, તેમનાં આયુધોને અને કવ-
 ચોને દેવતાઓએ ખજીથી, માયાથી તથા બાણોથી
 કાપી તાપ્યાં. ત્યાં દૂરથી પડવાને લીધે કેટલાએક
 દૈત્યોનાં અનેક પ્રકારનાં આયુધો અને વસ્ત્રો
 હિંમાં થઈ ગયાં તથા નીચે પડી ગયાં. તેમના આથા-
 ના ટોપ ગળામાં લટકી રહ્યા હતા અને તેના
 ચટપટ શબ્દથી ભયંકર હીતિ લાગતી હતી.
 તેમના શિખાભાગ પર્વતોના શિખરોની ટોચ

ઉપર લાગી રહ્યા હતા તેથી દેહમાન લટકી રહ્યા
 હતા. કેટલાએક દૈત્યો શીમળાઓનાં દુષ્ટ વૃક્ષોમાં
 દૃઢ રીતે પડ્યા તેથી તેમનાં રાંગો શીમળાઓના
 કાંટાઓથી વીંધાઈ ગયાં. મોટી મોટી શિલાઓની
 ઉપર પડવાથી કેટલાએકનાં માથાંઓના સેંકડો
 ટુકડા થઈ ગયા. જેમ વરસાદ વરસતાં, રમકણો
 જળમાં ગુમ થઈ જાય છે, તેમ યુદ્ધમાં દેવતા-
 ઓનાં સઘળાં આયુધો અને શસ્ત્રો પોતાની ઉપર
 પડવા લાગ્યાં કે તુરંત જ સઘળા મોટા મોટા દૈત્યો
 દિશાઓમાં ગુમ થઈ ગયા. ૧-૩૪

**સ્વં દય સકલાયુધાસ્પાતમાત્રસમનત્વ-
 મેવ । વિષ્ણુ નાશમગમનસુરેન્દ્રાઃ પાંચવેંડુરુદિનિષો
 પયસીવ ॥ ૩૫ ॥**

શ્રીચોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો
 'અસુરપરિહર' નામનો સર્ગ ૨૯ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦ મે *

**યમરાજએ કરેલી શિક્ષાથી ત્રણે દૈત્ય-
 ના થયેલા અતેક અવતારો**

વસિષ્ઠ ઉવાચ

इति लुपेषु वैषेषु दानवेषु हतेषु च ।

वामप्याલकटा दीना बभूवुर्मવિહલાઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એ પ્રમાણે
 દાતવો હણાઈ ગયા અને દેવો, રાજા યમા, ત્યારે
 ભયથી વિહવળ થયેલા દામ, વ્યાસ અને કટ રાંક
 થઈ ગયા. હવે આ મ શંખરસુરનું સૈન્ય નાશ પામ્યું,
 એટલે તે કે પશી ભડભડી ઊઠ્યો. કષ્પાંતના અગ્નિ-
 ની જેમ પ્રભવલિત થઈને તે દામ, વ્યાસ તથા
 કટને પૂજવા લાગ્યો : "મારું સૈન્ય કયાં ?"
 એટલે દામ, વ્યાસ અને કટ શંખરસુરના ભયથી
 પોતાના દેશને છોડી ગયા અને સાતમા પાતાળમાં
 જઈને રહ્યા. તો પાતાળમાં કાળની પેઠે બીજા-
 ઓને ત્રાસ આપી રકનાસ અને નરકરૂપી સમુ-

* આ ત્રીસમા સર્ગમાં પાતાળની અંદર યમરાજ-
 એ બાળી નાખેલા એ દામ આદિ દેવોને કાશ્મીર દેશમાં
 માદ્યજ્ઞનો અવતાર આળ્ખી સુધીના અનેક અવતારો
 થવાની કથા કહેવામાં આવેલે.

દ્રોનું પાલન કરનારા યમદૂતો કૌતુકથી રહે છે, કોઈથી પણ ભય પામે નહિ એવા તે યમદૂતો ત્યાં આવેલા એ ત્રણ દૈત્યોને અનુક્રમે દેહધારી ચિંતાઓ જેવી ત્રણ કન્યાઓ આપી. દામ આદિ એ ત્રણ દૈત્યોએ આપાર દુષ્ટ વાસનાઓનું ગ્રહણ કર્યું હતું. યમદૂતોની સાથે રહીને તેમણે પાતાળમાં જ દસ હજાર વર્ષનું પોતાનું આયુષ્ય વિતાવ્યું. આ કન્યા મારીપ્રિય છે અને એનાથી જ મારી પ્રભુતા છે* એવા પ્રકારના દુષ્ટ અને દુઃસ્નેહમાં તેઓ બંધાઈ ગયા અને તેમના આયુષ્યનો ઘોટો ભાગ એમ વ્યતીત થયો. એવામાં એક વાર એટાં નરકો સંબંધી કારણજેનો વિચાર કરવા સરુ યમરાજ પ્રારણ્યક્રોધે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ત્યારે તેમને છત્ર—આમર માદિ ચિહ્નો નહિ હોવાને લીધે તે આસુરો “આ યમરાજ છે” એમ જાણી શક્યા નહિ. તેમને એક સામાન્ય વાકર સમજીને તેમને પોતાના વિવશ માટે તેમને ગંદત પણ કરી* નહિ. આથી કોપ પામેલા યમરાજએ માત્ર પોતાની ભ્રમરનો ઈશારો કરીને તેમને અંગારા-ઓથી ધગધગતી નરકની ભૂમિઓમાં તખાવ્યા, ત્યાં મિત્રોથી, ખંડુઓથી અને ત્રીઓથી રાંધુકત એવા એ ત્રણ દૈત્યો દયા ઊપજે એ રીતે ખસડા પાડ્યા હાથમાં, તેમ જ જેમ વતના હિતા પવનોથી નાનાં ઊગવા માટેલાં વૃક્ષો બળી જાય છે, તેમ તેઓ નરક સંબંધી આગિતની ગરમીથી બળી ગયાં. હાંખા કાળ સુધી યમદૂતોના સંસર્ગથી પ્રાપ્ત થયેલી કૂર વાસનાને લીધે તેઓ વધતું તથા ખંડવનું કામ કરનારા ભીલ લોકો થયા અને તેઓ આવતાર પામીને તેઓ ભીલ લોકોના ગળને ત્યાં કિંકરો થઈને રહ્યા. પછી એ જન્મને અંતે તેઓ ખાડાઓમાં ઝગડ. થયા, ઝગડાતા આવતાર પછી તે મો ગીધ થયા અને ગીવના આવતાર પછી પોપટ થયા. પોપટના આવતાર પછી તેઓ ત્રિગર્ત દેશમાં સુવર થયા. સુવરના આવતાર પછી તેઓ પર્વતોમાં ઘેટા થયા અને ઘેટાના આવતાર પછી તે દુર્બુદ્ધિવાળાઓ મગધ દેશમાં ક્રીડા થયા. હે રામ! દુષ્ટ વાસનાઓથી

આમ થયેલા એ લોકોએ એ રીતે ગુદી ગુદી વિચિત્ર યોગિત્યોનો અનુભવ કર્યો અને હમણાં તેઓ કારમીરના વતની અંદર એક ખાળાખાળામાં માછલાં થઈને રહ્યા છે, જેમ સમુદ્રમાં તરંગો ઉત્પન્ન થઈને પાછા નષ્ટ થાય છે, તેમાં વિચિત્ર વ્યવહારોનો અનુભવ કરી કરીને વારંવાર મરણ પામેલા એ લોકો હમણા માછલાના અવતારમાં દાવાનાળથી ઊકળેલું કાદવ જેવું થોડું થોડું પાણી પીવા કરે છે, જૂના પ્રદવતી પેઠે શિથિલ થઈ ગયા છે અને મરના નથી તેમ જીવતા પણ નથી. સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પડેલા વાસનારૂપી તંતુઓથી પ્રેસાયેલા અને શરીરોરૂપી તંગોઓએ ખડતી પેઠે હાંખા કાળ સુધી અનેક પ્રદેશોમાં પહોંચાડેલા એ ત્રણ જીવો હજી સુધી પશુ અવિનાશી રૂળ આપનારા ઉપશમને પ્રાપ્ત થયા નથી. તો હે રામ વાસનાઓની પ્રમળતાકેવી દારુણ છે તેનો તમે વિચાર કરો! ૧—૧૮

મવજલચિગતાસ્તે વાસનાતંતુનુશ્ચારતુળમિવ
ચિરમૂઢા દેહરુપેસ્તરંગૈઃ । उपशममुपपाता राम
નાશાપ્યતંત પરિકલય મહરયં દારુણ વાસનાયાઃ ॥

શ્રીમેગવાસિષ્ઠ મહારામશરુમાં । સ્થિતપ્રકરણે
‘દામત્યાલકટનર્મતરચરિત્રવર્ણન’
નામનો સર્ગ ૩૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો*

અર્થહાનિ અને અનર્થપ્રાપ્તિ
અહંકારથી જ થાય છે

વલિહ ઉવાચ

અતઃ પ્રબોધાય તવ વર્ત્તમ રામ મહામતે ।
વામઘ્યાલકટન્યાયો મા તૈસ્ત્વિતિ મુ લોભયા ॥
વસિષ્ઠ એવશાઃ । હં મહાપુદ્ધિમાન રામ !
એટલા માટે તમને સાવચેત કરવા સારુ હું હસતાં હસતાં કહું છું કે, દામ, ત્યાલ અને કટ તેઓનું જે શત્રુ તે તમારું ન થવું જોઈએ. વિવેકનું અનુસંધાન નહિ કરવાને લીધે ચિત્તા ચાવી

* આ એકત્રીસમા સર્ગમાં અહંકારથી જ અર્થની હાનિ અને અનર્થની પ્રાપ્તિ કહેવાયે અને પદ્યોની સત્તાને તથા અસત્તાને ખુલાસો કરવામાં આવ્યો.

આભિમાનરૂપ આપતિને ગ્રહણ કરે છે અને તેથી સહજમાં અનંત જન્મોનાં દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે. દેવનાઓને પીડનારા શંખસુરના સૈન્યનું સેનાપતિપણું કયાં અને કયાં ગરમીથી તોલા ક્ષવના સમૂહમાં જળરિત માછલાંઓના અવતાર! દેવતાઓના સૈન્યને નસાડનારું મોટું ધૈર્ય કયાં અને કયાં ભીલોના ગળના દરબારમાં ફૂદ ફિંકરપણું! અહંકાર વગર કંવળ ચૈતન્યના પરિસ્પર્શને લીધે ઉદારપણું તથા ધીરપણું કયાં અને કયાં મિથ્યા વાસનાઓના આવેશથી અહંકારની નીચ ક્રુપનાઓ! શાખાઓથી તથા ગાંઠ તાંતાણાઓથી ઘાથે સંચારરૂપી આ વિસ્તરેલો ઝેરી વેલો અહંકારરૂપી ચંપુરમાંથી ઉદય પામે છે. આથી હે સખા! સ્વતંત્ર પ્રેયત્ન કરીને અંદરથી અહંકારને જ ટાળી નાખો અને 'જે કાંઈ દેહાદિક છે તે હું નથી' એવી ભાવના કરીને મુખી થાઓ. આનંદકરસ અને પરમ રીતજનાં વર્ણનું પરમાત્મારૂપ અદ્વંતકળ અહંકારરૂપી વાદળાથી ઢંકાઈને અદૃશ્ય અર્ધગર્ભ છે. એ દામ, બાલ અને કંઠ નામના ત્રણ મુખિક દૈત્ય મુદ્દલ હતાં જ નહિ છતાં અસ્મિત્વ (જન્મમરણના પ્રવાહમાં સળા હેવાપણું) પામ્યા. તેઓ અહંકારરૂપી પિશાચના વળગાડને લીધે હાલ કાશ્મીર દેશના મોટા અરણ્યની અંદર ચોક તંતા તળાવની પાસેના બાબ્રોવિયામાં નાછલાં ગઈને રહ્યા છે અને ત્યાં શેવાળના ટુંકડાઓ માટે શંખ્યા કરે છે.

ગમ બોલ્યા : જે પદાર્થ મુદ્દલ હોય જ નહિ તેનું હેવું સંભવતું નથી અને જે હોય તેનું ત હેવું સંભવતું નથી, આવો નિયમ છે; હવે એ ત્રણ જણ મુદ્દલ હતા જ નહિ, તો તેઓ જન્મ-મરણના પ્રવાહમાં સિધ્ધિતને કેમ પાવ થયા કે એ અને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબાહુ! તમે કહો છો એમ જ છે, જે પદાર્થ કોઈ દિવસે કોઈ પણ હોય તહિ તે પદાર્થ સંસારના પ્રવાહમાં સિધ્ધિતને પામતો જ નથી; પણ પ્રથમ સૂક્ષ્મ હોય તે આવી ભીંચી મોટો થાય છે. હવે તમે જ કહો કે

'કયા પદાર્થ સત્ય છે અને કયા પદાર્થ અસત્ય છે?' તમારી વાત સાંભળીને થછી હું યોગ્ય દૃષ્ટાંતથી તમને સમજાવીશ.

ગમ બોલ્યા : હે પ્રહ્લન! આ જે આપણે છીએ તે સાચા જ છીએ તેથી સંસારના પ્રવાહમાં રહ્યા છીએ. પણ દામ આદિ ત્રણ જણા તો ખોટા જ હતા છતાં તેમને સંસારના પ્રવાહમાં સિધ્ધિત પામ્યાનું કેમ કહો છો?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ દામ આદિ દૈત્યો આશ્રમમાં હોવાને લીધે ખોટા જ હતા છતાં ગ્રંથવાતાં પાણીના પૂરની પેઠે સાચા જેવા લાગ્યા હતા તેમ સુર, અસુર તથા દાનવો સહિત આપણે પણ ખોટા જ છીએ અને ખોટા છતાં પણ રોષ્ટ કરીએ છીએ, જઈએ છીએ અને પાલીએ છીએ. ગમપણું પણ ખોટું છે અને વસિષ્ઠપણું પણ ખોટું છે. જેમ સ્વપ્નમાં ખોતાનું મરણ અનુભવમાં આવવા છતાં પણ ખોટું છે, તેમ આપણાં શરીરો અનુભવમાં આવવા છતાં પણ ખોટાં છે. જેમ મરી ગયેલો કોઈ સંબંધી સ્વપ્નમાં જીવતો દેખાવા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે મૂલેલો જ હોય છે, તેમ આ જગત અજ્ઞાનકાળમાં સાચું દેખાવા છતાં સ્વતંત્ર થાય ત્યારે ખોટું જ છે. અત્યંત મૂઠ પુરુષને 'આ જગત ખોટું છે' એમ કહીએ તો તે પુરુષ એ વાતને ખોટી જ માને; કારણ કે તત્ત્વવિચારનો અભ્યાસ કર્યો વિના જગતના સત્ય પણાના અનુભવનો નિષેધ મનમાં ઊતરે જ નહિ. આ જગતમાં કોઈ પણ માણસને મનમાં જે દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હોય, તે નિશ્ચય તત્ત્વવિચારના અભ્યાસ વિના કદી પણ નાશ પામે નહિ. 'આ જગત ખોટું છે' અને પ્રહ્લ જ સાચું છે' એમ જે માણસ વાત કરે છે, તે માણસને ખીજ મૂઠ માણસ ઘેલા જેવો ગણીને છસી કાઢે છે. બાકી ઘેલો તો પોતે જ છે. આ પ્રમાણે જોડે અજ્ઞાનીની વાતને જ્ઞાની માને નહિ અને જ્ઞાનીની વાતને અજ્ઞાની માને નહિ એ પરસ્પર સરખું છે, તોપણ જ્ઞાની અને

આજ્ઞાની સરખા સંભવે જ નહિ. જેમ મારા અને અમરા સરખા ગણાય નહિ, વર્ષધકાર અને પ્રકાશ સરખો ગણાય નહિ અને છાયા તથા તહકો સરખો ગણાય નહિ, તેમ જ્ઞાની અને આજ્ઞાની સરખા ગણાય જ નહિ. મૂર્ખ માણસને એટા પ્રયત્નથી સમજાવવા દા.ગીએ તોપણ જેમ શબ્દ પોતાના પગથી આવી શકે નહિ, તેમ મૂર્ખ માણસ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવતા જગતને મિથ્યા માની શકે જ નહિ. મૂર્ખ માણસની આગળ 'સઘળું જગત બ્રહ્મ છે જ' એમ કહેવું પણ બંધબેસતું ન થાય; કારણ કે તપનો તથા વિદ્યાનો સંસ્કાર નહિ હોવાને લીધે આજ્ઞાનીએ બ્રહ્મનો નહિ પણ જગતનો જ અનુભવ કર્યો હોય છે. હે રામ! જે પુરુષ અત્યંત આજ્ઞાની ન હોય તથા અત્યંત જ્ઞાની પણ ન હોય, તેની પાસે જ જગતના અસત્યપણાની અથવા બ્રહ્મથી અભિન્નપણાની વાત કરવી શોભે છે. અત્યંત જ્ઞાનીપુરુષ પોતાના સ્વરૂપ વિના બીજું કંઈ જોતો જ નથી, તેથી તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો સંભવનો નથી. જેની દૃષ્ટિમાં જગત હોય, તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો સંભવે; પણ જ્ઞાની તો 'આજે સઘળું છે, તે કેવળ શાંત પરબ્રહ્મ જ છે' એવો સર્વદા અનુભવ કર્યો કરે છે; માટે તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો કેમ સંભવે? મારામાં મારા સ્વરૂપ વિના બીજું કંઈ છે જ નહિ અને જેમ સોનામાં કડાં આદિ બીજા આકાર અથો છે, તેમ મારામાં કે.ઈ બીજા આકાર અથો નથી. એ રીતે અત્યંત જ્ઞાની પુરુષ સારી પેઠે સમજે છે; માટે તેની પાસે શું જગતનો નિષેધ કરવો હોય? તેન જ અત્યંત આજ્ઞાની પુરુષ પણ પોતાનામાં પંચભૌતિકપણા વિના બીજું કંઈ જાણતો જ નથી તેથી જેમ વીંટી વગેરેને જ્ઞેનારા પાળકની દૃષ્ટિમાં સોનું હોતું જ નથી તેમ અત્યંત આજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મ હોતું જ નથી; માટે તેની પાસે પણ જગતનો નિષેધ કરીને બ્રહ્મનું સ્થાપન કરવાની વાત કરવી સંભવતી નથી. મૂઢ માણસ ખોટા અહંકારમય જ હોય છે અને

તત્ત્વવેત્તા માણસ સાચા આત્મામય જ હોય છે માટે તેમની પાસે જગતનો નિષેધ કરીને બ્રહ્મનું સ્થાપન કરવાની વાત કરવી ઘટે જ નહિ. અત્યંત આજ્ઞાની માણસ પોતાની પેઠે જર્ણને દેહમય જ સમજે છે, માટે તેની પાસે 'હું બ્રહ્મ છું' એમ કહેવા એસીગે તો તે આપણા વાક્યને મૂર્ખાઈમરડું જ ગણે. જેમ કે કોઈ માણસ કહે, કે, 'હું તો ઘડો છું' તો એ વાક્ય ગાંઠાઈ ભરેલું જ ગણાય. વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરતાં જગત ખોટું કરે છે, એટલા માટે આ આપણે પણ કદી સત્યા નથી અને દામ આપિ ત્યો પણ સાચા ન હતા. વિદ્વાનોના અનુભવની રીતે વિચારતાં પણ તેઓ અને આપણે અસત્ય છીએ અને યુક્તિથી વિચાર કરતાં પણ તેમનું અને આપણું હોવાપણું સંભવતું નથી. શુદ્ધ, નિર્-જન અને જ્ઞાનસ્વરૂપ જે બ્રહ્મ છે, તે જ સત્ય છે અને સત્ય બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક છે, શાંત છે તથા તેની ઉદ્દન કે અસ્ત કાંઈ પણ નથી. સઘળું જગત શાંત બ્રહ્મ જ છે અને તેમ હોવાને લીધે શૂન્ય નથી પણ પૂર્ણપણાથી રહેલું છે. હે રામ! એ પૂર્ણબ્રહ્મમાં આ સઘળી સૃષ્ટિઓ કેવળ તેના વિવર્તરૂપ (અન્યરૂપે પ્રતીત થવારૂપ) છે. જેમ 'નિમિર' નામના રોગવાળાની જે પોતાની દૃષ્ટિ છે તે જ આકાશમાં કેશનાં ઝીણાં ચકરડાં આદિરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ જે પૂર્ણસ્વરૂપ છે તે જ આ સૃષ્ટિઓરૂપે પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્યનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે પોતાના સ્વરૂપને જેવા પ્રકારનું બારે છે, તેવા પ્રકારનું જ થોડી વારમાં જુઓ છે અને અનુભવે છે. આમ છે એટલા માટે જગત જે અવિદ્યમાન છે, તે પણ ચૈતન્યની દૃષ્ટિથી કાણમાત્રમાં વિદ્યમાન જેવું થઈ જાય છે. જગતમાં કોઈ પણ પદાર્થ સત્ય નથી અને કોઈ પણ પદાર્થ અસત્ય નથી; પરંતુ આ વાત નિઃસંશય છે કે, ચૈતન્ય પોતાના રૂપને જેવું બારે છે, તેવા પ્રકારથી જ તે રૂપે ઉદય પામે છે. જે રીતે દામ આદિ ત્રણ દેત્યો ઉદય પામ્યા હતા, તે રીતે જ આપણે ઉદય પામ્યા છીએ; માટે

તેઓ સાચા તો આપણે પણ સાચા અને તેઓ ખોટા તો આપણે પણ ખોટા. હે રામ! તેઓમાં અને આપણમાં શી વિશેષતા છે? આ મહા-યૈતન્ય અંત વગરનું છે, સર્વવ્યાપક છે અને નિરાકાર છે. તેની અંદર જે ભાગ જેવા આકાર-નું મનન કરે છે, તે ભાગ તેવા આકારથી ઉદય પામે છે. જ્યાં જે ભાગનું ચૈતન્ય દામ આદિ આકારનું મનન કરવા લાગ્યું, ત્યાં તે ભાગનું ચૈતન્ય તેવા આકારના અનુભવને લીધે દામ આદિ રૂપોથી સંપન્ન થયું. જ્યાં એ ચૈતન્ય નમારા તથા મારા બોરે આકારોનું મનન કરવા લાગ્યું, ત્યાં તેવા આકારોના અનુભવને લીધે તે તેવા આકારોથી સંપન્ન થયું છે. નિરાકાર ચિદાકાશનાં સ્વપ્નનો જે પ્રતિભાસ છે, તેનું જ 'જગત' એ નામ પડેલું છે. જેમ સૂર્યના તાપ-ના અમુક ભાગનું 'ઝંઝવાનાં પાણી' એ નામ પાડવામાં આવે છે, તેમ મહાયૈતન્યના અમુક ભાગનું 'જગત' એનું નામ પાડવામાં આવ્યું છે. એ મહાયૈતન્ય પોતાના જે સ્થળમાં મનન કરે છે, તે સ્થળમાંતે 'દૃશ્ય' કહેવાય છે અને જે સ્થળમાં તે મનન વગરનું હોય છે, તે સ્થળમાં તે 'એક' કહેવાય છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ મહાયૈતન્ય સ્થળના વિભાગો વગરનું છે, તેથી તે મનન વગરનું પણ કહી નથી. અને મનવાળું પણ કહી નથી. છતાં 'આ દેખવામાં આવતું જે જગત છે તે બ્રહ્મ જ છે' એમ સમજાવવા માટે તમારી પાસે આ વિભાગોની કલ્પના હકી છે. જે બ્રહ્મ છે તે જ જગત છે અને જે જગત છે તે જ બ્રહ્મ છે. જેમ બે પર્થિય શબ્દોના અર્થમાં ભેદ હોતો નથી, તેમ બ્રહ્મ અને જગત એ શબ્દોના અર્થમાં પણ ભેદ નથી. જેમ તિમિરવાળું નેત્ર પોતાના જ પ્રકાશને મોવાળાનાં ઝીણાં ચક્રકાં જેવો દોષ છે, તેમ અણનરૂપ વિપાધિવાળું ચૈતન્ય પોતાના સ્વરૂપને જ 'જગત છે' એમ બાણે છે. મોવાળાનું ચક્રકંડ એ કાંઈ જ નથી પણ દૃષ્ટિ જ મોવાળાના ચક્રકાં-રૂપે પ્રતીત થય છે, તેમ આ દેખવામાં આવતું

જગત એ કાંઈ જ નથી પણ બ્રહ્મ જ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે. ચિદાકાશનો સ્વભાવ જ એવો છે. આરોપની દૃષ્ટિથી જોતાં વ્યાપક મહાયૈતન્યમાં સર્વના આરોપનો સંભવ છે, તેથી આપણા અનુભવમાં આવે છે તે સર્વ સર્વજ છે. અપવાદ-ની દૃષ્ટિથી જોતાં તેમાં ક્યાંય કાંઈ પણ નથી અને અનુભવમાં પણ આવતું નથી. આથી જે આ જગત છે તે શાંત, ભેદરહિત, સત્ય, એક અને પૂર્ણ જ છે; તો એવો નિશ્ચય સમીપે તમે પણ શોક, ભય અને ભેદનો ત્યાગ કરીને પૂર્ણરૂપે જ રહો. મહાયૈતન્યનું પોતાનું રૂપ અત્યંત શાંત અને સ્વચ્છ છે. તે મોટી શિલાના ગર્ભની પેઠે ઘટ્ટ હોવાથી અંદર બીજા કોઈ પદાર્થનો સમાવેશ હોવાને યોગ્ય નથી. આથી તેની અંદર ક્યાંય જગત છે કે નહિ એવા વિચારો કરવા પણ યોગ્ય નથી. માત્ર એટલું જ સમજવું યોગ્ય છે કે, પ્રતિભાસમાયથી જે જગત છે. તે જગતરૂપે જ દેખાય છે. ૧-૪૮

શિલોદરપ્રકારવત્ પ્રજાંતે મહાચિત્તે રૂપમદં
સ્વમન્દ્યમ્ । નૈવાસ્તિ નાસ્તીતિ હશો કચિત્તુ
યજ્ઞાસ્તિ તત્ સાષ્ટુ તથેવ માતિ ॥ ૪૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણને
'સદ્યન્તિરાકરણ' નામનો સર્ગ ૩૧ માં
સમાપ્ત

સર્ગ ૩૨ મો*

દામ, વ્યાલ અને કંતોઃ મોક્ષ
રામ ઉવાચ

સત્તામન્યસત્તામેવ કાલયક્ષપિશાચવત્ ।
દામદવાલકટાદીનાં કુલહ્યાંતઃ કથં ભવેત્ ॥ ૧ ॥
ગમ મોહ્યાઃ હે મુનિ! બાળકની દૃષ્ટિમાં
જેમ યક્ષ તથા પિશાચ હોય છે, તેમ દામ,
વ્યાલ અને કટ એ અણનીઓની દૃષ્ટિમાં જ છે,
પણ શાનીઓની દૃષ્ટિમાં નથી; તેમના દુઃખનો
અંત કેમ અને કયારે આવશે ?

* આ બન્નીસમા સર્ગમાં દામ, વ્યાલ અને કટ એમને મહાજ આદિના અવતારોમાં શાનની પ્રાપ્તિ થઈ મોક્ષ મળ્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

વસિષ્ઠ યોદ્ધા : હે રામ ! હે અમૂલ્ય તો દામ,
વ્યાસ અને કદના સગા થયા હતા, તેમણે યમ-
રાજને પ્રાર્થના કરી હતી, ત્યારે યમરાજએ
જે કહ્યું હતું, તે તમે સાંભળો : ‘જ્યારે આ
દામ આદિ ત્રણ જીવો પરસ્પરથી જુદા પડશે,
અને પોતાની જૂની સ્થિતિની વાત સાંભળશે, ત્યારે
પોતાના તરવને જાણી તેઓ અવશ્ય મુકત થશે.’

રામ યોદ્ધા : હે ભગવન્ ! ત્રણ જીવો
પોતાના વૃત્તાંતને ક્યાં, ક્યારે, કોની પાસેથી અને
શી રીતે સાંભળશે એ વાત આનુકમથી અને કહે.

વસિષ્ઠ યોદ્ધા : કાશ્મીર દેશની ચાંદર
મોટાં કમળોવાળું તળાવ છે. તેને કિનારે એક
ખાખોશિયું છે. તેમાં વારંવાર ઘણી ઘણી માછલાંની
ચોનિઓ ભેગાવીને એ અપળ મત્સ્યો ખાખો-
શિયાંની ખસાખી થતાં જ્યારે કાળગતિને લીધે
પાંડા વગેરે પશુઓથી ભરણ પામશે, ત્યારે
તે જ પદ્મસર (કમળના તળાવ)માં તેઓ સારસો-
ની ચોનિને પામશે. જગતના શણગાર સ્થાં એ
સારસ પક્ષીઓ એ તળાવની આંદર રતાં કમળોની
પંકિતઓમાં, બીજી જનતાં કમળોની પંકિતઓ-
માં, સેવાળના ઉત્તમ વેલાઓમાં, તરંચોત આવર્ત-
નોમાં, તરંચો પુષ્પોરૂપી હિડોળાઓમાં, તીલ-
કમળોની લતાઓમાં અને શીતળ વલણોવાળા
જળકણોના સમૂહોરૂપી વાદળોઓની પંકિતઓમાં
પ્રેમપૂર્વક ભોગે ભોગવશે. એમ લાંબા કાળ
વિહાર કર્યો પછી તેમને ચાંતકરણની શુદ્ધિ
તથા વિચારશુદ્ધિ સારી રીતે પ્રાપ્ત થશે. એ
પછી તે પોતા જુદ પડશે અને તે પછીના અવતાર-
માં મુક્તિ પામશે જેમ વિવેકદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં
સરવ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો જુદ પડી
જાય છે, તેમ મુક્તિ પામ્યા સારુ પ્રારાધયોગે
એ ત્રણ જીવ જુદ પડશે, લક્ષ્મીના ભારે દુષ્પ-
દ્યાવાળા કાશ્મીરદેશમાં, વૃણોથી શે. બી રહેલું
‘અધિષ્ઠાન’ નામનું એક નગર ઉત્પન્ન થશે.
જેમ નાના કમળના મધ્યમાં ડોડી આવે છે,
તેમ તે નગરના મધ્યમાં ‘પ્રહુમ્ન શિખર’
નામનું એક શિખર થશે. તે શિખરની ઉપર

જાણે બીજું એક શિખર ઉત્પન્ન થયેલું હોય
એવું અને વાદળોઓ સુધી પહોંચેલી મોટી
શાખાઓવાળું એક ઉત્તમ ઘર થશે. તે ઘરના
ઈશાન ખૂણામાં ઉપરતી ભીતમાં એક કોતર
હશે અને તેમાં નિરંતર ચાલતા પવનથી
તણખાં હલ્યા કરતાં હશે. એ માળામાં એ
વ્યાલ નામનો દાનવ ‘ચકલા’ નામનો પક્ષી
થશે. પહેલી વાર જ થોડુંક શાસ્ત્ર સાંભળ્યું
હોય એવો વ્યાસજી જેમ અર્થ વિતાનું યોદ્ધા
કરે છે, તેમ તે પક્ષી અર્થ ન સમજાય
એવો ‘ચી-ચી, ચી-ચી’ શબ્દ કર્યો કરશે. તે
જ સમયમાં અને સ્વર્ગે જેવા તે જ નગરમાં,
જાણે બીજો ઇન્દ્ર હોય એવો ‘શ્રીયશસ્કરેવ’
નામનો રાજા થશે. ત્યાં તે રાજાના ઘરની આંદર
મોટા મંત્રના પાછળના છિદ્રમાં દામ નામનો
દાનવ કૂણા કૂણા ગણગણાટ કરનારો મચ્છર
થશે ‘અધિષ્ઠાન’ નામના એ જ નગરની આંદર
તે જ સમયમાં ‘રતાવલીવિહાર’ એ નામનું
એક કોડા કરવાનું ઘર થશે. તે વિહારગૃહમાં એ
ભૂમિપાલને ‘નૃસિંહ’ નામનો અમત્ય હશે.
તે મંત્રીને બંધ તથા મોહા હથમાં રહેલા આમળાની
જેમ હશે. તેની મોડકના ચોરકમાં કટ નામનો
દાનવ ‘કલક્રિયો’ નામનો પક્ષી થશે અને તે
રૂપાના ખાંજરામાં એ મંત્રીને વિનોદ કરવાનું સાધન
થઈ રહેશે. હે રામ ! એ નૃસિંહ નામનો રજ-
મંત્રી દામ, વ્યાસ અને કદ આદિ દેવોની આ
શ્લોકખંડ રચાયેલી કથાને લોકની પાસે વાંચશે.
પક્ષી કલક્રિયો થયેલો તે કટ દાનવ આ કથા
સાંભળશે એટલે તેને પોતાની જૂની સ્થિતિનું
સ્મરણ થશે, આમ તેને પોતાના જીવરૂપનો
બોધ થશે એટલે તે પરમ મોક્ષપદ પામશે.
પ્રહુમ્નશિખર ઉપરના ઘરની ભોંતતી કોતરની
આંદર રહેનારો ચક્રો પક્ષી પણ ત્યાંના લોકોને
મોદેથી એ કથા સાંભળીને પરમ મુક્તિનો પ્રાપ્ત
થશે વળી રાજાના ઘરની આંદર બાંલકાની કોતરમાં
રહેનારો મચ્છર પણ પ્રાંગોપારા એ કથા સાંભળી
પરમ મુક્તિને પ્રાપ્ત થશે. આમ હે રામ !

પ્રથ્વ્યશિખરમાં રહેનારો ચક્રલો, રાજના ઘરમાં રહેનારો મચ્છર અને મંત્રીના ઘરની અંદર રહેનારો કલકલિયો એ ત્રણે જીવ આ રીતે મોક્ષ પામશે. દામ, વ્યાલ અને કટનું આ સંપૂર્ણ આખ્યાન તમને કહી શંભળાવું. હે રામ! એ જ રીતે આ જે સંસાર છે, તે શૂન્ય છતાં પણ અત્યંત પ્રકાશિત કેખાતી માયા છે. તે માયા ઝાંઝાનાં પાણીમાં જળબુદ્ધિની પેઠે અજ્ઞાનથી જ લોકોને ભ્રમવે છે. વાસનાઓથી મોહ પામેલા મૂર્ખ લોકો દામ, વ્યાલ અને કટની પેઠે અનેક પ્રકારનાં અજ્ઞાનોને લીધે ઉત્તમ સ્થિતિમાંથી પણ નીચી સ્થિતિમાં આવી પડે છે. ભ્રમરના ચાળામાત્રથી મેરુપર્વતનાં અને મંદરાચળનાં સ્થાનકોને પણ ચૂર્ણ કરી નાખવાની શક્તિ કયાં અને રાજના ઘરની અંદર લાકડાના થાંભલાના કોતરમાં મચ્છરપણું કયાં! હાથની થપ્પડમાત્રથી સૂર્ય બિંબને તથા ચંદ્રબિંબને પાકી નાખવાની શક્તિ કયાં અને પ્રથ્વ્યશિખર ઉપરના ઘરની અંદર ભીંતના કોતરમાં ચક્રલાપણું કયાં! હાથમાં લીલામાત્રથી મેરુપર્વતને તોળી લેવાની શક્તિ કયાં અને 'નૃસિંહ' નામના મંત્રીના ઘરમાં કલકલિયાપણું કયાં! હે રામ! જે નિરંજન ચૈતન્ય છે, તે જ પોતાના સ્વયંપ્રકાશરૂપણાને ત્યાગ નહિ કરતાં રાજસ આહંકારથી રંગાઈ જવાનો દેહાદિ ખોટા રૂપને પણ 'હું છું' એમ સમજે છે. જીવ પોતાની જ વાસનારૂપ ભ્રાંતિને લીધે પોતે બાહ્ય ચૈતન્યસ્વરૂપથી ભિન્નપણું પામ્યો હોય એવો થાય છે. એ ભ્રાંતિ ઝાંઝાનાં પાણીમાં જળબુદ્ધિની પેઠે અસત્ય છતાં પણ સત્ય જેવી પ્રતીત થાય છે. જેઓ શાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે 'આ જે દૃશ્ય છે, તે સદૃશ્ય મિથ્યા જ છે' એવો નિશ્ચય કરીને પોતાની અખંડાદાર બુદ્ધિથી પોતાના શાંત સ્વરૂપમાં જ રહે છે, તેઓ પરમાત્મામાં નિરંતર રહેલી એ બુદ્ધિ વડે સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જાય છે. જેમ જળ નીચા મર્જમાં જ જાય છે, તેમ જે પુરુષો નાના પ્રકારનાં દુઃખોના વિકારોને આપનારા શુષ્ક નર્કવાળા મતોનો આશ્રય

કરે છે, તેઓ પોતાના જ લાભનો નાશ કરે છે. જેઓ પોતાના અનુભવથી પણ સિદ્ધ થતા શ્રુતિને અનુસરનારા માર્ગથી પરમપદમાં પહોંચવા સારુ આવે છે, તે પુરુષોનો નાશ થતો નથી. હે મોટી બુદ્ધિવાળા રામ! જે પુરુષ 'મને અમુક વિષયસુખ મળે તો હીક, મને અમુક પરલોક મળે તો હીક' એવી તૃણાઓ સમજ કરે છે, તેને પોતાના દુર્બોધથી થયેલી દીનતાને લીધે નાશ પામેલા પુરુષાર્થનો રાખ પણ હાથ આવતી નથી. જે ઉદાર મનવાળો પુરુષ સર્વદા તિરુપુઠ-પણાથી એલોકયને પણ તરલા જેવું સમજે છે, તે પુરુષને જેમ સર્પો જૂની કંડવી ત્યજી દે છે, તેમ સઘળી આપદાઓ ત્યજી દે છે. જેના મતમાં નિત્ય જ્ઞાનનો અમત્કાર ચળકતો હોય છે. તે પુરુષને લોકપાલ દેવનાઓ પોતાની જીવિકારૂપ બ્રહ્માંડની પેઠે સર્વદા પાળે છે. ગમે તેવી અપાર વિપત્તિ આવી પડી હોય, તો પણ દુમાર્ગે ન જ આવવું જોઈએ. રાહ કુમાર્ગથી અમૃત પીવા લાગ્યો તો તેનું પણ મરણ થઈ ગયું હતું. ઉત્તમ શાસ્ત્ર તથા સમજનોનો સમાગમ એ બંને આત્માના પ્રકાશરૂપ પ્રખળ પ્રકાશ આપનારૂં સૂર્ય છે. જે પુરુષો તેનો આશ્રય કરે છે, તે પુરુષો ફરી વાર મેહરૂપી અંધકરને વશ થતા નથી. જેઓએ વૈરાગ્ય આદિ સદ્ગુણોથી પોતાની કીર્તિ ફેલાવેલી હોય છે, તે પુરુષોને અણતમે પણ નમે છે, તેમતી સઘળી અપદાઓ ક્ષય પામે છે અને તેમને અક્ષય કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમને સદ્ગુણો મેળવવામાં અસંતોષ હોય છે, વેદાંતશાસ્ત્ર સાંભળવામાં રાગ હોય છે અને જેમને સત્ય બોલવાનું તથા બ્રહ્માનું અનુસંધાન કરવાનું વ્યસન હોય છે, તેઓ જ અનુપમ છે, બીજાઓ તો પશુ જ છે, જે મહાત્મા પુરુષોરૂપી ક્ષીર-સમુદ્રોના યશરૂપી ચંદ્રની અંદનીથી લોકોનાં હૃદયોરૂપી હૃમુદે પ્રક્ટિ થઈ રહ્યાં હોય છે, તેમના ગરીરમાં પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ રીતે રહેલા છે એમ સમજવું. હે શ્રીતાલોકો! તમે અતદિ-કાળથી થયેલા અનેક અવનારોમાં જે કાંઈ ભેગ-

વવાનું છે તે સઘળું ભોગની ચુક્યા છે, અને જે કાંઈ જોવાનું છે તે સઘળું જોઈ ચૂક્યા છે, તો હવે જન્મ-મરણના પ્રવાહોમાં મોક્ષો ખાવા સારુ ભોગોનો લોભ શા માટે રાખી છે? હવે તો તમે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે, શાસ્ત્રની પદ્ધતિ પ્રમાણે, મહાત્માઓએ ચલાવેલા સંપ્રદાય પ્રમાણે તેમ જ જ્ઞાનની ક્ષિતિના ક્રમ પ્રમાણે વર્તો અને તમે મતમાંથી ખોટી ભેગબળની વાસનાને છોડી દો. તમારા કદગુણોને સ્વર્ગલોક પર્વત પ્રખ્યાત કરો એવેલે તમારી કીર્તિ વધે અને સન્નજનો વાહવાહ કરે. કીર્તિ અને સન્નજનોમાં વહવાહ મૃત્યુમાંથી બચાવે છે, પણ વિષયો મૃત્યુમાંથી કદી બચાવતા નથી. જે પુરુષોની ચંદ્ર જેવી ધવલ કીર્તિને સિદ્ધ લોકોની સ્ત્રીઓ સર્વ પ્રદેશોમાં વ્યાપ થનારા ગાયત્રીથી ગાય છે, તે પુરુષો જ જીવે છે અને બીજા પુરુષો તો જીવતા છતાં મૃત્યુલા સમજવા. પરમ પુરુષાર્થ ઉપર ધ્યાન આપી ધીરજ રાખી યત્નપૂર્વક શાસ્ત્ર પ્રમ.ણે આચરણ કરનારા કયા પુરુષો સિદ્ધિ ન થાય? શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચલાતાર પુરુષે કળની સિદ્ધિની ઉતાવળ કરવી જોઈએ નહિ. જે કળ લાંબે કાળે ખાકે તે કળ બહુ પુષ્ટ થાય છે. શોક, ભય, પરિક્રમ, ગર્વ અને ઉત્તવળને છોડી દઈને તમે શાસ્ત્ર પ્રમ.ણે વ્યવહાર કરો. તમે ઘણા ઘણા સંજોગોમાં પડ્યા છે. દંદિદ્ર્યોરૂપી ફાંસીથી મરવા જેવો તમારો જીવ થયો છે, તો તે હવે સંસારોરૂપી જૂની જાંડી ખાંડોમાં દુખી ન થાય એમ કરો. હવે પછી કરી વાર એક અધમ યોગિમાંથી બીજી અધમ યોગિમાં જવું પડે અને બીજી અધમ યોગિમાંથી ત્રીજી અધમ યોગિમાં જવું પડે એમ કરો નહિ. સબવેલો ખાણોની સેંકડો પાંકિતઓથી જેમાં હાથીએ કપાઈ જતા હોય તેવા સંપ્રમમાં પણ આ શાસ્ત્ર આપ દાઓનું નિદાનણ કરે એવું છે તેનો તમે અવશ્ય વિચાર કરો. આ સંસાર દંવાતળથી તપી ગયેલા દુર્ગંધી કાદવ જેવો છે, તેમાં તમે વારંવાર દુઃખી થતા વૃદ્ધ દેહકાની જેમ તુચ્છ જીવનની વ્યાપ્તિને

છોડી દો. દૈવમાંથી ભોગની વાસનાને દૂર કરો. હે આર્થલોકો! ધનની સ્તમ એકઠી કરવાથી શું વળવાનું છે? ધનની તુણાણને છોડી દઈને તમે શાસ્ત્રનો વિચાર કરો. સર્વ પદાર્થોમાં 'આ પ્રમ. છે, આ પ્રમ. છે' એવી જાવના કરીને પ્રમ.નો જ વિચાર કરો. પશુઓની પેઠે કોઈ નીચ લેણેની પ્રેરણાથી આવે નહિ. ધન આદિની તુણાણપ ગાદ અને હાંપી એવી મોટી નિદ્રા દંગાળપણ આપનારી છે, પરિણામે તે દુર્ભગ્યપણું કરનારી છે અને સારાં કળથી રહિત છે. તેને તમે ત્યજી દો અને જગત થાઓ. જેમ સુકાતા જતા ખાખો-ધિયમાં વૃદ્ધ કાચ્યો આળસુ થઈને પડ્યો રહે છે, તેમ તમે આ સંસારમાં આળસુ થઈને પડ્યા રહો નહિ, પણ જરાની અને મરણની શાંતિને માટે ઉદમમમાં મર્યા રહો. આર્થ(ધન)ની સંપત્તિથી અનર્થ થાય છે, ભોગના સમૂહથી સંસારરૂપી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને સઘળી સંપત્તિઓ એક જાતની વિપત્તિઓ છે. માટે સંસારના સર્વ પદાર્થોમાં ચાનાદર કરવો એ જ જય છે. વ્યવહારને જાણનારા પુરુષોનો વિચાર મેળવી લોકોની પદ્ધતિથી વિરજ નહિ પડતાં અને શાસ્ત્રની રીતિને અનુસરતા ઉદમથી તમે શુભ કળ મેળવવાની ગોડવણ કરો. જે પુરુષ સદાચારથી શુદ્ધ રીતે ચાલે છે. વૃત્તિને નિર્ગળ રાખે છે અને સંસારનાં સુખરૂપ કળને આપનારી પણ પરિણામે દુઃખ આપનારી પદ્ધતિઓની લાલચને રાખતો નથી, તે પુરુષનાં આગુબ્ધ, યજ્ઞ, ગુણો અને લક્ષ્મી વસંતમાં થયેલી લતાઓની પેઠે સારાં કળોને સારુ જ પ્રદુલ્લિપ્ત થાય છે. ૧-૬૦

માવારવારચરિતસ્ય વિવિક્તકૃત્તેઃ સંસાર-
સૌલ્યફલદુઃસ્વદશાસ્ત્રગુણોઃ આયુર્વર્ણાસિ જ
ગુણાશ્ચ સદેવ લક્ષ્મ્યા ફુલેતિ માધવલતા દવ
સત્કલાય ॥ ૬૦ ॥

ક્રીશિગવાસિઃ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો
'સદાચરિતરૂપણ' નામનો સર્ગ ઉર મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૩ મે.*

શુભ ઉદ્યોગ વગેરેનું વર્ણન અને અહંકારથી
બંધન તથા તેના ત્યાગથી મોક્ષ

વસિષ્ઠ ક્વાવ

સર્વાતિશયણાકલ્યાણ સર્વ સર્વત્ર સર્વવા ।

સ મયત્યેવ તસ્માત્ત્વં શુભોદ્યોગં ન સંત્યજ ॥૧॥

વસિષ્ઠ પ્રેર્યા : હે રામ ! ને યોગ્ય સાધનો
આપનાં આગ્રહપૂર્વક સારી પેઠે કરવામાં આવે,
તો તેઓ સફળ થયા વિના રહે નહિ. આનો
નિયમ હોવાને કીધો સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં
સઘનાં ધારેનાં કાર્યો સફળ થવાં શકિત્વિત છે.
આથી તમે મોક્ષની પ્રાપ્તિને સારુ શુભ ઉદ્યોગને
કદી પણ છોડો નહિ. ઘણા ઘણા મહાત્મા પુરુષો-
એ શુભ ઉદ્યોગમાં માંડ્ય. રહેલાથી આરાધ્ય
કાર્યો પણ કર્યાં છે. મિત્રો, સ્વજનો અને બાંધુઓ-
ને આનંદ આપનારા નંદીઓ[†] નળાવમાં તપ
કરીને મહાદેવના આગ્રહતરૂપ ઉદ્યોગ કરીને
મૃત્યુને પણ જીતી લીધું છે. ઉદ્યોગને કીધો
સૈન્યોથી તથા ધર્મી સંપન્ન થયેલા બાળગર્ભ
આદિ દૈત્યો જેમ હાથીઓ કેમળના સંપૂર્ણને

* આ તેજોસમા સર્ગમાં શુભ ઉદ્યોગના મહિમાનું,
સંજ્ઞાનેના મહિમાનું, સારા ચાઓના મહિમાનું, અહં-
કારથી બંધન થવાનું અને અહંકારનો ત્યાગ કરવાથી
મુક્તિ થવાનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

+ શિવદત્ત નામના એક મુનિ હતા. તેમણે પિતાને
એક સર્વજ્ઞ પુત્ર થાય, તેટલા સારુ શંકરની આરાધના
કરી હતી. એમના તપથી પ્રસન્ન થઈને મહાદેવે એમને
વરદાન માગવા કહ્યું, એમણે પિતાને એક સર્વજ્ઞ પુત્ર
થાય એવું વરદાન માગ્યું. આથી શંકરે કહ્યું : ‘સર્વજ્ઞ
દો એક હું જ છું, એથી તને મારા અંશે કરીને એક
પુત્ર થશે અને તે સોળમા વરસે મરણ પામશે.’ આમ
શિવદત્ત મુનિને નંદી નામનો પુત્ર થયો. પિતાનું મરણ
સોળમે વરસે છે એમ બાણીને તે નંદીએ પણ શંકરનું
પૂજન કરવા માંડ્યું. હવે તે સોળમે વરસે શંકરનું પૂજન
કરેલા હતા. નિવામાં મૃત્યુએ તેને પાશ વડે બાંધવ
માંડ્યો. એટલે શંકરે પ્રકટ થઈ મૃત્યુને ડાબે પગે લાત
મારી, મૃત્યુપાશો ભેદી નાખ્યા અને નંદીને અભવામર
કરી પોતાના સેવક તરીકે સ્થાપ્યો.

કચરી નાખે છે, તેમ સઘના ઉલ્લેખવાળા દેવાને
પણ કચરી નાખ્યા હતા. જેમ બ્રહ્મા સૃષ્ટિ કરે
છે, તેમ મરુતરાજના* યજ્ઞમાં મહર્ષિ ધંવને[†]
તપના પ્રભાવથી દેવતાઓ તથા દૈત્યો સંહિત
નવી સૃષ્ટિ કરી હતી. વિશ્વામિત્રે વારંવાર સઘના-
ઓના કરતાં વ્યત્યંત આધિક તપ કરીને બ્રહ્મર્ષિ-
પાણી પણ મેળવ્યું છે અને તે બીજા ક્ષત્રિયોને
મળવું બહુ કઠિન છે. દુર્લભગી ઉપમન્યુને[‡] માંડ-
માંડ લોટ ભેળવેલું પાણી દૂધના બદલામાં મળ્યું
હતું અને તેને ય તે રસાયન સમજીને પીતા હતા,
છતાં તેમને તપના પ્રભાવથી ક્ષીર સમૃદ્ધ મેળવ્યો
હતો. ગૌલોકયમાં પ્રખ્યાતિ પામેલા વિષ્ણુ તથા
બ્રહ્મા આદિને પણ કાળ તણાવવાની પેઠે યાવી
નય છે, છતાં ‘અવેત’ નામના મુનિએ તેને ભક્તિ-
થી અને વ્યત્યંત દૃઢતાથી જીતી લીધો હતો.
સાવિત્રી રાજકુમાર સત્યવાનની સ્ત્રી હતી, અને
યમરાજ તેના પતિને હર્ષ જતા હતા, ત્યારે તે
પતિની પાછળ ગઈ અને ક્રુતિ આદિથી તથા
યુક્તિભરેલાં વચનોથી યમરાજને વશ કરીને
તેણે પોતાના પતિને યમના હાથમાંથી છોડાવીને
જીવતો કર્યો હતો. શક્રમાં કહેવા શુભ ઉદ્યોગ-
માંનો એક પણ ઉદ્યોગ એવો નથી કે જેનું ફળ
ન મળે. એટલા માટે તમારે વ્યંત્રકરણમાં વિચાર
કરીને ઉદ્યોગથી સર્વોત્તમ મુક્તિપદ મેળવવું
જેઈઓ. સુખદુઃખ તથા જન્મ માર્ગ દશાઓરૂપ
સઘની ભાંતિઓનું મુળ કાપી નાખે એવું તો
એક આત્મસૂત્ર જ છે, માટે તેને સારે. તમે
પ્રાપ્ત પ્રયત્ન કરો. આપદાઓમાં નાખવા માગતી

✽ મરુતરાજના યજ્ઞમાં ઈન્દ્રે વિન્ન કન્યું હતું, તેથી
મહર્ષિ ધંવને નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરીને તે યજ્ઞ પૂરો
કર્યો હતો.

‡ ઉપમન્યુના પ્રિતાપી સ્થિતિ અત્યંત ગંભીર હતી.
બીજું બાળકોને દૂધ પીતાં એઈ ઉપમન્યુએ પણ માની
આગળ દૂધ માટે રહ્યા માંડ્યું. આથી માતાએ એ
બાળકને પટાવવા માટે એને લોટ ભેળવેલું પાણી
આપ્યું. ઉપમન્યુને આની ખબર પડી એટલે તેણે તપ
કન્યું અને શંકરની સ્તુતિ કરી, તેથી શંકર પ્રસન્ન થયા
અને તેમણે તેને ક્ષીરસાગરને તટે નિવાસ આપ્યો.

ભોગોની ભાગ્યોનો નાશ કરવા સારુ વિષયોમાં દોષદષ્ટિ કરવાની ઓઢવણી જ શોધવી જોઈએ. જોકે વિષયોનો ત્યાગ કરવાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણ તેવું સામાન્ય દુઃખ ભોગવ્યા વિના પરમાનંદ-તત્ત્વનું સુખ મળે એમ નથી. દુઃખ ભોગવ્યા વિના સુખ તે મળે? જોકે બ્રહ્મ નિત્યપ્રાપ્ત જ છે, તેથી તેની પ્રાપ્તિ સારુ શામ અદિ સાધનો ગમવાની જરૂર નથી, તોપણ બ્રહ્મનું નિત્ય પ્રાપ્તપણું જ ગુણમાં આવ્યું ન હોય ત્યાં સુધી એ સંપત્તિનો પરમ પુરુષાર્થરૂપ છે, બહુ કામના છે અને પ્રથમ બ્રહ્મજ્ઞાનતાં સુખને પ્રકટ કરનારાં છે એમ ગમજો. દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરી સર્વેદા શાંતિનો આશ્રય કરી તથા બુદ્ધિથી પોતાનું આર્થપણ વિચારીને સંજ્ઞાનોનું સેવન કરવું જોઈએ, સંજ્ઞાનોના સેવન વિના તપો, તીર્થો કે શાસ્ત્રોથી સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી પાર ઉતારવાના કામમાં જય મેળવી શકાય એમ નથી. જેને દિવસે દિવસે લોભ, મોહ તથા રોષ યોગ્ય થઈ જતા હોય અને જે શાસ્ત્ર પ્રમાણે પોતાનાં કાર્ય કરતો હોય, તેને સંજ્ઞાત જાણવો. એવા સંજ્ઞાનોના સંગથી કેઈ દિવસે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોનો સંગ પણ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારે આ દુશ્વરૂપ ખટખટનો અત્યંત અભાવ થઈ જાય છે. દુશ્વરનો અભાવ થાય તો પછી પરબ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે, કારણ કે દુશ્વરનો અનાવ થતાં જીવ પણ બ્રહ્મમાં જ લય પામે છે. આ દુશ્વર (દેખવામાં આવતું) જગત ઉત્પન્ન જ થયું નથી, હતું નહિ, ઉત્પન્ન થશે નહિ અને વર્તમાનકાળમાં પણ નથી જ, પણ જે છે તે કેવળ નિરુપાધિક બ્રહ્મ જ છે. આવા પ્રકારની હજારો મુકિતયોથી મેં તમને ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં સમજાવ્યું છે, આ પ્રકરણમાં પણ સમજાવતો આવું છું અને હવે પણ જે સર્વ વિદ્યાનોના અનુભવમાં આવેલું છે તે દેખાડીશ. પ્રાર્મહતા સર્વ અનુભવોનું અવિષ્કૃત 'પરબ્રહ્મ' નામનું મહાયૈતન્ય છે. તે નિર્મળ છે અને શાંત છે. માટે તેનાં આત્મશાદિ સત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે; અસત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે કે

માયાથી ઉત્પન્ન થાય છે; જે તે માયાથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનીએ, તો માયાથી જે ઉત્પન્ન થાય તે મિથ્યા જ હોય, માટે ઉત્પત્તિ થઈ જ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્મમાં આકાશાદિનું ઉત્પન્ન થવું જ સંભવતું નથી. બ્રહ્મ છિદ્રોથી રહિત છે, છિદ્રરૂપ છે અને નિત્ય છે. તેમાં હજારો ટંકલાઓથી પણ છિદ્રરૂપ આકાશ ઉત્પન્ન કરવું અશક્ય છે. જહાદિકની ઉત્પત્તિ વિષે પણ આ પ્રમાણે જ સમજવું. અચંચળ મહાયૈતન્યમાં માયારૂપ ક્ષિપત ઉપાધિવાળો જે અંશ છે, તે જ આ જગતરૂપે જણાતા ચમત્કારને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે જ 'આ જગત છે' એમ જાણે છે. મહાયૈતન્યમાં માયોપાધિક અંશની કલ્પના કરવાથી ચૈતન્યમાં ભેદ થાય છે એમ સમજવું નહિ. જેટલા જેટલા બ્રહ્માંડના અનુભવો છે, તે સઘળા મહાયૈતન્યરૂપી સૂર્યનાં કિરણોના સમૂહ જેવા છે. કિરણોના સમૂહ અને કિરણોવાળાનો શા ભેદ છે? આ પ્રમાણે છે, જેટલા માટે મહાયૈતન્યરૂપી સૂર્ય નિર્વિકલ્પ જ છે એમ કહેવું યોગ્ય છે. વિચાર કરવાથી એ મહાયૈતન્યનો જે સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે જગતરૂપ અનુભવનો અસ્ત છે અને જે સાક્ષાત્કારનો અભાવ છે તે જગતરૂપી અનુભવનો ઉદય છે. જે અહંકાર છે તેનું ખરું સ્વરૂપ જ્યાં સુધી જાણવામાં ન આવ્યું હોય, ત્યાં સુધી ત્યાં અહંકાર પરમાત્મમાં મેલરૂપ છે, પણ જે અહંકારનું ખરું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે, તો અહંકાર પરમાત્મારૂપ જ—માક્ષરૂપ જ થઈ જાય છે. સ્વરૂપથી જાણવામાં આવેલો અહંકાર અહંકારરૂપ નથી રહેતો; પણ જેમ પાણી પાણીની સાથે એક થઈ જાય છે, તેમ પરમાત્માની સાથે એક થઈ જાય છે. અનુભવમાં આવતું અહંકાર આદિ જગત વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ. અહંકાર એ શું છે એવો વિચાર કરતાં અહંકારાદિ સઘળું રળી જઈને અવશ્ય એક ચૈતન્ય જ અવશેષ રહે છે. જેમ પ્રૌઢ બુદ્ધિવાળાઓને આ પિશાચ નથી એમ યોધ કરવાથી અપિશાચમાં અથેલી પિશાચની ભાંતિ રળી જાય છે, પણ થોડી સમજણવાળા પાળકોને

તો 'આ પિશાચ નથી' એમ સંકડો વાર કહેતાં છતાં પણ સંશય જ રહે છે. તેમ અહ- પ્રગથી સંહિત થયેલાઓને પ્રભામાં થયેલી જગતની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે. પણ અહંકારવાળાઓને 'આ જગત નથી પણ ધ્રુવ છે' એમ સંકડો વાર કહેવ. છતાં પણ સંશય જ રહે છે. જ્યાં સુધી અંદર રહેલી ચૈતન્યરૂપી આદિની અહંકારરૂપી વાદનાથી દંડાયેલી હોય, ત્યાં સુધી તે મોખરૂપી કુમુદિનીને પ્રકુલિત કરતી નથી. હુપહુપ ધોવાઈ જાય તો પછી હુપહાને લીધે ક્રપાયેલાં નરક, સ્વર્ગ અને મોક્ષ આદિ કથાંથી જ રહે કે અર્થાત્ મોક્ષ આદિની તુષ્ટિ રહેતી જ નથી. જ્યાં સુધી હૃદયમાં હુપહારૂપ મેઘ વરસ્યા કરે તે હોય, ત્યાં સુધી તુષ્ટિરૂપી ઈન્દ્રજવની મંજરી પ્રકુલિત થયા જ કરે છે. નિત્યચૈતન્યને દબાવીને અહં- કારરૂપી મેઘ જ્યાં સુધી રહ્યો હોય, ત્યાં સુધી આજ્ઞાનરૂપી અધાર રહ્યા જ કરે છે અને કદી પણ પ્રકાશ થતો નથી. આ અહંકાર મુક્ત છે જ નહિ અને જીવે પોતે જ તેને મિથ્યા કહી લીધેલો છે. જેન બાળકે શંક્રમથી કંઈપી લીધેલો પિશાચ બાળકના દુઃખને માટે જ છે પણ હર્ષને માટે નથી, તેમ તે અહંકાર જીવને દુઃખ માટે જ છે પણ હર્ષને માટે નથી. મિથ્યા જ ક્રપાયેલા અહંકારથી કાચી બુદ્ધિવાળા પુરુષને અનંત જન્મ- મરણ આપનારો મોહ થાય છે જેમ કે દામ આદિ દૈત્યોને થયો હતો. 'આ દેહ હું છું' એવા ભારે મોહથી અધિક પીળું કાંઈ અનર્થજૂત અજ્ઞાન સંસારમાં થયું નથી અને થશે પણ નહિ. સંસારનાં જે કાંઈ આ શુભ અને દુઃખ અત્યંત આવ્યા કરે છે, તે સઘળું અહંકારરૂપી ચક્રના મેઢા પરિણામ- રૂપ છે. અહંકારરૂપી ચક્રરૂતે વિચારવાળા મન- રૂપી હજીથી ઉમેડીને નાખી દેવામાં આવે, તો સંસારનો નાશ કરનારું એવું જ્ઞાનરૂપી ધાન્ય કોઈ પણ રીતે છેદાતું નથી, પરંતુ તે તો હજારો શાખા- ઓથી વૃદ્ધિ પામીને ફળદાયી થાય છે. જે અહં- કાર છે તે જ અનંત જન્મરૂપી વૃક્ષોનો કાંટો છે. તે વૃક્ષોની 'આ માર', આ માર' એવા

પ્રકારની મનનાચોરૂપ હજારો શાખાઓ ફેલા- યેલી છે. વાસના આદિ પાલકો શીમળાનાં પાકાં ફળોની પેઠે જરાક કોર વાગવાથી ફાટી પડે એવા છે અને તે મોટા મોટા તરંગોની પંકિતઓની પેઠે જરાક પ્રત્યાઘાતથી તૂટી જાય એવા છે, માટે તેમને વિચોરૂપી હેઠર તથા પ્રત્યાઘાત દેવો જોઈએ. વસ્તવિક રીતે જેમાં અહંકાર નથી તેવો આત્મા ખોતાને તિરંદિત થઈ ગયેલી 'હું છું' એવી ભાવનાથી સંસારરૂપી ચક્રના ભ્રમણ જેવો માત્ર જણાય છે. જન્મરૂપી અરણ્યમાં જ્યાં સુધી અહંકારરૂપી અંધકાર ફેલાયેલો છે, ત્યાં સુધી જ્યાં તારૂંપી આ મોહનમરો પિશાચિણીઓ ગળેના કરે છે, જે અધમ માણસ- ને અહંકારરૂપી પિશાચ વળગ્યા હોય છે, તે માણસનાં તે વળગાડને મટીડવા માટે શસ્ત્રો કે મંત્રો કોઈ પણ સમયે નથી.

નામ બોલ્યા : હે પ્રભાત! એ અહંકાર કયા ઉપાયથી ન વધે? એ વિષે મને કહે, અંટકે મને સંસારરૂપી ભયની શંતિ થાય

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આત્માનું જે વાસ્તવિક સ્વરૂપ મે કહ્યું છે, તે સ્વરૂપનું સર્વદા સ્મરણ સખ્યામાં રાત્રે અને આત્મા ચૈતન્યમય અરીસા જેવો નિર્મળ રહે, તો અહંકાર વધતો નથી. 'આ સંસારરૂપી ઈન્દ્રજવ મિથ્યા જ છે, માટે તેમાં રાગ-દેષ રાખવાથી મારું શું વળે એમ છે?' એ રીતનું મનમાં જે અનુસંધાન રાખવામાં આવે તો અહંકાર વધતો નથી. 'અહંકાર પણ નથી અને દુર્યોના વિાસો પણ નથી' એવા વિચારની જેના મનમાં સ્થિતિ થઈ હોય, એ પુરુષ- ને વ્યવહાર શાંત થવાને લીધે અહંકાર વધતો નથી. 'આ હું છું અને આ જગત છે' એવા બે વિચારો શત્રુ-મિત્ર આદિને ઉત્પન્ન કરનારા છે. તેમનો ક્ષય થાય અને સર્વત્ર ઓખી સમતા પ્રાપ્ત થાય, તો અહંકાર વધતો નથી. દ્રુષ્ટ, દર્શન અને દૃશ્ય ઇત્યાદિક ત્રિપુટીઓ 'આ લેવું અને આ છોડી દેવું' એવા પ્રકારની ભ્રાંતિઓને ઉત્પન્ન કરનારી છે. તેમનો ક્ષય થાય અને

સર્વજ્ઞ યોગી સમતા પ્રાપ્ત થાય તો અહંકાર વધતો નથી.

રામ ખોલ્યા : હે પ્રભુ ! જન્મમર્ત્યમૃત્યુમાં અને મનોરથમાં જે અહંકાર થાય છે, તેનો આકાર કેવો છે તેનો ત્યાગ શી રીતે થાય ? અને ત્યાગ કરવાથી શું થાય ?

વસિષ્ઠ ખોલ્યા : હે રામ ! આ જગતમાં અહંકાર ત્રણ પ્રકારના છે. તેઓમાં બે શ્રેષ્ઠ છે અને એક ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. હું એ વિષયનું વિવેચન કરું છું, તે તમે સાંભળો. 'આ જે સઘળું જગત છે તે હું છું' અને જે અવિતાશી પરમાત્મા છે તે પણ હું છું, જગતમાં મારાથી નુદું કંઈ જ નથી' આવી રીતનો જે અહંકાર થાય તેને ઉત્તમ સમજવો. આ અહંકાર મોક્ષ માટે છે, પણ બંધન માટે નથી અને તે યોદ્ધા અથવા પાંચમી ભૂમિકામાં રહેલા જીવનમુક્તનો હોય છે. 'હું સર્વ કરતાં અત્યંત સૂક્ષ્મ છું, માટે સર્વથી ત્યારો છું' એવો બીજા પ્રકારનો જે અહંકાર થાય છે, તેને પણ શુભ સમજવો. એ અહંકાર મોક્ષ માટે છે, પણ બંધન માટે નથી અને તે છઠ્ઠી ભૂમિકામાં રહેલા જીવનમુક્તનો હોય છે. સાતમી ભૂમિકામાં રહેલા જીવનમુક્તનો 'અહંકાર છે' એવી જો કલ્પના કરીએ, તો તે નાશભય જ રહેલો છે. 'હાથ તથા પગ આદિ અવયવો-વાળો જે આ દેહ છે તે હું છું' એવો ત્રીજા પ્રકારનો જે અહંકાર છે તે લૌકિક છે અને તુરંત જ છે. એ ત્રીજો દુઃસત્મા અહંકાર એક જાતના મોટા શત્રુ જ છે, એટલા માટે તેનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ. અનેક પ્રકારની માનસિક પીડાઓ કરનારો એ ત્રીજો અહંકારરૂપી ધનવાન શત્રુ, જે જીવને ખરાબ કરી નાખે છે, તે જીવ પાછો કેંદ્રણે આવતો નથી. સ્વાભાવિક રીતે આનાદિકાળથી ચોરેલા એ ત્રીજા દુષ્ટ અહંકારે જેમની બુદ્ધિને કમાવી નાખી છે, તે લોકો સંકેરોમાં જ ફસ્યા કરે છે. પહેલા ખેતમાંના ગમે તે અહંકાર-વાળો જીવ મહાત્મા કહેવાય છે અને મુક્તિ પામે છે, પણ ત્રીજા લૌકિક અહંકારવાળો જીવ તો દૃઢ

રીતે સંસારમાં જ ગોથા ખાયા કરે છે. પહેલા બે અહંકારનો અંગીકાર કરી 'હું દેહ નથી' એવો નિર્ણય કરીને ત્રીજા લૌકિક અહંકારનો ત્યાગ કરવો એમ પૂર્વના વિદાનોનો રિવાજ છે. એટલા માટે પહેલા બે અહંકારનો અંગીકાર કરી, ત્રીજા દુઃખદાયી લૌકિક અહંકારનો ત્યાગ જ કરવો યોગ્ય છે. દામ, વ્યાલ અને કટ, એ ત્રણ દૈત્યો ત્રીજા લૌકિક અહંકારથી એવી દશાને પામ્યા હતા કે તે દશાની વાતો કરતાં પલ ખેંદ ઉત્પન્ન થાય છે.

રામ ખોલ્યા : હે પ્રભુ ! ચિત્તમાંથી એ ત્રીજા લૌકિક અહંકારનો ત્યાગ કરીને પુરુષ કેવી રીતે વર્તે તો તે પોતાના હિતને પ્રાપ્ત થાય ?

વસિષ્ઠ ખોલ્યા : લૌકિક અહંકાર ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને દુઃખદાયી છે. તેનો ત્યાગ કરીને પુરુષ જેમ જેમ ગુરુસેવા આદિ શુભ સાધનોમાં તત્પર રહે છે, તેમ તેમ તેને પરમ-પદ સમીપમાં આવતું જાય છે. પુરુષ જો પહેલા અહંકારની અને બીજા અહંકારની ભાવના કરીને રહે છે, તો ઊંચા પદને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમને પણ છોડી દઈ સઘળા અહંકારોથી રહિત રહે છે, તો તે પુરુષ પરમપદને પામે છે. હે રામ ! આવા વિચાર રાખી પરમાર્પણ યોગને માટે સર્વદા સઘળા યત્નો કરીને છેલ્લા દુષ્ટ લૌકિક અહંકાર (હું દેહ છું એવા અહંકાર)નો તો ત્યજવલ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ. એ પાંચી દુષ્ટ અહંકાર તો શરીરમાં રહેલો એક જાતનો રોગ છે. તેનો ત્યાગ કરવો એ જ મોટું કષ્ટાણુ છે અને એ જ પરમપદ પામવાનું સાધન છે. વિચારના બળથી એ લૌકિક દુષ્ટ અહંકારનો ત્યાગ કરીને માણસ ખેંચી રહે અથવા બચાવ કરે, તો પણ તેનું અધઃપતન (નીચ નિશ્ચિતમાં પડવું) થતું નથી. હે મહાબુદ્ધિમાન ! જેમ સારી પેટે તુમિ પામેલા પુરુષને ઝેરથી સંયુક્ત થયેલા રસો પ્રિય લાગતા નથી, તેમ જેનો અહંકાર ક્ષીણ થઈ ગયો હોય એવા જીવને રોગ જેવા દુઃખદાયી ભોગો પ્રિય લાગતા નથી. ભોગો ઉપર પ્રેમ ન રહે

ત્યારે પુરુષને એકારૂપ કલ્યાણ સમીપમાં જ આવે છે, કારણ કે મનના અંધકારરૂપ આંધકાર હીણ થાય પછી બીજું કલ્યાણને ગેરે એવું કશું જ પ્રતિબંધક રહેતું નથી કે જેને લીધે શ્રેયનો વિધાત થાય. હે રામ! આંધકારના અનુસંધાનનો ત્યાગ કરવાથી ધીરજથી અને શ્રવણ-દિક્ષના પ્રયત્નથી અંસારરૂપ સમુદ્ર તરાય છે. જે પુરુષ જે સઘળું છે તે હું જ છું અને એમ હોવાથી સઘળું મારું જ છે. એવા વિચારથી 'હું દેહાદિક નથી અને દેહાદિકના સંયંધમાં જે કંઈ છે તે મારું નથી' એવા નિશ્ચય રાખે છે તથા ઉપર કહેલા આત્માના ઉત્તમ બોધને મનમાં દૃઢ રીતે હસાવે છે, તે મહાત્મા પુરુષ અનુક્રમથી સાત્ત્વી ભૂમિકામાં સ્થિતિ પામે છે અને આને વિદેહકેવલ્યને પામે છે ૧-૧૭૧

નાહં ન હેન મમ કિંચિદ્વપીતિ મત્વા લર્વ
ચ મે સક્લમપ્યહમેવ સેતિ । લઘ્વાસ્પદં મનસિ
ચંચિદમેમવીર્યાં નીત્વા સ્થિતિં પરમુપેતિ પદં
મહાત્મા ॥ ૭૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો
'અહંકારવિચાર' નામનો સર્ગ ૩૪ થી સમાપ્ત

સર્ગ ૩૪ મો⁺

વિષ્ણુએ શંભરાશુરને માર્યો અને
વાસનારહિત ત્રણ દેવતાનો ભાણ

વસિષ્ઠ સ્વાચ

અત્ર તે દાણુ વક્ત્ર્યમિ દામાદિષુ ગતેષ્વથ ।
યદ્વૃત્તં શાશ્વત્સ્વેવ ચ નગરે નગસન્નિમે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જેમ શરદઋતુમાં તુટેલી મર્યાદાવાળું વાદળરૂપેનું તથળું મંડળ પાકા-શમાંથી ત્રણ થઈને નાથ થઈ જાય છે, તેમ તુટેલી મર્યાદાવાળું શંખરાશુરનું સઘળું રૂ. ૫ આકાશમાંથી

+ આ ચોતીસમા સર્ગમાં ભીમ, ભાસ અને દૃઢ એ નામના આ દેવોએ પીડેલા દેવતાઓની પાર્શ્વના ઉપશ્લી વિષ્ણુએ શંભરાશુરને માર્યો અને વાસના વગરના ભીમ આદિ ત્રણ દેવો મુક્ત થયા એ કથા કહેવામાં આવશે.

પડી નાથ થઈ ગયું; પછી દામ આદિ દેવો શંખરાશુરની પાસેથી જતા રહ્યા, એટલે મેરુ પર્વતના જેવી સંપત્તિવાળા શંખરાશુરના તગરમાં જે વૃત્તોત ધન્યું તે હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો. જેના સૈન્યને દેવતાઓએ છતી લીધેલું મોવા શંખરાશુરે કેટલાં વર્ષો કાઢી પાછો દેવતાઓના વધનો ઉલ્લોગ કરીને વિચાર કર્યો કે, 'મેં માયાથી દામ આદિ જે અમુરોને ખનાવ્યા હતા, તેમણે તો મૂર્ખતાને લીધે શુદ્ધમાં ખોટા દુષ્ટ આંધકારની જ ભાવના કરી, એટલે તેઓ હારી ગયા. હવે મારે માયાથી ધ્યેન દાનવાને સળંગ અને તેમને વેદાંતશાસ્ત્ર જાણનારા તથા વિવેકી કરવા. તરવના પરિણામે લીધે તેઓ મિથ્યાભાવના વગરના હશે, એટલે તેઓ આંધકારને ધારણ કરશે નહિ અને તેથી દેવતાઓને છતી લેશે.' આ પ્રમાણે દૈત્યરાજ શંખરાશુરે વિચાર કર્યો. પછી જેમ સમુદ્ર પરપોટાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ તેણે માયાથી પોતાના વાર્ષી પ્રમાણે ભીમ, ભાસ અને દૃઢ એ નામના ત્રણ દાનાં ઉત્પન્ન કર્યાં. આત્મ-તત્વને જાણનારા હોવાને લીધે સઘળું જાણનારા, સગરહિત, દોષવગરના, જે કામ આવી પડે તે જ કામને કરનારા, આત્માનું અનુસંધાન કરનારા, ઉત્તમતાવાળા, નિરૂપદપણથી સઘળા જગતને તરણ જેવું જોતા અને પવિત્ર મનવાળા એ ત્રણ દેવોએ ઊંચે આવીને આકાશને ઘેરી લીધું. ચળકતા શસ્ત્રોવાળા એ દેવો વર્ષોઋતુમાં લીજળી-ઓવાળાં વાદળાંઓની પેઠે ગર્જતા કરતા હતા. તેઓ દેવતાઓની સામે ધર્મ વર્ષો સુધી નકથા, પણ વિવેકને લીધે કદી પણ તેમણે આંધકાર કર્યો નહિ. એ ત્રણ દેવોને મનમાં 'આ અમારું છે' એવી વાસના ઉદય પામતી. તો 'આ દેહ છે, તે કોણ છે? અને અમે કોણ છીએ?' એવા વિચારથી તે વાસના તરત જ પાછી અદ્ભુત પામતી હતી. 'શરીર ખોટું છે અને દેવતાઓ પણ ખોટા છે. જે અમે છીએ તે કોણ છીએ? પ્રજા જ છીએ' એવા વિચારના પ્રભાવથી એમને સ્વયં આદિને ઉદય જ થયો નહિ. 'આ શરીર ખોટું

છે, આ યુદ્ધાર્થે કાંઈ છે જ નહિ, અમારામાં શુદ્ધ ચૈતન્ય વિના યોગ્ય કાંઈ છે જ નહિ અને જે આ અલંકાર થાય છે, તે અમરા સ્વરૂપથી જુદો નથી એવો નિશ્ચય રાખીને તે દેવે, પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. એ ભીમ, ભાસ અને દુઢ તામરા મુખ્ય દેવો અલંકારથી રહિત હતા, વૃદ્ધાવસ્થાના તથા મરણના ભય વગરના હતા, આવી પહેલ કામને જ કરનારા હતા, ધીર હતા અને વર્તમાન કાળને જ અનુસરનારા હતા. તેઓ સર્વદા આસક્તિ વગરની બુદ્ધિવાળા હતા, ધીન્યોને માગવ, છતાં પણ મારનારપણાનું અભિમાન ધરાવતું નહોતા, વાસનાઓના સમૂહોથી રહિત હતા અને કાર્યો કરવા છતાં પણ કર્તૃપણાનું અભિમાન કરતા નહોતા. તેઓ ફળની દૃષ્ટાંતથી નહિ પણ 'સ્વામીનું કામ સેવકોએ અવશ્ય કરવું જોઈએ' એવા નિયમને અનુસરીને યુદ્ધમાં તત્પર રહેતા હતા. તેઓ રાગ—દ્વેષથી રહિત હતા અને સર્વદા સમદૃષ્ટિવાળા હતા. તેમણે પોતાની પરજની પેઠે દેવતાઓની સેનાને હણી નાખી, વશ કરી, ભોગવી, ફરી લીધી અને બાળી નાખી. આમ ભીમ, ભાસ અને દુઢ તામરા દેવોએ દેવતાઓની સેનાને અત્યંત ત્રાસ પમાડ્યો એટલે ને સેના હિમાલયમાંથી નીકળેલી ગંગાની પેઠે વેગથી નાસી ગઈ. જેમ વાયુઓએ પીડેલી વાદળોઓની પંક્તિ પર્વતને શણે બચ, તેમ દેવોએ પીડેલી દેવતાઓની તે સેના સ્ત્રીસમુદ્ધમાં શયન કરનારા નારાયણને શરણે ગઈ. જેમ દુષ્ટ કામી પુરુષોથી બીધેલી સ્ત્રીને તેનો સ્વામી ધીરજ આપે, તેમ દેવોથી બીધેલી દેવતાઓની તે સેનાને શેષશાથી નાસયણે ધીરજ આપી. જ્યાં સુધી નાસયણે શંખરાસુરને મારવાની ગોઠવણ કરી, ત્યાં સુધી એ દેવતાઓની સેના નાસયણના નિવાસરૂપી શ્વેતદીપમાં જ રહી, પછી નાસયણને આને શંખરાસુરને દરુણ યુદ્ધ થયું અને તેમાં આ કાળમાં પણ પ્રલયકાળનો પેઠે મોટામોટા પર્વતો ઊડ્યા, એ સંગ્રામમાં કોત્યો તથા વાહનો સહિત તે શંખરાસુર નાસયણના હાથથી મરણ પામ્યો

અને વેદકુપુરીને પ્રાપ્ત થયો. જેમ પવન દીધાઓને હોલવી નાખે છે, તેમ વિષ્ણુએ જ તે વિષમ સંગ્રામમાં ભીમ, ભાસ અને દુઢ તામરા એ દેવોને શાંત કરી દીધા. વાસનાઓથી રહિત જ રહેલા એ લોકો આરે શાંત થયા, ત્યારે જેમ હોલવકાળેલા દીવાઓની ગતિ કોઈના બાંધવામાં આવી નથી તેમ તેમની ગતિ પણ કોઈના બાંધવામાં આવી નહિ. (કર્મોદ્ધિ કરનારાઓ મરણ પામ્યા પછી તે તે લોકમાં જવું પડે છે, તેથી લોકની ગતિ બીજાઓના બાંધવામાં આવે, પણ અન્નવેરાઓને તો મરણ પામ્યા પછી પણ સ્વરૂપમાં જ રહેવાનું થાય છે, માટે તેમની ગતિ કોઈના બાંધવામાં આવે જ નહિ.) હે રામ! મન ને વાસનાવાળું હોય તો પાંધાયેલું છે, અને વાસના વગરનું હોય તો મુક્ત જ છે, એટલા માટે તમે વિવેકથી વાસનારહિતપણું સંપાદન કરો. સાચા સ્વરૂપ—ચૈતન્યનું સારી પેઠે અવલોકન કરવાથી વાસના ક્ષય પામે છે અને વાસનાનો તાશ થતાં ચિત્ત દીવાની પેઠે તાશ પામે છે. 'પરિપૂર્ણ ને વાસ્તવિક સત્ય એવો ચૈતન્યાત્મા આ જે દૃશ્યની ભાવના કરે છે, તે દૃશ્ય કાંઈ પણ સાચું નથી અને ભાવના પણ સાચી નથી.' એમ વિચાર કરીને ચિત્તમાનું દર્શન કરવું એ જ યોગ્ય અવલોકન છે. 'આ જે સઘળું જગત છે, તે આત્મા જ છે, માટે કોણ, ક્યાં અને કોની ભાવના કરે જે ભાવના કહેવાય છે, તે મુદ્દલ છે જ નહિ.' એમ જે વિચારવું તે યોગ્ય અવલોકન છે. વાસનાઓ, વાસનાઓનો અર્થ, ચિત્ત અને ચિત્તનો અર્થ એ સઘળું સત્ય વિચારથી જેમાં લીન થાય છે, તે પરમ પદ છે. વાસનાઓથી ઘેરાયેલું ચિત્ત સંસારમાં રહેલું છે, અને તે જ ને વાસનાઓથી રહિત થાય છે તો જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ચિત્ત ખોટા જૂતની પેઠે ઉદય પામીને ઘટ—પટ આદિ અનેક આકારો ગ્રહણ કર્યા કરે છે, માટે તેને તરત જ શાંત કરવું જોઈએ. હે રામ! જેમ દામ, બ્યાલ અને કટનું ચિત્ત દેહાત્મભાવે પરિ-

ચની મોનીની વૃદ્ધિની જેમ ચિત્તામાં જ્યારે ધીરજ વૃદ્ધિ પામે છે, વસંત ઋતુમાં ફૂટાથી થતા ચંદ્રની જેમ જ્યારે અંદર આત્મસુખની સારી સ્થિતિ ફૂટાથી થાય છે, શીતળ છાયાવાળું સત્સંગરૂપી વૃક્ષ ફલિત થાય છે અને આનંદરૂપ રસથી ભરેલું સમાધિરૂપ શરૂનું ઝાઝ આનંદનું આખંડ અણુ આપે છે, ત્યારે મનમાંથી સુખ—દુઃખ તથા ડામ—ક્રોધાદિ દ્વંદ્વો દળી જાય છે, વાસના જની રહે છે, ઉપદ્રોનો નાશ પામે છે, અને અપળતા, અનર્થ, શોક, મોહ તથા ભયરૂપ રોગો શાંત થઈ જાય છે. ત્યારે શાસ્ત્રોના અર્થો સમગ્રી સંદેહો દૂર થઈ જાય છે વિષયો ભોગવવાની સધળી ઉત્તેજાઓ નોસરી જાય છે, કલ્પનાઓની જળ દૂર થઈ જાય છે, મોહ બાળી જાય છે અને લેપ ખસી જાય છે. ત્યારે પ્રવૃત્તિમાં ઉત્તુખપણું દળી જાય છે, નિઃશ્વાસાદિદુર્ગુણો નષ્ટ થાય છે, વિનય-ઓ અસ્ત પામી જાય છે, પ્રવૃત્તિ જતી રહે છે, શોકરૂપી ઝાઝળ શાંત થઈ જાય છે, આસક્તિ ઊઠી જાય છે. અને અભિમાનરૂપ ગાંઠ તૂટી જાય છે. 'મા' સમયમાં મન સંદેહરૂપી પોતાના કુપુત્રોની સાથે, મનોરથરૂપી શાખાઓની સાથે, રૂઝાડરૂપી સ્ત્રીની સાથે અને વાસનારૂપી પાંજરાની સાથે ખોતે પાણુ નષ્ટ થાય છે અને આત્માના જીવન્મુકતરૂપ પરમપુરુષાર્થનો સાધી આવે છે. મન પ્રથમ પોતાને દુષ્ટિ આપનારી શુભશુભ અને શયુ, મિત્ર આદિ વિકલ્પોવાળી કલ્પનાઓને છોડી દે છે અને તે પછી 'જેમ એ વિકલ્પોને ઉત્પન્ન કરવામાં હું સમર્થ છું, તેમ તેમનો નિગ્રહ કરવામાં પણ સમર્થ છું, એમ વિચારીતે પોતાના દેહાકારપણાને પણ તરણાની પેઠે છોડી દે છે. મનનો જે ઉદય તે જ જીવની પકડની દશા છે અને મનનો જે નાશ તે જ જીવની ચક્રની દશા છે. જ્ઞાનીનું મન નાશ પામે છે અને અજ્ઞાનીનું મન વધ્યા કરે છે. પર્વતોનું જે મંડળ દેખાય છે,

બધા મોનીની ઉત્પત્તિનાં સ્થળકો છે, એ બધામાં પક્ષ વિશેષ ભાગ છીંકાની અંદર જ જ્યાં મોતી ઉત્પન્ન થાય છે.

તે મન જ છે, જે આકાશ છે તે મન જ છે, જે દેવ છે તે મન જ છે, જે મિત્ર છે તે મન જ છે, જે શયુ છે તે મન જ છે અને જે કાંઈ આ સઘળું જગત છે તે પણ મન જ છે. ચૈતન્યને પોતાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય છે, ત્યારે વિકલ્પોથી મેલી અને સંસારમાં લાગુ પડનારી જે વાસના થાય છે, તે જ મનનું સ્વરૂપ છે. એ વાસના જ સંસાર પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. કાંઈક વિકલ્પની વાસનાથી મેલું થયેલું જે ઘ્ર્ણ તે જ જીવ કહેવાય છે, અથવા વાસનાના પ્રવેશથી પરિચ્છેદ પામેલા ચૈતન્યની જે ઓક જાતની સ્થિતિ તે જ જીવ કહેવાય છે. દેહમાં પડેલા, દેહનો જ આત્મા માનતો અને પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી ગયેલો જે જીવ છે, તે જ જ્યારે હજારો વિકલ્પોથી મોહ પામવાને લીધે પોતાનું સુખ—સ્વભાવપણું—હરાઈ જતાં વધારે નિઃસાર થઈ જાય છે, ત્યારે તેને જ 'અંદર રહેલું મન છે' એમ કલ્પી લેવામાં આવે છે. જે આત્મા છે તે વારતવિક્ષીતે સંસારી પુરુષ નથી, શરીરરૂપ પણ નથી અને સ્ફિરરૂપ પણ નથી. શરીર આદિ સઘળું જડ છે અને આત્મા તો આકાશની પેઠે નિર્લેપ છે. જેમ કેળના સ્તાંભને શરીરોને તેમાં છોતરાં સો સિવાય ખીન્નું કાંઈ જ દેખાતું નથી, તેમ શરીરના ટૂકડેટૂકડા કરી જોતાં તેમાંથી સ્ફિર વગેરે સિવાય ખીન્નું કંઈ દેખાતું જ નથી, માટે શરીર જડ જ છે. જે જીવ છે, તે જ મન છે; અને તે મન જ્યારે દેહાકાર પામે છે, ત્યારે માણસ કહેવાય છે. જે જીવ છે તે પોતાના જ વિકલ્પોથી પોતામાં જ કલ્પાયેલા એ મનનું પોતાથી જ ગ્રહણ કરે છે. જેમ કોરોડાનો જીવડો પોતાની લાળને ફેલાવીને પોતાના પાંધનને માટે જ એ જાળને પકાંડ કરે છે, તેમ જીવ મનમાં પોતાના જ વિકલ્પોને બહુ જ ફેલાવીને પોતાના પાંધનને માટે જ શરીરને રચી લે છે. જેમ ચાકુર ખીજા પ્રદેશમાં અને ખીજા કાળમાં પાંદડાપણાનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ જીવ આ દેહને છોડીને ખીજા પ્રદેશમાં અને ખીજા કાળમાં ખીજા શરીરનું

ગ્રહણ કરે છે, માટે જીવ દેહરૂપ નથી. મનમાં જેવી જેવી વાસનાઓ હોય છે, તેવી તેવી વાસનાઓ પ્રમાણે મન ઓળ શરીરનું ગ્રહણ કરે છે. જુઓ, એ મન અગ્રતમાં જે વાસનામય થઈને શૂન્ય હોય છે, તે વાસનામય અને તે રૂપ જ થઈ તે સ્વપ્નમાં ખડું થાય છે. કોઈ આમલી આદિના ખાટા બીજને મંદુર રસનું સિંચન આપીને વાવ્યું હોય, તો તે બીજ અંદર આદિ ક્રમથી ગૃહ્થરૂપ થઈ જળની ઉત્પત્તિના સમયમાં મીઠાશવાળું જ થાય છે; પણ તે બીજને કરંજ આદિના રસનું સિંચન આપીને વાવ્યું હોય, તો કળની ઉત્પત્તિના સમયમાં તે કંકણશવાળું થાય છે. તે જ પ્રમાણે મન જે જે વાસનાઓના સિંચનને પ્રાપ્ત થયું હોય છે, તે તે વાસનાઓને અનુસરતાં શરીરરૂપ થાય છે. ચિત્ત મોટી વાસનાથી મોટું થાય છે અને કુદ્ર વાસનાથી કુદ્ર થાય છે. જુઓ, માણસે ઈન્દ્રના રાજ્ય સંબંધી મનોરાજ્ય કર્યું હોય તો ઈન્દ્રપણાનું સ્વપ્ન આવે છે, અને પિશાચો સંબંધી મનોરાજ્ય કર્યું હોય, તો રાતે સ્વપ્નમાં પિશાચો જોવામાં આવે છે. તળાવમાં અત્યંત નિર્મળતા હોય તો તેમાં મહિતપણું સ્થિતિ પામતું નથી, અને તેમાં અત્યંત મહિતતા હોય તો તેમાં સ્વચ્છપણું સ્થિતિ પામતું નથી. તે જ પ્રમાણે મનમાં અત્યંત નિર્મળતા હોય તો તેમાં દૈત સ્થિતિ પામતું નથી અને તેમાં અત્યંત મહિતતા હોય, તો તેમાં આદૈત સ્થિતિ પામતું નથી. આમ જેવું મન હોય તેવું જળ થાય છે. જેનું ચંદ્ર ક્ષીણ થયા છતાં પણ પોને પૂર્ણ થવાની પદ્ધતિને છોડતો નથી, તેમ ઉત્તમ પુરુષ દરિદ્રતા આદિથી હેરાન થવા છતાં પણ સર્વદા ઉદોગી રહીને ચિત્તને નિર્મળ રાખવાની પદ્ધતિને છોડતો નથી, અથવા તરવ-ઘોષથી આધિત હોવાને લીધે હજારો ઉપદ્રવો થવા છતાં પણ વિદ્વાનનું મન સંસારની વાસનાઓથી નહિત થતું નથી. કારણ કે વાસ્તવિક રીતે જોતાં બંધન નથી; મોક્ષ નથી, તે બંધાયેલો નથી અને મુક્ત પણ નથી. જેમ ઈન્દ્રજળની

લતા મિથ્યા જ ઊઠે છે, તેમ બંધન આદિ સઘળી માયામિથ્યા જ ઊઠેલી છે, આ સઘળી જગતરૂપ માયા ગંધર્વનગરની પેઠે, અંતર્યાતાં પાણીની પેઠે અને તેમાં પાંપણનાં આગળી ખંચાડાં થતી બે ચંદ્રની ભ્રાંતિની પેઠે મિથ્યા જ ઊઠેલી છે. આ જે સઘળી જગતની સરા દેખાય છે, તે બ્રહ્મની જ સરા છે અને તેમાં બેપણું કે એકપણું મેળું કંઈ જ નથી, એ જ વાસ્તવિક છે. આ સંસાર નિઃસાર છે, તે ખોટો જ છે, તે છતાં તે સ્ફુરે છે. ‘હું વ્યાપક નથી, પણ કુદ્ર છું’ એવા દુષ્ટ નિશ્ચયથી તે ઊડ્યો છે. હું ‘વ્યાપક છું’ માતે ઈશ્વર છું’ એવા નિશ્ચયથી સંતાર લય પામે છે. આત્મા સર્વવ્યાપક છે અને સ્વચ્છ છે. તેમાં ‘આ દેહ હું છું’ એવી જે ભાવના છે, તે જ બંધન છે અને તે બંધન પોતાના વિકલ્પોથી જ રૂપાયેલું છે, આ સઘળી બ્રહ્મની જ સરા છે. તેમાં બંધની કે મોક્ષની દશા જ નથી અને બેપણું કે એકપણું પણ કંઈ જ નથી. મન જો નિર્મળપણાને લીધે નાશ પામવામાં ઉત્તમ થયેલું હોય અને સઘળાં દૃશ્યોમાં લાગણી વગરનું થઈ, નહિ—જેવાપણાને પામેલું હોય તો જ બ્રહ્મ જોવામાં આવે છે, તેમ અથા વિના બ્રહ્મ જોવામાં જ આવતું નથી. જેમ જળથી નિર્મળ થયેલું ધોળું કાપડ રંગને ગ્રહણ કરે છે, તેમ સમાધિના અભ્યાસથી નિર્મળ થયેલું મન સર્વમાં પ્રસૂદ્ધિને ગ્રહણ કરે છે. હે રામ! ‘જે સઘળું દૃશ્ય છે તે મારું જ સ્વરૂપ છે.’ એવી ભાવનાથી ‘આ દેવા યોગ્ય છે અને આ છેલ્લા યોગ્ય છે’ એવી વાસનાના બળને ક્ષીણ કરી તપ્તિ અને એમ બંધને પણ છોડી દો અને મોક્ષને પણ છોડી દો. ગુરુસેવા આદિ સત્કર્મોથી, શાસ્ત્ર અવલૂથી, વૈરાગ્યથી અને ઔષધથી જો મન શુદ્ધ થાય તો એવો નિશ્ચય થાય છે કે, જેમ સ્ફટિક-મણિમાં જુદા જુદા રંગોનો મિથ્યા જ પ્રતિભાસ થાય છે તેમ સ્વરૂપમાં જગતનો મિથ્યા જ પ્રતિભાસ થયો છે. દૈત દેખાય કે તરત જ બંધની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને આત્મમહર્શન થાય કે તરત

જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. કટિપત પદાર્થોની સાથે મળી જઈને મનમાં જે વ્યગ્રપણું થાય છે, તે જ ખોટી સમજણરૂપ દૈત્વદિ છે. યોધ થતાં તે જસ વારમાં તૂટી જાય એવી છે, પણ યોધનો ઉદ્ધવ ન થતાં તે જસ વારમાં ખરાબ કરી નાખે એવી છે એમ સમજો. બહાની તથા અંદરની સઘળી દૈત્વદિને છોડી દઈને મનજ્યારે યોધમાં ડીન રહે, ત્યારે પ્રભાવદ પ્રાપ્ત થઈ ગુરૂં એમ સમજવું. આ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતી દૈત્વદિ અવશ્ય ખોટી જ છે, તેથી મનનું જે ઘેરાયેલાપણું છે, તે જ જગતનું સ્વરૂપ છે, બીજું નથી એમ સમજો. જગત આદિમાં પણ નથી અને અંતમાં પણ નથી. માટે મધ્યમાં પણ ખોટું જ છે. જે આદિમાં તથા અંતમાં ન હોય, તેનું મધ્યમાં પણ હોવું સંભવતું નથી. એ રીતે જેણે જાણ્યું ન હોય તેને દુષિયાપણું હાથમાં જ છે, એમ સમજવું. આ જગત છે ત આત્મા જ છે. એમ જો જાણ્યું ન હોય, તો જગતની કીલ્મ દુઃખદાયી થાય છે, અને જાણ્યું હોય તો તે કીલા ભોગ અને મોક્ષશુભોને આપે છે. (જ્ઞાનીને મિથ્યા જાણેલા પદાર્થો દુઃખદાયી થતા નથી. માટે ભોગમાં ઉપયોગી છે તેમનો ભોગ પ્રારબ્ધનો નાશ કરનાર હોવાને કીલ્મ તેઓ મોક્ષમાં પણ ઉપયોગી છે.) 'જેમ જળ અન્ય છે' અને 'તરંગ, અન્ય છે' એમ ભેદબુદ્ધિથી તેમની ભિન્નતા સમજવી એ મૂર્ખતા છે, અને 'જે જળ છે તે જ તરંગ છે' એમ જાણવું એ સમજણપણું છે અર્થાત્ જ્ઞાત છે, તેમ 'પ્રભુ અન્ય છે અને જગત અન્ય છે' એમ ભેદબુદ્ધિથી તેમની ભિન્નતા સમજવી એ મૂર્ખતા છે અર્થાત્ અજ્ઞાત છે, અને જે પ્રભુ છે તે જ જગત છે' એમ જાણવું એ સમજણપણું છે, અર્થાત્ એ પ્રકારનું અભેદજ્ઞાન થો જ જ્ઞાત છે. આ જગત મુદ્દન ખોટું જ છે, તેમાં સત્યપણુની ક્ષાંતિથી 'આ ભેગ યોગ્ય છે અને આ છેવડા યોગ્ય છે' એમ સમજવામાં આવે તો દુઃખ આવ્યા કરે છે. જે જમને પોદું સમજીને

તેમાં 'આ ભેગ યોગ્ય છે અને આ છેવડા યોગ્ય છે' એવો ભ્રમ નરહે, તો તે જગત પ્રભુરૂપે જ અવરોધ રહે છે. હે રામ! આ જગત સંકલ્પથી જ કલ્પાયેલું હોવાને કીલ્મ મનરૂપ જ છે અને ખોટું છે માટે મિથ્યા છે, તો તેની વિનાશ થવાથી શોક શા કસો? જેમ આપણે પ્રેમ વગરના કોઈ સંબંધીને રાગ—દેષ વગરની દુષ્ટિથી જોઈએ છીએ, તેમ તમે પંચમહાભૂતમય તમારા શરીરને પણ રાગ—દેષ વગરની દુષ્ટિએ જોઈએ. જેમ ઉદાસીનપણે રહેતા કોઈ બંધુથી આપણને મુખ—દુઃખનો લેપ થતો નથી, તેમ યથાર્થ રીતે મિથ્યા જાણેલા આ પંચભૂતમય શરીરથી પણ આપણને મુખ—દુઃખનો લેપ વળે નહિ. અનાદિ, સત્ય અને પરમાદિરૂપ પ્રભુ દ્રશ્ય તથા દૃશ્યતા મધ્યમાં છે, એટલે અનુભવરૂપ અથવા જ્ઞાનરૂપ છે, તેમાં જ મનની શાંતિ થાય છે, જેમ વાયુ શાંત થતાં રણ શાંત થઈ જાય છે, તેમ મન શાંત થતાં દેહ શાંત થાય છે. હે રામ! વાસનારૂપી વર્ષાક્રતુ ક્ષીણ થાય અને સ્વરૂપરિશ્તિરૂપ શરદક્રતુ વિલાસ કરવા લાગે ત્યારે સંસારરૂપી નગરમાં ફરી વાર મોહરૂપી આક્રિયો વરસાદ વરસતો નથી. સ્વરૂપરિશ્તિરૂપ શરદક્રતુ પ્રાપ્ત થવાથી જનરે જડનારૂપી શીત ધ્રુજવા લાગે છે, દોષરૂપી કાદવ મુકાઈ જાય છે, તુષ્ણરૂપી ખાડો મુકાઈને પુરાઈ જાય છે, હૃદયરૂપી વનમાં વિષયોરૂપી પલ્લવોનો ફેલાવો મંદપડી જાય છે, ઇન્દ્રિયોરૂપી કંદળો ફળ વગરનાં થઈ જાય છે અને મિથ્યા સમજણરૂપી મેઘ ચાલ્યો જાય છે, ત્યારે જેમ પ્રભાતકાળમાં રાત્રિ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ મોહરૂપી વરસાદની ફરફર ક્ષીણ થઈ જાય છે, ત્યારે જડનારૂપી ટાક મંત્રથી હણાયેલા ઝેરની પેડે કયાંય જતી રહે છે. ત્યારે દેહરૂપી પર્વતમાં ભયોરૂપી શુદ્ધ નદીઓ અત્યંત મંદ પડી જાય છે અને આશારૂપી પાંખોવાળા સંકલ્પોરૂપી મોઠા મયૂરો નાચતા નથી. ત્યારે જ્ઞાનરૂપી આકાશ અત્યંત નિર્ભય થઈ જાય છે અને પ્રયત્ન ઉદયવાળો ભવરૂપી

સૂર્ય પોતાના સાચા સ્વરૂપ સ્વરૂપથી અત્યંત શોભે છે. ત્યારે મોહના સમૂહરૂપી વાદળાઓથી મુકત થઈને અત્યંત નકરી થયેલી તેમ જ રજા (રમેનુજ) અને બુદ્ધિના દોષોથી રહિત થયેલી આશાઓરૂપી છેડી દિશાઓ સમાધિ આદિ સમયમાં ઘણી શોભે છે. ત્યારે નિર્ભય તથા આનંદરૂપ પ્રફુલ્લિતપાણી પામેલું ચિત્તરૂપી કાસકાનું ફૂલ અત્યંત શોભે છે અને સઘળી દિશાઓને શીતળ કરનારી વિચારરૂપી આંદની હૃદયરૂપી આકાશમાં પ્રકાશી રહે છે. ત્યારે સારી પેઠે સ્વરૂપ થયેલી વિવેકરૂપી પૃથ્વી સર્વ પ્રકારની સગવડોને જણાવનારા તથા પરમ આનંદને આપનારા આત્માના યોધરૂપી ધાત્યથી સફળ થાય છે. ત્યારે પર્વતોના તથા વનોના મોટા વિસ્તારો સહિત સઘળું ત્રૈલોક્ય માત્રારૂપી સૂર્યના પ્રકાશથી સુંદર, સ્વરૂપ કરતાં પણ સ્વરૂપ અને તાપથી સહિત થયેલા દિગ્દાગસરૂપી શીતળ છાયાવાળું થઈ જાય છે. આ સમયમાં રજા (રમેનુજ) અને પસાગ વગરના હૃદયરૂપી કમળગળા સ્વરૂપ થયેલા મનરૂપી સરોવરનો જે વિસ્તાર કરવામાં આવે (સર્વ દૃશ્યોમાં અદ્ભુતી ભાવનાવાળું કરવામાં આવે), તો તે વધારે શોભા ધારણ કરે છે. તેને જે વિવેકરૂપી જળથી વધારે પૂર્ણ કરવામાં આવે, તો તે સ્ફટિક જેવું ધઈ જાય છે. પછી હૃદયરૂપી કમળના કોરામાં રજા નહિ રહેવાથી ચપળ થયેલા દેહાભિમાનરૂપી મહિત બ્રહ્મર પાછો ન જ દેખાય એવી રીતે પાછો કથાય જતો રહે છે. આ પ્રમાણે થાય છે, ત્યારે પોતાના દેહરૂપી નગરનો રાજા એવો તે જ્ઞાની પુરુષ સંકોચ વગરનો, સર્વવ્યાપક, સર્વનો નિર્ગમ, વાસનાઓથી સહિત અને શાંત મનવાળો થાય છે. જામ દોષોનો ત્યાગ કરી ધીરજાભરેલી બુદ્ધિવાળો થયેલો, સંસાર સાંધી સઘળી ગતિઓને જન્મ-મરણના પ્રવાહવાળી હોવાને લીધે સ્વાદ વગરની જેતો અને વિચારથી આત્મનરવરૂપી દીવા પામેલો તે પુરુષ પોતાનું મન અત્યંત ગર્ભાઈ જતાં,

સઘના સંતાપોથી સહિત થાય છે અને દેહરૂપી નગરમાં વિલાસ કરે છે. ૧-૬૬

વિચારણાસમધિગતાત્મવીપકો મનસ્યલં
પરિમલિતૈષ્ઠ ધીરધીઃ । ક્લિોકયન્સ્યમયનીરસા
ગતીર્નતજ્વરા વિલસતિ દેહપક્ષને ॥૬૭॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો
‘ઉપશમવર્ણન’ નામનો સર્ગ ૩૫ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૩૬ મો*

ચૈતન્યસ્વરૂપનું વર્ણન

રામ ઉવાચ

યથેદદશ સ્થિતં વિશ્વં વિશ્વાતીતૈત્તિં ચિદાત્મનિ ।
તન્મે કથય દે બ્રહ્મન્ પુનર્બોધવિવૃક્ષયે ॥૧॥

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! પરમાત્મા સર્વ દૃશ્યોથી સહિત છે. તેમાં આવું આ જગત જે પ્રકારથી રહ્યું છે, તે ફરી વાર પણ મને કહો. એટલે મને યોધની વૃદ્ધિ થાય.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ જળમાં ભવિષ્ય-તરંગો અસ્ફુટ રીતે રહ્યા છે અને પોતાની જુદી સરાથી સહિત હોવાને લીધે નથી પણ રહ્યા, તેમ પરબ્રહ્મમાં આ સૃષ્ટિઓ અસ્ફુટ રીતે રહેલી છે અને પોતાની જુદી સરાથી સહિત હોવાને લીધે નથી પણ રહી. જેમ આકાશ, સર્વદા રહ્યું હોવા છતાં પણ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે પ્રતીત થતું નથી, તેમ અંશેથી સહિત ચૈતન્યતત્ત્વ સર્વમાં વ્યાપક હોવા છતાં પણ પ્રતીત થતું નથી. હંકારેલા અથવા ખુદલા સ્ફટિકમાં રહેલું પ્રતિબિંબ જેમ સત્ય કહેવાય એમ પણ નથી અને અસત્ય કહેવાય એમ પણ નથી, તેમ આત્મામાં રહેલી આ સૃષ્ટિ સત્ય કહેવાય એમ પણ નથી અને અસત્ય કહેવાય એમ પણ નથી. આકાશમાં રહેલાં વાદળોનો આધાર આકાશ જ છે, પણ જેમ તેમનો આકાશને સ્પર્શ નથી, તેમ ચૈતન્યમાં રહેલી

* આ છત્રીસમા સર્ગમાં ‘ચૈતન્ય સર્વમાં રહેલું હોવા છતાં પણ કોઈથી સંવચન નથી અને સર્વ પદ્ધતિની સ્થિતિ ચૈતન્યની સ્થિતિથી જુદી નથી’ એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યો.

સૃષ્ટિઓનો આધાર ચૈતન્ય જ છે, પણ તેમને ચૈતન્યનો સ્પર્શ નથી. હે રામ! સૂર્યોનાં કિરણો સર્વમાં પહોંચેલાં હોવા છતાં પણ જેમ જળમાં જ પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ ચૈતન્ય સર્વમાં રહેલું હોવા છતાં પણ પ્રાણીઓનાં શરીરોમાંથી જ જીવરૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે. એ મહાચૈતન્ય સઘળા સંકલ્પોથી રહિત છે, સઘળાં વશોથી રહિત છે અને અવિનાશી છે. જીવ, જગત તથા ઇન્દ્રિય ઇત્યાદિ નામો તેમ જ કલ્પેલાં છે. વિદ્યા ભેદની દૃષ્ટિમાં એ ચૈતન્ય અંશોથી રહિત છે, સઘળા અતિર્વચનીય સંસારના સ્વરૂપભૂત છે અને તેમાં સર્વની એકતા બેવામાં ગાણે છે. જેમ સમુદ્રમાં દેખવામાં આવતો અનેક પ્રકારના વિકારોવાળો તરંગાદિરૂપ મોટો ભેદ સમુદ્રથી જુદો પડતો નથી, તેમ બ્રહ્મમાં દેખાતો અનેક પ્રકારોવાળો ‘તું—પણું’ અને ‘હું—પણું’ ઇત્યાદિ રૂપ મોટો ભેદ બ્રહ્મથી જુદો પડતો નથી. જ ‘ચૈતન્ય જગતને ઉત્પન્ન કરે છે’ એમ માનતા હો તો તે માનવું કેરવીને એમ જ માનો કે, ‘ચૈતન્ય ચૈતન્યને જ ઉત્પન્ન કરે છે એટલે જગત ચૈતન્યથી જુદું નથી.’ આમ નાનવાથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, ‘ચૈતન્યથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ ઘટી નથી મટે ચૈતન્ય પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે, પણ કોઈને ઉત્પન્ન કરતું જ નથી, આ વાત જ્ઞાનીઓ જ સમજે છે; પણ અજ્ઞાનીઓ તે એમ જ કલ્પના કરે છે કે, ‘ચૈતન્યમાં સૃષ્ટિના સમયમાં કાંઈક કાંઈક જુદું ગાળી પડે છે. અને તેમ હોવાથી જગત ચૈતન્યથી જુદું છે’ પણ એ અજ્ઞાન છે; બરી રીતે ચૈતન્ય સર્વદા ચોક્કસ અને અખંડ છે, છતાં પણ અજ્ઞાનીઓને તે દુષ્ટ સ્વભાવવાળા ઉગ્ર સંસારોના સમૂહોવાળું પ્રતીત થાય છે અને જ્ઞાનીઓને તે કેવળ પ્રકાશરૂપ જ પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્ય અનુસ્વસ્વરૂપ છે, તેથી તે સર્વદા સૂર્યદિકને પણ પ્રકાશ આપતાર છે, સર્વ પ્રાણીઓને વિષ્ણોના સ્વાદમાં નિમિત્તાભૂત છે અને જીવોનાં જન્માદિ થવામાં પણ નિમિત્તરૂપ છે. તે કદી પણ અસ્ત

પામતું નથી, ઉદય પામતું નથી, ઊઠતું નથી, ખેંચતું નથી, જતું નથી, આવતું નથી અને કોઈ પણ જાતની ઇચ્છા કરતું નથી. હે રામ! નિર્મળ આકાશવર્ણુ અને પોતે પોતાનામાં જ રહેલું એવું એ ચૈતન્ય આ ‘જગત’ નામથી પટપટરૂપે પ્રતીત થાય છે. જેમ તેજ પોતાના સમૂહોથી ચલત પામતું હોય એમ જણાય છે. અને જળ પોતાના જ સમૂહોથી ચલત પામતું હોય એમ જણાય છે, તેમ ચૈતન્ય પણ પોતાનાથી અભિન્ન સૃષ્ટિના વિભ્રમોથી જ ચલત પામતું હોય એમ જણાય છે. એ ચૈતન્ય નામનો બનુભવ સર્વમાં વ્યાપક છે અને સર્વદા વાસ્તવિક રીતે પ્રકાશરૂપ છે, પણ અજ્ઞાતને લીધે પ્રકાશતો નથી. તે અંશોથી રહિત છે, છતાં પણ કલ્પનાથી મંરોને બારણું કરે છે. તે પોતે સિદ્ધ જ છે. તે અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબિતરૂપ કૃત્રિમ વેશધારણ કરીને પોતાના અપસિરેચ્છત સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે. અને ‘હું છું’ એવી ભાવનાથી ધીરે ધીરે જીવપણું પામે છે. આમ, જીવપણું થવાને લીધે અનેકપણું આરૂઢ થઈ જાય છે. પછી બેઠે જન્મ—મરણો ચલાવી ‘આ છે, આ નથી’ ‘આ લેવું અને આ છોડવું’ ઇત્યાદિ વ્યવહારોના સ્થાનકરૂપ દેહાત્મભાવ દૃઢ થઈ જાય છે. એ જ ચૈતન્ય દેહમાં સેંકડો ચલનોથી સારાં—તરસાં કર્યો કરીને જગતને બતાવી લે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે બતાવતું જ નથી. પૃથ્વીરૂપ ચૈતન્યની કોતરમાં રહેલું અંકુરોના સમૂહરૂપ એ ચૈતન્ય અંકુર થઈ બહાર નીકળવાં ધારે છે, ત્યારે સઘળા સાક્ષર પદાર્થોરૂપ ચૈતન્યોનો સમાવેશ કરનાર આકાશરૂપ ચૈતન્ય તેને અવકાશ આપે છે. ચલનરૂપ ધર્મવાળું વાયુરૂપ ચૈતન્ય તેનું આકર્ષણ કરે છે; જળરૂપ ચૈતન્ય પોતાના રસથી તેનું પોષણ કરે છે, પૃથ્વીરૂપ ચૈતન્ય દૃઢતા આપીને તેના પર અનુગ્રહ કરે છે અને તેજરૂપ ચૈતન્ય પોતાનું રૂપ આપીને તેને પ્રગટ કરે છે. આ રીતે કારણપદાર્થરૂપ ચૈતન્યોને કાર્યપદાર્થરૂપ ચૈતન્યો પર અનુગ્રહ થવાથી નિર્ધારિત

આદ્યા કરે છે. કાળરૂપ ચૈતન્ય અમુક વિરોધી પદાર્થોરૂપ ચૈતન્યોની ઉત્પત્તિને રોકીને અમુક પદાર્થોરૂપી ચૈતન્યોને ઉત્પન્ન થવાની આજ્ઞા આપે છે અને તેમની ઉપર અનુગ્રહ કરે છે. (જેમ કે હેમંતઋતુ જવના અંકુરોથી વિરુદ્ધ ખડ આદિની ઉત્પત્તિને રોકી જવના અંકુરોને ઉત્પન્ન થવાની આજ્ઞા આપે છે, સર્વ પદાર્થોરૂપ ચૈતન્યોમાં ફેરફાર કર્યો કરવો, એ જ કાળરૂપ ચૈતન્યોનો સ્વભાવ છે.) પુષ્પોરૂપી ચૈતન્યોમાં કેશરોરૂપી ચૈતન્યોનો ધીરે ધીરે જમાવ થતાં ગંધ નામનું ચૈતન્ય પ્રકટ થાય છે. માટીરૂપ ચૈતન્યોની અંદર રહેલું રસરૂપ ચૈતન્ય વૃક્ષોરૂપ ચૈતન્યનો જમાવ થાય ત્યારે તે વૃક્ષોનાં મૂળિયા-પલાને પ્રાપ્ત થાય છે. મૂળિયારૂપ ચૈતન્યમાં રહેલું રસરૂપ પાનનું ચૈતન્ય ફળપાણને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જ રસરૂપ ચૈતન્ય તાની તાની શિરાઓરૂપ થઈને પાંદડાં આદિની રચનાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ ચૈતન્ય તે ને સમયમાં ઇન્દ્રધનુષતા જેવા જુદા જુદા રંગો પકડી, જૂનાં વૃક્ષોમાં નવીનતા સંપાદન કરીને અનુગ્રહ કરે છે. નવીનપણાનું સંપાદન કરનારો જે જે અનુગ્રહ થાય છે તે તે અનુગ્રહને તે તે પદાર્થોરૂપી ચૈતન્યની સ્થિતિ પ્રમાણે અને વનરૂપ ચૈતન્યની સ્થિતિ પ્રમાણે આપે છે. ઋતુઓનું રૂપ ધરીને ચૈતન્ય પૌતાપોતાના સમયમાં તે તે કાર્યોરૂપે દેખાવ આપે છે. જેમ કે વસંત ઋતુના સમયમાં પુષ્પોતા તથા પલ્લવોના સમૂહોનો દેખાવ થાય છે, શ્રીધમ્નુના સમયમાં સૂર્યના તેજની જે શક્તિઓની ગરમીરૂપે દેખાવ થાય છે, વર્ષાઋતુના સમયમાં શ્યામ વાદળાઓની પંકિતઓનો દેખાવ થાય છે, શરદઋતુના સમયમાં સઘળી જાતનાં પાત્રોનો દેખાવ થાય છે, હેમંતઋતુના સમયમાં હરો દિશાઓમાં હિમનો દેખાવ થાય છે અને શિશિરઋતુના સમયમાં જળને પણ ક્રિડન બનાવી તાજે એવા શીતળ પંચનો દેખાવ થાય છે. આમ સંસ્કારો તથા યુગો આદિરૂપે કાળ પૌતાની મર્યાદાને છોડતો નથી અને તે પણ ચૈતન્યનો જ વિર્ણ

છે. જેમ માટી નદીમાં તરંગોના સમૂહો ઉત્પન્ન થયા કરે છે, તેમ ચૈતન્યમાં સૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થયા કરે છે. કેટલાયેક પદાર્થોને સિંધર રાખવારૂપ અતુરાર્થ કરનારો સૃષ્ટિનો એક જાતનો નિયમ છે, તેથી સર્વ લોકોના આધારરૂપ પૃથ્વી પ્રલય પર્વતધરી ઉપર રહ્યા કરે છે. આ પણ ચૈતન્યનો જ વિર્ણ છે. ચૈતન્યના વિર્ણરૂપ આ બ્રહ્માંડની અંદર પાતાળ આદિ યોદે લોકોમાં અનેક પ્રકારના આહાર-વિહારો કરનારાં અને અનેક પ્રકારની રચનાઓવાળાં પ્રાણીઓ વારંવાર મરે છે અને વારંવાર જન્મે છે, તે પણ ચૈતન્યનો જ વિલાસ છે. જેમ પ્રાણીનો અભાવ થાય છે તો પરપોટાઓ જતા રહે છે, તેમ એક અજ્ઞાન નો અભાવ થાય છે તો જન્મ-મરણના પ્રવાહો મટી જાય છે. જેમને પૂર્વપૂર્વ જન્મોની વાસનાને લીધે જ્ઞાનતાઓ ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને મૂર્ખતાને લીધે સ્વરૂપના વિચારની વાતને પણ જેઓ જાણતા નથી, તે કાળથી પરવશ થયેલા તુચ્છ લોકો ઉન્મત્તોની પેઠે આ લોકમાં આવે છે, પરલોકમાં જાય છે, સ્થાવર થયા હોય તેમ ઊભા જ રહે છે, ભોગો ભોગવવાના ક્રીતુકને લીધે ધર્મ આદિ સ્વાર્થોને અત્યંત મેળવે છે, તેમ જ જન્મ-મરણોથી સંસારમાં ભમ્યા કરે છે. ૧-૩૩

માયાતિ યાતિ પરિતિષ્ઠતિ હીલયાતિ-
સ્વાર્થાનુપાર્જયતિ ધાવતિ જન્મનાશઃ । ડમ્ભ-
વદ્વિદિતભાવભાહિતેદા મુઘ્ધા કૃતાંતવિવશા
જનતા વરાકી ॥૩૩॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ સ્થિતિપ્રકરણ

“વિદ્યાદિત્યસ્વરૂપર્ણ” નામનો સર્ગ

૩૬ એ સર્ગ

સર્ગ ૩૭ મો*

બોધ, અકામતા તથા કર્મરહિતતાથી
આત્માની સ્વરૂપસ્થિતિ

વસિષ્ઠ ક્ષવાચ

હૃત્યં સ્થિરતરુકારાઃ સંસારાવલયોન્નિભઃ ।
સ્વભાવા બ્રહ્મણઃ સર્વાઃ પુત્રરાયોતિ યોતિ ચ ॥૧॥

વસિષ્ઠ મોહ્યાઃ હે રામ ! એ રીતે અગ્નિ-
તરી સ્થિતિ પર્યંત ચરે ખાનુ અત્યંત સ્થિર
આકારવાળી સંસારોની સઘળી પંકિતઓ પોતાના
સ્વરૂપભૂત બ્રહ્મમાં જ ઉદય પામે છે અને પાછી
તેમાં જ અસ્ત પામે છે. આ સઘળું જગત
વાસ્તવિક રીતે પોતાના અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાંથી
જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પોતાના અધિષ્ઠાન
ચૈતન્યમાં જ લય પામે છે. તેમાંથી સઘળી
વસ્તુઓ ચોક્કસથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ચોક્ક-
સથી નાશ પામે છે. જેમ અગાધ જળની
મધ્યમાં કોઈ પણ પ્રદેશ જળથી ખાલી નહિ
હોવાને લીધે, તે પ્રદેશમાં થતું જગતું, ચલત પણ
વાસ્તવિક રીતે ચલન જ છે, તેમ સર્વવ્યાપક મહા-
ચૈતન્યમાં જ જગતનો આકાર થવારૂપ જે ચલન
જેવામાં આવે છે તે પણ વાસ્તવિક રીતે અચલન
જ છે. કારણરૂપ કે કાર્યરૂપ જે કંઈ જગત જેવા-
માં આવે છે, તે મહાચૈતન્ય જ 'જેવામાં
આવે છે. જેમ નિરાકાર આકારમાં સૂર્યની
ગરમીને લીધે ઝાંઝવાની નદીઓ જેવામાં આવે
છે, તેમ જ મહા ચૈતન્યનો સ્વભાવને લીધે
આ સઘળી સૃષ્ટિઓ જેવામાં આવે છે. જેમ
પોતાનો દેહ ધૂમનો ન હોવા છતાં પણ મદ પીવાથી
તે ધૂમનો હોય તેવો જણાય છે, તેમ જે મહા-
ચૈતન્ય છે તે જ પોતાના સ્વભાવને લીધે જગત
જેવું જણાય છે. આ જગત બ્રહ્મા જ વેષાંતર
જેવું છે, માટે અસત્ નથી અને તે બાધિત થઈ

નથી છે, માટે સત્ પણ નથી. જેમ કદાં વગેરે
ખલકારો સુવર્ણથી ભિન્ન નહિ હોવાને લીધે
સુવર્ણરૂપ જ છે, પણ નામ—રૂપના ભેદને લીધે
સુવર્ણથી ભિન્ન જેવાં જણાય છે, તેમ સઘળું
જગત બ્રહ્મથી ભિન્ન નહિ હોવાને લીધે બ્રહ્મરૂપ
જ છે, પણ કલ્પિત નામ—રૂપના ભેદને લીધે
બ્રહ્મથી ભિન્ન જેવું જણાય છે. હે રામ ! જેમ
આ જગત બ્રહ્મ છે તેમ તમે જેથી શબ્દને,
રસને, રૂપને તથા ગંધને જાણો છો. તે તમારો
આત્મા (જીવ) પણ બ્રહ્મ જ છે અને તે
સર્વમાં વ્યાપીને રહેલા છે. નિર્મળ અને સર્વ-
વ્યાપક પરમાત્મામાં બેપણું કે ચોક્કસ કંઈ
છે જ નહિ, માટે તેમાં કયાંય કોઈ પ્રકારે બીજી
કલ્પનાનો અવકાશ જ નથી. હે રામ ! મન્ય વસ્તુ-
નું હોવું, નહિ હોવું અને સારી—નરસી સુષ્ટિઓ
એ સઘળું વાસ ૧થી જ કલ્પાય છે; માટે તે સઘળું
માયામાં જ છે અથવા આત્માથી ભિન્ન નહિ
હોવાને લીધે આત્મામાં જ છે. આત્માથી
ન્યારી કોઈ વસ્તુ જે સિદ્ધ હોય તો તેને ઉત્પન્ન
કરવાની આત્માને ઇચ્છા થવી સંભવે; પણ
આત્માથી ન્યારી વસ્તુ છે જ નહિ, એટલે આત્મા
કઈ વસ્તુને ઇચ્છીને અથવા કઈ વસ્તુનું સ્મરણ
કરીને સૃષ્ટિ કરવાને માટે દોડે ? અને દોડે તો પણ
શું ફળ પામે ? એટલા માટે 'આ સૃષ્ટિ આત્માની
ઇચ્છાથી થાય છે' એમ કહેવું સંભવતું જ નથી.
'આત્માને અમુક વસ્તુ જેઈએ છે અને અમુક
વસ્તુ જેઈતી નથી' એવી રીતના કોઈ પણ
વિષ્કંભો આત્મામાં લાગુ પડતા નથી. માટે
આત્મા ઇચ્છાથી રહિત જ છે, એમ સિદ્ધ થાય
છે. કરનાર, કરવાનાં સાધનો અને કરવાનાં કાર્યો
એ સમ્બળું ચોક્ક જ છે; માટે આત્માને કંઈ
પણ કરવું સંભવતું નથી. બળી આધાર, આધેય
અને આધાન ચોક્ક હોવાથી આધાર તથા આધાર-
માં રહેનાર પણ જુદા નથી; માટે આત્માને કયાંય
રહેવું પણ સંભવતું નથી, આત્મા ઇચ્છા વગર-
નો છે, તેને 'મોક્ષ જેઈએ છે' એમ પણ
નથી; કારણ કે આત્મામાં બાંધની કે મોક્ષની

* આ સાદગીયમાં સર્ગમાં અવિદ્યા, કામ, રાગ
ક્રોધ-એકાગ્રી આત્માનું આત્માપણું થયું છે; અને
બોધથી, અકામપણથી તથા કર્મરહિતપણથી આત્માને
સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

કલ્પના જ સંભવની નથી. હે રામ! બ્રહ્મ પી
સ્થિતિ આ પ્રમાણે જ છે; બીજા કોઈ પ્રકાર
ની પણ નથી; છતાં તમારા સમજવામાં બ્રહ્મની
કોઈ બીજી સ્થિતિ હોય, તો ભલે તમે સુખી
જતાં પણ દુઃખી થાઓ અને કામ, ક્રોધ આદિ
સંધર્મ દ્વેષી રહિને હોવા છતાં પણ તમે કતી
થાઓ. હાથે કરીને ખોનાની ભૂલથી જ દુઃખી
થશો. તેમાં મારો કોઈ ઉપાય નથી. હે રામ!
બીજું પણ કહું છું તે તમે સાંભળો. તમે પોતાનામાં
કર્તાપણના બિસ્મિતવેશથી વારંવાર ઘણા પ્રકાર
નાં કર્મો કરશો, તો બ્રહ્મ વિષયોથી દેહનાં પાંચ
ભૂતોને પુષ્ટ કરવા સિવાય તમને બીજું કંઈ
સ્વરૂપોચિત કહેવાય એવું કંઈ મળવાનું છે? તમે
શાસ્ત્રના મતને સદ્ગુરુના સંગવાળા છે, તો
તમને અકર્તાપણમાં જ વિશ્વાસ ખેસે તો મહુ
સારું. તમે પોતાના અકર્તાપણને વિશ્વાસ
રાખી વાયુ વગરના સમુદ્રની પેઠે 'નિશ્ચલ થાઓ,
સ્વસ્થ થાઓ અને સ્વચ્છ થાઓ.' આ સંસારમાં
પૂર્ણકામપણું પ્રાપ્ત કરાવે એવું સાધન ઘણા
ખતથી તથા ઘણા વેગથી દિશાઓના છેલ્લે
સુધી ભ્રમતાં પણ મળે એમ નથી. માત્ર પોતાના
વિચારથી જ મળે એમ છે. આનો નિશ્ચય
શાખોને તમે મનથી બ્રહ્મ પદાર્થોના સમૂહમાં
દોડો નહિ; પણ તમે તમારા સ્વરૂપના જ વિચારને
કરો. તમે દેહરૂપ નથી, કારણ કે તમે રામ નથી,
પણ વાસ્તવિક રીતે ચિદાનંદ સ્વરૂપ જ છો, ૧-૧૪

ગત્વા સુદૃઢમપિ યત્નવતા જલેન નાસાણ્તે
થેન સુપૂર્ણતતિ । મત્તેવિત્રા મા જન પદાર્થગના-
નિષયા ત્વં ન ત્વં ત્વમેવ પરમાર્થતયા ચિદાત્મા ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ સ્થિતિપ્રકરણે
'આત્મસ્વરૂપસ્થિતિ' નામનો સર્ગ ૩૭ મે સમાપ્ત

સર્ગ ૩૮ મો*

માનીને કર્તાપણું, ભોક્તાપણું
બંધ કે મોક્ષ નથી

વસિષ્ઠ ઉવાચ

(ગદ્યમ્) एवं स्थिते तु तज्ज्ञानां यदेतत्
कर्तृत्वं दृश्यते सुखदुःखदिविषु योगादिविषु वा
तदसन्नं तु मूर्खणिमम् ॥૧॥

વસિષ્ઠ પ્રોત્થા : હે રામ! આ પ્રમાણે છે,
એટલા માટે સુખ-દુઃખ આપનારાં કર્મોમાં
અથવા સમાધિના અભ્યાસ આદિમાં તત્ત્વવેદના
પુરુષોત્તમ જે કર્તાપણું જોવામાં આવે છે, તે
મુદ્ધ છે નહિ અને મૂર્ખ લોકોત્તમ કર્મોમાં જે
કર્તાપણું જોવામાં આવે છે તે છે જ; કારણ કે
'અમુક પદાર્થ લેવા યોગ્ય છે' એવી ઈચ્છાકંપ
'વાસના' નામ પે અંદર રહેલી મનની વૃત્તિનો
જે નિશ્ચય છે, તે જ 'કર્તાપણું' કહેવાય છે.
મનની એવા પ્રકારની નિશ્ચયરૂપ મોહને લીધે
જ તેના પ્રકારનું કંઈ ભોગવનું પડે છે. પુરુષ
પોતાની વાસના પ્રમાણે ક્રિયા કરે છે અને ક્રિયા
કર્તા પ્રમાણે કંઈ ભોગવે છે. માટે જે વાસનાથી
ક્રિયા કરવામાં આવે, તો જ કર્તાપણું થાય છે
અને કર્તાપણું હોય તો જ ભોક્તાપણું થાય છે;
એવો સિદ્ધાંત છે. કહું છે કે 'પુરુષ શરીરથી
ક્રિયા કરતા હોય કે ન કરતો હોય, તો પણ મનમાં
જે વાસના હોય તે પ્રમાણે તેને સ્વર્ગમાં કે નરકમાં
કંઈ ભોગવવું પડે છે.' આમ હોવાથી જેમણે
આત્મતત્ત્વ જાણ્યું નથી એવા પુરુષો ક્રિયા કરતા
હોય કે ન કરતા હોય તો પણ તેઓ વાસનાવાળા
હોવાને લીધે તેમને કર્તાપણું છે; પણ તત્ત્વવેદના-
ઓ તો વાસના વગરના જ હોય છે, તેથી તેમને
કર્તાપણું નથી. જેણે તત્ત્વ જાણ્યું હોય એવા
પુરુષ પે વાસના શિયિલ થઈ ગયેલી હોય છે,

* આ આકાશીસમા સર્ગમાં પોતાના અસંજ
સ્વરૂપને નહિ જાણનારા પુરુષને કર્તાપણું તથા ભોક્તા-
પણું છે અને જાણનારા પુરુષને કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું
નહિ હોવાથી બંધ-મોક્ષ પણ નથી એમ કહેવામાં
આવે.

એટલા માટે તે પુરુષ ક્રિયા કરતો હોય તોપણ તે ક્રિયાના ફળનું આનુસંધાન કરતો નથી. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તો આસક્તિ વગરની બુદ્ધિવળો હોવાને લીધે કેવળ શરીરનું ચલનમાત્ર કરે છે અને તેમ કરતાં કદાચ તે ચલનરૂપ કર્મનું ફળ થાય, તોપણ 'આ સઘળું કર્મફળ આત્મા જ છે' એમ સમજીને તેનો આનુભવ કરે છે. માટે એવો પુરુષ ક્રિયા કરતો હોય છતાં પણ અકર્તા છે અને આસક્તિવાળો અજ્ઞાની પુરુષ તો ક્રિયા ન કરતો હોય તોપણ મનમાં જાસનાવાળો હોવાને લીધે કર્તા જ છે. મન જે કામ કરે તે જ કામ કર્યું કહેવાય છે અને મન જે કામ ન કરે તે કામ ન કર્યું કહેવાય છે. એટલા માટે મન જ કર્તા છે, દેહ કર્તા નથી. સંતાર ચિત્તથી જ આવેલો છે, ચિત્તમય જ છે, ચિત્તામાત્ર જ છે અને ચિત્તામાં જ રહ્યો છે. એવા જ્ઞાનથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષને વિષયો તથા વાસના એ સઘળું ઉપશાંત થયેલું જ હોય છે. એટલા માટે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતે એકલો જ છે, પણ વસનાના સંબંધવાળો નથી. જેમ ઝાંઝવાનું પાણી વર્ષાઋતુમાં લીન થઈ જાય છે અને હિમનો કણ પ્રચંડ તંડકામાં લીન થઈ જાય છે, તેમ આત્મવેત્તાઓનું મન પરમ શાંતિ પામીને બ્રહ્માં જ લીન થઈ જાય છે અને બ્રહ્મ-પણથી જ રહે છે. જ્ઞાની પુરુષનું સ્થિર થયેલું મન વિષયોના આનંદવાળું હોતું નથી, સ્વરૂપના આનંદથી સહિત હોતું નથી, ચંચળ હોતું નથી, પાષાણ આદિની પેઠે જડ પણ હોતું નથી, 'છે' એમ પણ જણાતું નથી, 'નથી' એમ પણ જણાતું નથી અને 'એ સ્થિતિઓમાંની કોઈ સ્થિતિ-ઓની સીધિમાં છે' એમ પણ કહી શકાતું નથી. જેમ હાથી નાના ખાખેડિયામાં ખૂંચી જતો નથી, તેમ જ્ઞાનીનું મન આ વાસનામય તુચ્છ સંસારમાં ખૂંચી જતું નથી. મૂર્ખનું મન તો વિષયોની રચનાને જ દેખે છે, પણ આત્મતત્ત્વને દેખતું જ નથી. આ વિષયમાં એક બીજું દૃષ્ટાંત કહું છું તે તમે સંભળો. જેના મનમાં ખાડામાં પડવાની વાસના લાગી રહી હોય છે, તે માણસ

ખાડામાં ન પડ્યો હોય તોપણ અને શયનમાં સૂતો હોય છતાં અથવા આસન પર બેઠો હોય છતાં પણ ખાડામાં પડવાના દુઃખનો આનુભવ કરે છે. જ્ઞાની માણસ સાક્ષાત્ ખાડામાં પડતો હોય, તોપણ પોતાનું મન અત્યંત શાંત હોવાને લીધે શય્યાના તથા આસનના સુખનો આનુભવ કરે છે. આ બે માણસોમાં પહેલો માણસ પોતે ખાડામાં પડવાનો અકર્તા છે, છતાં પણ મનને લીધે ખાડામાં પડવાનો કર્તા બન્યો છે, ત્યારે બીજો માણસ ખાડામાં પડવાનો કર્તા છે, છતાં પણ મનને લીધે ખાડામાં પડવાનો અકર્તા બન્યો છે. માટે 'પુરુષનું (પોતાનું) મન જેવું હોય તેવો જ તે થઈ જાય છે, એવો સિદ્ધાંત છે.' હે રામ! આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે તમે કોઈ ક્રિયા કરો કે ન કરો, તોપણ તેમાં તમારા મનને સર્વદા આસક્તિરહિત જ રાખજો. આત્મતત્ત્વથી ન્યારું બીજું કોઈ છે જ નહિ કે તેમાં આસક્તિ રાખવી સંભવે. તમે તમારા ચિત્તની શુદ્ધિના પ્રભાવથી એમ જ સમજો કે, 'જે કોઈ આ જગત સંબંધી છે, તે સઘળું આભાસમાત્ર જ છે,' તત્ત્વવેત્તા પુરુષને નિશ્ચય થાય છે કે 'આત્મા-ને સુખ-દુઃખ લાગુ જ પડતાં નથી, આધાર કે તેમાં રહેનાર એ કોઈ આત્માથી બુદ્ધ છે જ નહિ હું સઘળા પદાર્થોથી ન્યારો છું, મોવાળાના છેડાના હળતરમાં ભાગ. જેવો સુદૃઢ છું, અકર્તા છું, તથા અસંક્રાંત છું, અથવા જે કોઈ આ દૃશ્ય છે તે સઘળું હું જ છું, અથવા સર્વ જગતનો પ્રકટ-શક તથા સર્વવ્યાપક હું જ છું.' ત્યારે તેને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિની બાને અનિષ્ટના નાશની ચિંતારૂપી જ્વર શમી જાય છે. તે તત્ત્વવેત્તાના ચિત્તની વૃત્તિ પ્રારબ્ધના ભોગને માટે કેવળ લીલાથી જ વ્યવહારમાં રહે છે. જ્ઞાની પુરુષના ચિત્તની વૃત્તિ સંકટોના સમયમાં પણ આત્માનંદથી ભરપૂર રહે છે. જેમ ચાંદની પોતાના ઉજ્જસથી જગતને શણગારે છે, તેમ તે ચિત્તની વૃત્તિ બ્રહ્માવસ્થા જગતને શણગારે છે. જ્ઞાની પુરુષ મનમાં વાસનાઓથી સહિત હોવાને લીધે ક્રિયાઓ કરતો

હોય તોપણ અકર્તૃ જ છે, કારણ કે કર્મોનો લેપ કરવા એ મનની વાસનાઓનું જ ક્રમ છે. જ્ઞાની પુરુષ પોતાના યત્નથી હાથ—પગ આદિ ચલાવ વવારૂપ કરી કરે છે, તોપણ તેનું મન વાસનાઓથી રહિત હોવાને લીધે તે જ્ઞાની કર્મનાં ફળનો અનુભવ કરતો નથી. આ રીતે મન કે જે સઘળાં કર્મોનું, સઘળી ઉચ્છ્રાઓનું, સઘળા પદાર્થોનું, સઘળા લોકોનું અને સઘળી ગતિઓનું બીજ છે, તેનો જ ત્યાગ કરવામાં આવે, તો સઘળાં કર્મોનો તાર થઈ જાય છે, સઘળાં દુઃખો ક્ષય પામે છે અને સઘળાં પુણ્ય—પાપો ક્ષય પામે છે. જ્ઞાની પુરુષને પોતાથી જુદું કંઈ હોતું જ નથી. તેથી તે પુરુષ માનસિક કર્મોમાં કે શારીરિક કર્મોમાં આસક્ત થતો નથી. આમ તે આમક્રત હોતો નથી, તેથી તે કર્મોનાં સાધનોને વશ થતો નથી. આ પ્રમાણે તે કર્મોનાં સાધનોને વશ થતો નથી, તેથી તે તે કર્મોના ગુણ—દોષથી પણ તે દૂષિતો નથી. કોઈ બાળક મનથી નગરને રચે છે અને તેને શણગારે છે. આમ તે લીલાનાત્રથી કાંઈક સુખ પામે છે, છતાં 'જે મને કરેલું છે તે નથી જ ક્યું' અને આ સુખ ખરું બનેલું નથી, માટે ઝડલ્ય કરવા યોગ્ય નથી' એમ સમજીને તે સુખથી લેપાતો નથી, પછી મનથી જ તે નગરને નષ્ટ કરી નાખે છે અને લીલામાત્રથી કાંઈક દુઃખ પામે છે, છતાં 'મનવી જે થયું તે નથી જ થયું' એમ સમજીને તે દુઃખથી લેપાતો નથી. તે જ પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષ પ્રત્યક્ષ રીતે કર્મો કરતો હોય તોપણ 'આ સઘળું સ્વરૂપમાં કલ્પિત જ છે' એવી બુદ્ધિને ડીધે તે કર્મોનાં ફળોથી લેપાતો નથી, જગત સંબંધી સઘળા પદાર્થોમાંના કેટલાક ત્યાજ્યતાથી તેમ જ ગ્રાહ્યતાથી વ્યવહારમાં લેવામાં આવે છે, પણ તેઓમાં દુઃખનું કારણ કોઈ પણ નથી, કારણ કે કોઈ પણ પદાર્થ અવિનાશી અને આત્માથી જુદો સંભવતો નથી. માટે તેઓમાં પણ ત્યજવા યોગ્ય પણ નથી અને ઝડલ્ય કરવા યોગ્ય પણ નથી. આમ હોવાથી આ આત્મા અકર્તૃ છે તથા અલોકિત

છે અને તે આત્મામાં આ જે કર્તૃપણું જોવામાં આવે છે, તે ખોટી રીતે કેવળ આરોપિત જ છે. 'દેહધારીથી સઘળાં કર્મોનો ત્યાગ બની શકે જ નહિ' એ ત્યાગ પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષથી પણ ભ્રાજન આદિ આવશ્યક ક્રિયાઓનો ત્યાગ બની શકે જ નહિ. પણ આત્મજ્ઞાનના પ્રભાવને લીધે 'આ ક્રિયાઓ વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ' એમ જ્ઞાની પુરુષ સમજે છે. માટે જ્ઞાનીને કર્તૃપણું કે ભોક્તાપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. આત્મતત્ત્વનો યથાર્થ વિચાર કરતાં કોઈ ક્રિયાઓ જ નથી, એમ હોવાથી કર્તૃપણું કે ભોક્તાપણું પણ છે જ નહિ. જેમની બુદ્ધિને દંત્રિયોએ, વિષયોમાં સગ—દેશ આદિએ અને તેમનાં કારણભૂત પુણ્યપાપોએ પરવશ કરી નાખેલી હોય છે, તેવા અજ્ઞાનીઓને જ કર્તૃપણું તથા ભોક્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, પણ સ્વતંત્ર વિચારવાળા જ્ઞાની પુરુષોને કર્તૃપણું કે ભોક્તાપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. જેમનું મન સંસારમાં આસક્ત નથી, તેમને બંધ જ નથી અને બંધ નહિ હોવાથી મોક્ષ પણ નથી, પરંતુ જેમનું મન સંસારમાં આસક્ત હોય છે, તેમને તો બંધ તથા મોક્ષ આદિ સઘળું છે. જ્ઞાની પુરુષને યથાર્થ રીતે સઘળું આત્મતત્ત્વરૂપ જ જોવામાં આવે છે, માટે જ્ઞાની પુરુષ પોતાની દૃષ્ટિથી કોઈ પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ કે તિવૃત્તિ કરતો નથી અને કોઈ પદાર્થમાં બેપણું કે એકપણ ગણતો નથી. તે તો એમ જ સમજે છે કે 'આત્મતત્ત્વ સઘળી શક્તિઓવાળું હોવાને લીધે તે જ આ પ્રવૃત્તિ—તિવૃત્તિ આદિ સઘળું દેખાડે છે.' કોઈ પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ કે તિવૃત્તિ અથવા કોઈ પદાર્થમાં બેપણાની કે એકપણાની બુદ્ધિ જ્ઞાની પુરુષને સ્વરૂપથી ભિન્ન દૃષ્ટિથી હોતી નથી, પણ બીજાઓને જ્ઞાતિને લીધે જ્ઞાની પુરુષમાં 'તે છે' એમ પ્રતીત થાય છે. બંધ પણ નથી, મોક્ષ પણ નથી, બંધનનું સાધન પણ નથી અને મોક્ષનું સાધન પણ નથી, બંધ—મોક્ષ આદિની પ્રતીતિરૂપ દુઃખ અજ્ઞાનને ડીધે જ છે, માટે તે જ્ઞાનથી રળી જાય છે. હે

રામ ! જગતમાં મોક્ષ પણ કલ્પિત હોવાને લીધે મિથ્યા છે અને બંધ પણ કલ્પિત હોવાને લીધે મિથ્યા જ છે, અર્થાત્ બંધ અને મોક્ષ મિથ્યા કલ્પ્યા છે. આથી તમે સર્વ કલ્પનાઓનો ત્યાગ કરી, અહંકારથી રહિત થઈ, ધીર થઈ, વ્યવહાર કરવા છતાં પણ બુદ્ધિથી આત્મામાં જ નિષ્ઠા રાખીને પૃથ્વીમાં રહો. ૧-૨૩

સંકલ્પિતા જગતિ મોક્ષમતિર્મુષૈષ સંકલ્પિતા જગતિ બંધમતિર્મુષૈષ । સંત્યજ્ય સર્વમનહંકૃતિ-રાત્નનિષ્ઠો લીલો હિયા વ્યવહરન્સુલિ રામ તિષ્ઠ ॥૨૩॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણને
‘ઉપશમવર્ણન’ નામનો સર્ગ ૩૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૬ મો*

રામને પ્રભેદ કરવા માટે વસિષ્ઠનો વિચાર

રામ ક્વાચ

(વચન) મગવન્નેવંસિથતે પરબ્રહ્મણૈવ વિદ્ય-માને કુત વતામિત્તિચિત્તરૂપાયાઃ સુદુરાગમ-ઈતિ-કયય મહાત્મન્ ॥૧॥

રામ બોલ્યા : હે ભગવન ! આમ છે તો એક અને નિર્વિકાર એવા બ્રહ્મમાં ભીત વગરના ચિત્ત જેવી આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થઈ? હે મહાત્મા ! આ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રાજકુમાર ! જે બ્રહ્મ તરવ છે, તે જ આ જગતરૂપે દેખાવ આપે છે. એ બ્રહ્મ સર્વશક્તિમાન છે, એટલા માટે કાર્ય-પણું, કારણપણું, એકપણું, અનેકપણું, આદિ-પણું અને અંતપણું ઈત્યાદિક સઘળી શક્તિઓ બ્રહ્મમાં દેખાય છે. જે શક્તિઓ છે તેમો પણ બ્રહ્મ જ છે, બીજું કોઈ નથી. જેમ સમુદ્રના જળનું પૂર ચંદ્રના ઉદયને લીધે પ્રકુલિત થઈ તરંગોના નાચ આદિ અનેક આકારો દેખાડતું જોવામાં આવે છે, તેમ પરમાત્મા પણ બોતાના

ચૈતન્યપણાને લીધે જીવપણાને અને કર્મેભય, વાસનામય તથા મનોમય સઘળી શક્તિઓને એકલી કરે છે, દેખાડે છે, ધારી રાખે છે, ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી તિરોહિત કરી દે છે, સઘળા જીવોની સઘળા દેખાવોની અને સઘળા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સર્વદા બ્રહ્મથી જ થયા કરે છે. જેમ સમુદ્રના તરંગો સર્વદા સમુદ્રમય જ છે, સમુદ્ર-માંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછા સમુદ્રમાં જ પ્રવેશ કરે છે, તેમ સઘળા પદાર્થો સર્વદા બ્રહ્મમય જ છે, બ્રહ્મનાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછા બ્રહ્મમાં જ સમાઈ જાય છે.

રામ બોલ્યા : હે ભગવન ! આ આપનાં વાક્યોતો સંદર્ભે પરસ્પરથી સ્વતંત્રતેવિરુદ્ધ જણાય છે, આથી તેનો અભિપ્રાય મારા સમજવામાં આવતો નથી. જેને છયે ઇન્દ્રિયો પહોંચતી નથી એવું ચૈતન્યાત્મક બ્રહ્મ ક્યાં અને જરૂર આ પ્રપંચની રચના ક્યાં? ચૈતન્યમાંથી જડ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવું જ સંભવતું નથી. જો આ પ્રપંચ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તો બ્રહ્મ જેવો જ હોવો જોઈએ. ‘જે જેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય, તે તેનું જ હોવું જોઈએ’ એવો નિયમ દેખાય છે. જેમ કે દીવામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો દીવો દીવા જેવો જ હોય છે, પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ પુરુષ જેવો જ હોય છે અને ધાત્યથી ઉત્પન્ન થયેલું ધાત્ય ધાત્ય જેવું જ હોય છે. આમ છે તેથી પ્રપંચ જો નિર્વિકાર બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તો નિર્વિકાર જ હોવો જોઈએ, પણ જડ ન હોવો જોઈએ. હવે જગત બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ થતું છે, એટલે પ્રપંચ તો જડ જ છે, આમ જ્યારે તે જડ છે, ત્યારે તે પરમાત્માથી ભુદો છે. આથી નિષ્કલંક પરમાત્મામાં જડ પદાર્થોની ઉત્પત્તિરૂપ કલંક પ્રાપ્ત થાય છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જે કાંઈ આ જગત દેખાય છે તે બ્રહ્મ જ છે, બ્રહ્મમાં કોઈ પ્રકારનો મેલ છે જ નહિ. સમુદ્રમાં તરંગોના સમૂહરૂપે જળ જ સ્ફુરે છે, પણ પૂજ સ્ફુરતી નથી, તેમ બ્રહ્મમાં પ્રપંચરૂપે ચૈતન્ય જ સ્ફુરે

* આ ઓગસ્ટનાબીસમા સર્ગમાં બ્રહ્મનું સર્વ-શક્તિમાનપણું, રામના મોહનો વિસ્તાર અને રામને સમજાવવા સારુ વસિષ્ઠે કરેલો વિષદ કહેવામાં આવશે.

છે પણ જડ સ્ફુર્તિ નથી. હે સુવર! જેમ આગ્નિમાં ઉજાવણા વિના બીજી કોઈ કલ્પના જ નથી, તેમ બ્રહ્મમાં ચૈતન્યપણા વિના બીજી કોઈ કલ્પના જ નથી.

રામ યોધ્યા : હે બ્રહ્મનું! બ્રહ્મ તે, દુઃખ રહિત છે ત્યારે બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત દુઃખમય જ છે, માટે બ્રહ્મની અને જગતની એકતા ન જ હોવી જોઈએ. આમ છતાં આપ એકતા કહો છો, માટે આપના વચનનો અર્થ મારાથી સમજાતો નથી.

[વાલ્મીકિ યોધ્યા : આ પ્રમાણે રામ-ચંદ્રજીએ શંકા કરી, ત્યારે મુનિવર વસિષ્ઠજીએ રામને ઉપદેશ કરવાના સંબંધમાં વિચાર કર્યો કે, 'હજી આ રામની મુદ્ધિ અત્યંત પ્રફલિત થઈ નથી, પણ કંઈક નિર્ભય થયેલી છે અને તેથી તે જગત સંબંધી તકોમાં તણાતી જાય છે, જે પુરુષ બ્રહ્મવિચારમાં પ્રવીણ થયો હોય, જાણવાનું જાણી ચૂક્યો હોય અને જે પુરુષ વિવેકના બળથી મોહના ઉપાયરૂપ એવી વાણીના પારને પહોંચ્યો હોય, તે પુરુષની દૃષ્ટિથી તો બ્રહ્મમાં કોઈ પણ દોષ નથી, કારણ કે ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મમાં કયાંય પણ જગતરૂપી મેલ છે જ નહિ, આ વિષય જ્યાં સુધી રામને ચોખ્ખોચોખ્ખો કહેવામાં આવશે તહિં, ત્યાં સુધી રામને વિશ્વાંતિ મળશે નહિ, પરંતુ રામની મુદ્ધિ હજી સુધી પૂર્ણ વ્યુત્પન્ન (પ્રવીણ) થઈ નથી. તે અર્ધવ્યુત્પન્ન થઈ છે. માટે રામની પાસે ચોખ્ખોચોખ્ખી વાત કહી દેવી પણ અનુકૂળ પડે તેમ નથી. રામ હજી સુધી ભોગદૃષ્ટિથી જ દૃશ્યોની જ ભાવના કરે છે, એટલે તેમનો યોગમાં પ્રવેશ થતો નથી. જેને બ્રહ્મદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ હોય, તેને ભોગની ઈચ્છા થાય જ નહિ. જ્યારે ભોગની ઈચ્છા કોઈ પણ ન રહી હોય, ત્યારે જ સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ છે, એવા સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ કરવો યોગ્ય છે. પ્રથમ તો ગુરુએ શ્રમ, દમ, આદિગુણોથી શિષ્યને શુભ કરવો જોઈએ અને પછી 'સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ છે' અને 'તું પણ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે' એવો યોગ્ય કરવો

જોઈએ, જે શિષ્ય અમુક હોય અને અમુક સમજેલો હોય તેને જે ગુરુ 'સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ છે' એવો યોગ આપે છે. તે ગુરુ શિષ્યને મોટા નરકોના સમૂહમાં જ નાખે છે, જેને ભોગોની ઈચ્છા ટળી ગઈ હોય, મનોરથો ન રહ્યા હોય અને જેની 'મુદ્ધિ વ્યુત્પન્ન' થઈ હોય, તેના મહાત્મા શિષ્યને જ 'બ્રહ્મમાં અવિદ્યારૂપ મેલ છે જ નહિ' એમ ઉપદેશ કરવો યોગ્ય છે. શિષ્યની મુદ્ધિની પરીક્ષા કર્યો વિના જે ગુરુ તેને યોગ આપે છે, તે મૂઢ બુદ્ધિવાળો ગુરુ જ જગતનો પ્રલય થતાં સુધી નરકમાં પડ્યો રહે છે. આશાનરૂપી ગંધકારને તોડનાર પૃથ્વીના સૂર્યરૂપ મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠે એ પ્રમાણે વિચાર કરીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.]

વસિષ્ઠ યોધ્યા : હે નિષ્પાપ રામ! બ્રહ્મમાં પ્રપંચની કલ્પનારૂપ કલંક છે કે નહિ, એ વાત તમે પોતાની મેળે જ સમજશો, અને તહિં સમજે નો તે વિષય સિદ્ધાંતના રમયમાં (નિર્વાણ-પ્રકરણમાં) તમને કહેવામાં આવશે, પણ હમણાં કહેવામાં નહિ આવે. હમણાં તો તમે એટલું જ સમજો કે 'બ્રહ્મ સઘની શક્તિરયોગી' છે, સર્વનાપક છે, અપરિચિન્ન છે અને જે સર્વ છે તે તું જ છું. તમે કેટલાએક ઈન્દ્રજન કરનારા લોકોને જુઓ છો, તેઓ માયાથી વિચિત્ર ક્રિયાઓ કરીને સાચાનું ખોટું કરી દે છે અને ખોટાને સાચું કરી દે છે, તે જ પ્રમાણે આ આત્મા પણ માયાથી રહિત હોવા છતાં પણ માયાવી જેવો છે, તે મોટી ઈન્દ્રજન કરનારો છે, તે ઘડાને લૂગડું કરી નાખે છે, લૂગડાને ઘડો કરી નાખે છે, પથરામાં લતાને ઉત્પન્ન કરે છે, લતામાં પથરાને ઉત્પન્ન કરે છે, મેરુ પર્વતના સુવર્ણના શિખરમાં નંદનવન અનાવે છે, કલ્પવૃક્ષમાં રતનોના ગુચ્છો ઉત્પન્ન કરે છે અને ગંધર્વનગરમાં યગીચાની પેઠે આકાશમાં વાડી વાવે છે. તે ભવિષ્યના આકાશમાં કલ્પનાથી નગરપાલું કરી દે છે. જેમ ગંધર્વ-નગરના રાજાના અંતઃપુરમાં તે ઘણી સણૂકી-ઓને લાવી મૂકે છે, તેમ આકાશને તીલતાથી

રહિત કરીને ધરતી પર લાવી મૂકે છે. જગતમાં જે કાંઈ છે, જે કાંઈ થશે અને જે કાંઈ થઈ ગયું છે, તે સઘળું માણિક્યોથી આંધેલી ભૂમિપ્રાચીમાં પડેલા આકાશના પ્રતિબિંબ જેવું છે. પર-માત્મા પોતે જ માયાની વિચિત્રતા પામીને સર્વ દૃશ્યોરૂપે પોતાને જ દેખાવ આપે છે, એટલા માટે સર્વ સ્થળોમાં સર્વ પ્રકારોથી સઘળું જગત સંપૂર્ણ રીતે સંભવે છે અને વાસ્તવિક રીતે એક જ વસ્તુ છે. તો હે સમ! હવે હર્ષનો, ક્રોધનો કે વિસ્મયનો સ્વરૂપ જ ક્યાં રહ્યો? આથી ધીરજવાળા પુરુષે સર્વદા સમતાથી જ રહેવું જોઈએ. સમતાથી સંયુક્ત થયેલો જ્ઞાતી પુરુષ કહી પણ વિસ્મય, ગર્વ, મોહ, હર્ષ તથા ક્રોધ આદિ વિકારોને પ્રાપ્ત થતો નથી. જો સમતા પ્રાપ્ત ન થાય તો આ દેશ—ક્રોધવાળા જગતમાં વિચિત્ર રચનાઓ જોવામાં આવે છે. જેમ સમુદ્ર યત્ન વગર જ પોતામાં તરંગોની રચના કરે છે અને ઉત્પન્ન થયેલી રચનાને તે તિરસ્કાર કરતો નથી, તેમ આત્મા યત્ન વગર જ પોતાનામાં આ પ્રહારોની રચના કરે છે અને ઉત્પન્ન થયેલી રચનાને તિરસ્કાર કરતો નથી. આથી મિહ થયું કે જેમ દૂધમાં ઘી રહ્યું છે, માટીમાં ઘસો રહ્યો છે, તંતુનાં વસ્ત્ર રહ્યું છે અને ખીજમાં વડ રહ્યો છે, તેમ આત્મામાં જ સઘળી રહિતઓ રહેલી છે અને તેઓ પ્રકટતા પામીને સ્વચ્છારમાં આવે છે. આ જે સ્વચ્છાર દૃષ્ટિ કહી તે એક જગતની કલ્પના જ છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં જગત તરંગોની પેઠે રચાયેલું જ નથી, માટે જગતમાં કોઈ કર્તા પણ નથી, ભોક્તા પણ નથી અને કોઈનો વિનાશ પણ નથી. કેવળ આત્મતત્ત્વ સાક્ષી છે, નિષ્કલંક છે અને સમતાને લીધે કોઈ પણ ગરબડ નહિ પામતાં સર્વદા પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલું છે. એ આત્મતત્ત્વની સત્તાથી જ આ સઘળો પ્રપંચ બને છે. જેમ દીકાની સત્તાથી પ્રકાશ પોતાની મેળે જ થાય છે, જેનું સૂર્યની સત્તાથી દિવસ પોતાની મેળે જ થાય છે અને જેમ પુષ્પની સત્તાથી સુગંધ

પોતાની મેળે જ થાય છે, તેમ આત્માની સત્તાથી જગત પોતાના મેળે જ થયું છે. આ જગત આભાસ માત્ર જ છે અને દેખાવા કરે છે એટલું જ છે, પણ તે પ્રહારી સત્તાથી જુદી સત્તાવાળું નથી. જેમ વાયુનું અક્ત વાયુથી ભિન્ન પણ નથી અને અભિન્ન પણ નથી, તેમ આ જગત પ્રહારી ભિન્ન પણ નથી અને અભિન્ન પણ નથી, પરંતુ અનિર્વચનીય (નિરૂપણ કરી શકાય નહિ એવું) છે. જગત આત્માના સામીપ્યમાત્રથી પ્રકટ થાય છે અને તેના દોષોનો આત્માને વાસ્તવિક રીતે કાંઈ પણ લેપ નથી, તે છતાં આત્મા જાણે જગતનો કર્તા—હર્તા હોય, એમ આપણા અજ્ઞાનને લીધે જણાય છે. આમાં કેવળ એટલું જ સમજવાનું છે કે, જેમ પુષ્પો જેવા તારાઓ આકાશમાં કોઈ સમયે પ્રકટ થાય છે, કોઈ સમયે થોડા પ્રકટ થાય છે અને કોઈ સમયે પ્રકટ થતા જ નથી. તેના આત્મામાં આ પ્રહારો અજ્ઞાનના સમયમાં પ્રકટ થાય છે, જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સમયમાં થોડાં પ્રકટ થાય છે અને જ્ઞાનની પાકે દશાના સમયમાં પ્રકટ થતાં જ નથી. જે પદાર્થ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો હોય તેનો નાશ થવો સંભવે, પણ જે પદાર્થ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાઓવાળો ન હોય તેનો નાશ થવો કેમ સંભવે? જે પદાર્થ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો હોય તેની ઉત્પત્તિ થવી સંભવતી નથી, પણ જે પદાર્થ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો ન હોય તેની ઉત્પત્તિ થવી સંભવે છે. માટે જો જગતને ઉત્પન્ન થયેલું માનીએ, તો આત્માથી જ ઉત્પન્ન થયેલું અને આત્માથી જ સત્તા પામેલું માનવું જોઈએ. વાસ્તવિક રીતે જોતાં જે પદાર્થની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો ન હોય, તેની ઉત્પત્તિ માનવી પણ અયોગ્ય છે. એટલા માટે જગતની ઉત્પત્તિ જ થઈ નથી ને ઉત્પત્તિ કે નાશ નથી, એટલા માટે જગતની જુદી સ્થિતિ હોવી એ પણ સંભવિત નથી જ. આમ હોવાથી સમજવાનું એ છે કે, બીજી કોઈ સામગ્રીથી નહિ પણ

વાસ્તવિક સત્યસ્વરૂપના યજ્ઞથી જ સર્વ પદ્મ-
ચોને દેખાવ થાય છે. દેખાવ થતાં જ આત્માને
તે તે પદ્મચોમાં અભિમાનનો ઉદય થાય છે.
તે અભિમાન કાળે કડી દૃઢ થાય છે અને તેનું
દૃઢપણ થતાં તરત જ લાખો સંકોષવાળું, વિચિત્ર
શુભાશુભરૂપ ફળોના સમૂહોવાળું અને ઘણી ઘણી
શાખાઓવાળું સંસારરૂપી વૃક્ષ ધણું વિસ્તીર્ણ
તથા ઘણું ઉન્નત થાય છે. હે રામ! આત્માના
બંધનરૂપ આ સંસારરૂપી વૃક્ષ આશાઓરૂપી
માંજરોવાળું છે. દારુણ દુઃખાદિકરૂપી ફળોવાળું
છે, ભોગોરૂપી પલ્લવોવાળું છે, જરારૂપી ધોળાં
પુષ્પવાળું છે અને તુષણાઓરૂપી લનાઓથી
શોભી રહ્યું છે. તેને વિવેકરૂપી ખડ્ગથી કાપી
નાખીને તમે જીવન્મુક્ત થાઓ. અને યામજાથી
છૂટા થયાના મોટા હાથીની પેઠે અહીં વિહાર કરો.

માયાસંજ્ઞિતાકૃતિ વિફલિતં દુઃખાવિમિ-
ર્વાશ્યેભંગિઃ પલ્લવિતં જરાકુસુમિતં તુષ્ણાલતા-
માસુરમ્ । સંસારામિષ્યવૃક્ષમાત્મનિગદં ક્ષિપ્ત્વા
વિવેકાક્ષિના મુક્તસ્ત્વં વિદ્યેદ્ વારણપતિઃ
સ્તંભાવિવોન્મોચિતઃ ॥૫૧॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'સર્ગ' કલ્પ-
પ્રતિપાદન, નામનો સર્ગ ૩૯ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૪૦ મો*

જીવ અને ઉપાધિનું બ્રહ્મપણું

રામ સ્વામી

ઉત્પત્તિઃ કથમેતેષાં જીવાનાં બ્રહ્મણઃ પદાત્ ।
કિયતી કીરણી ચેતિ વિસ્તરેણ વક્ષ્યમે ॥૧॥
રામ મોહ્યા : હે પ્રભુ! બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં-
થી આ જીવોની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ છે? એ ઉત્પત્તિ
કેટલા પ્રમાણવાળી છે અને કેવા પ્રકારની છે,
એ આપ વિસ્તારથી કહો.

વસિષ્ઠ મોહ્યા : હે મહાબાહુ! આ વિચિત્ર
પ્રાણીઓની જાતિઓ જે રીતે ઉત્પન્ન થાય છે,

* આ આળીસમા સર્ગમાં ઉપાધિઓને લીધે જીવોની
ઉત્પત્તિ થયાનું અને જીવોના તથા ઉપાધિઓના બ્રહ્મ-
પણાનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

જે રીતે નાશ પામે છે, જે રીતે મુક્ત થાય છે,
જે રીતે વધે છે અને જે રીતે તિરોહિત થઈને
રહે છે, તે સંબંધમાં હું સંક્ષેપથી તમારી પાસે
કહું છું. હે નિષ્કામ! તમે તે સાંભળો. નિર્મળ
પરબ્રહ્મ સંબંધી ચૈતન્યશક્તિ પોતાનામાં જહેલી
વાસનાઓના અનિયમિત જગવારૂપ વ્યવસ્થાથી
કલ્પના કરવા લાગતાં પોતે સર્વશક્તિમંત્ર હોવાને
લીધે પ્રથમ ભવિષ્ય આકાશોના સૂક્ષ્મ સ્ફુરણ-
રૂપે ગોઠવાય છે. એ સૂક્ષ્મ-સ્ફુરણ ચૈતન્ય-
શક્તિ ધારાપણાને પ્રાપ્ત થઈને પાછળથી કંઈક
વધારે કલ્પના કરવા લાગે છે, ત્યારે મનરૂપે
ગોઠવાય છે અને તે મન જીવની ઉપાધિરૂપ
કહેવાય છે. એ મન પોતાની બ્રહ્મપણારૂપ
સ્થિતિને જાણે છોડી દેતું હોય એવું થઈને
પોતાના સંકલ્પમાત્રથી જરાવારમાં આ ગંધર્વ-
નગર (પ્રાતઃકાળે આકળનાં સૂર્યનાં કિરણોના
સંપર્કથી દેખાતા હરમંદનાં હાટમાં) જેવા મિથ્યા
દૃશ્યને યતનાવે છે. આ યતનાવતા આરંભમાં
ચૈતન્ય સ્વયંપ્રકાશ હોવા છતાં પણ શૂન્ય જેવું
પ્રતીત થાય છે અને તેવી આસ્થાવાળું જ રહીને
અનુભવમાં આવતાં જ એ જ આકાશ કહેવાય
છે. મનરૂપ ચૈતન્ય પોતાની અંદર પોતે જ યતના-
વેલા એ આકાશમાં બ્રહ્માતે સંકલ્પ કરીને
પોતાને જ બ્રહ્મા થયેલું દેખે છે અને તે બ્રહ્મા
દક્ષ આદિ પ્રજાપતિઓ સહિત જગતની કલ્પના
કરે છે. હે રામ! ચૈદ્ર લોકમાં રહેનારા અઘેક
પ્રાણીઓના કોલાહલોથી ધુધવતી આ સૃષ્ટિ
એ રીતે મનની જ યતનાવેલી છે, મનરૂપ જ છે,
પોતાની સરાથી રહિત છે, સંકલ્પથી ઊઠેલી
નગરી જેવી છે, સાંતિમાત્ર જ છે અને અધિષ્ઠાન-
થી કંઈ પણ નુકસાન પડે એમ નથી. આ પ્રપંચમાં
પ્રાણીઓની કેટલીક જાતિના મોટા મોઢામાં
જ પડેલી છે, કેટલાંએક પ્રાણીઓને જ્ઞાન પણ
પ્રાપ્ત થતું છે અને કેટલાંએક પ્રાણીઓ મોક્ષને
માટે યતન કરવા છતાં પણ વૈસયની દૃઢતા તકિ
હોવાને લીધે વારંવાર વચમાં જ જાદ થઈ
જાય છે. પૃથ્વીમાં રહેનારી પ્રાણીઓની સંખ્યા

જાતિઓમાં જે મનુષ્યજાતિ છે, તે પ્રાણવિદ્યાના ઉપદેશનું પાત્ર છે, કારણ કે એ જાતિ ઘણી ક્ષિતાવાળી છે, દુઃખોથી ઘેરાયેલી છે અને મોહથી, ક્રોધથી તથા ભયથી માનુષ છે. આથી તેને વેરાત્મ્ય-ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. એ મનુષ્ય-જાતિમાં તમોગુણવાળાં મનુષ્યો તો ઉપદેશને પાત્ર જ નથી, એટલા માટે તેમના નિરૂપણને છોડી દઈને રજેગુણવાળાં તથા સત્ત્વગુણવાળાં મનુષ્યોનું આગળ જતાં નિરૂપણ કરીશ. વળી જે પરપ્રાણ આદિથી, રાતથી તથા ભ્રાતૃથી રહિત છે, સર્વવ્યાપક છે અને તિર્દોષ છે. તે જે રીતે જીવરૂપ થયું છે તે પ્રકારે પણ ત્યાં જ કહીશ. જેમ નિશ્ચય મહાસાગરના એક પ્રદેશમાં તરંગો-રૂપે ચંચળતા થાય છે, તેમ અવિચળ સ્વરૂપવાળા સત્તારૂપ પરમાત્માના એક પ્રદેશમાં જીવરૂપે ચંચળતા થાય છે. તે શી રીતે ઘાટી થાય છે, તે પણ તે પ્રકરણમાં જ કહેવામાં આવશે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! પરમાત્મા અર્ખક છે અને પૂર્ણ છે, તો તેમાં પ્રદેશનું હોવા-પણું સંભવે જ કેમ ? એ પરમાત્મામાં વિકારનો સંભવ અને યોગ્ય પદાર્થનું સંક્રમણ થતે જ કેમ ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જીવતી તથા પ્રાણની એકતા વાસ્તવિક છે. તે વિષયમાં શિષ્યોની યુક્તિને વ્યુત્પન્ન કરવા માટે આ એક પ્રદેશમાં ચક્રત થવા આદિ વ્યવહાર શાસ્ત્રમાં કહેલો છે એટલે વાસ્તવિક રીતે કશો વિરોધ છે જ નહિ.

જગત પ્રાણરૂપ નિમિત્તાથી થયું છે અને પ્રાણરૂપ ઉપાદાનથી થયું છે' ઇત્યાદિ વચનોની રચના શાસ્ત્રના વ્યવહારને માટે જ છે, પણ વાસ્તવિક નથી. વિકારીપણું, અવયવીપણું, દિશાઓ તથા એક પ્રદેશ ઇત્યાદિક પ્રકારો પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવે છે, તોપણ તેઓ આત્મસ્વરૂપમાં સંભવતા જ નથી. પરમાત્મામાં ચૈતન્યના પ્રકરણ વિના બીજી કોઈ કલ્પના છે નહિ અને થશે પણ નહિ. આમ છે ત્યારે કાર્ય શબ્દનો અર્થ અને બીજી પ્રાણ વ્યવહાર સંબંધી વાતો તથા કલ્પનાઓ તેમજ કુર્ચથી જ આવે? આહી જે જે કલ્પના,

જે જે શબ્દ, જે જે અર્થ અને જે જે વાક્યો છે, તે સઘળાં પ્રાણથી થયેલાં છે અને પ્રાણમય જ છે, માટે પ્રાણથી વ્યતિરિક્ત (શૂન્ય અથવા ભિન્ન) છે જ નહિ એમ સમજવું. જેમ આગિની ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ વ્યગ્નિ જ છે, તેમ જે પદાર્થ જેથી ઉત્પન્ન થયો હોય તે તે જ હોય છે. 'આ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને આ ઉત્પન્ન થયેલો છે' એ બંધું તો કેવળ ભેદની કલ્પના કરીને જ કહેવામાં આવે છે. જગતમાં 'આમુક પદાર્થ આમુક પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે' એમ જે વ્યવહાર ચાલે છે, તે તો એક પદાર્થમાં પોતાનાં અનેક રૂપો બનાવવાની જે ક્રિયાશક્તિ છે તેનો જ એક જાતનો અમત્કાર છે. માટે જે એક પદાર્થ છે તે જ ઉત્પન્ન કરનાર અને ઉત્પન્ન થયેલો એમ બે પ્રકારે ભાસે છે. 'આ પદાર્થ જુદો છે અને એ પદાર્થ જુદો છે' એ રીતનો નામ-રૂપના વ્યવહારરૂપ શ્રમ તો કેવળ બોલવ માત્રમાં જ છે, પણ પરમાત્મામાં નથી. જે પરમાત્મામાં એ ભેદ હોય, તો પરમાત્માનું આર્ખકપણું તૂટી જાય છે. મન ક્રિયાશક્તિની ઉત્પન્ન થયું છે અને એ મનની શક્તિથી નામોના વ્યવહાર ચાલે છે અને નામોના વ્યવહારમાં દૃઢ અભ્યાસ થવાથી જ બીજા ભેદનો વ્યવહાર નિષ્પન્ન થાય છે. જેમ 'અગ્નિની એક શિખામાંથી બીજી શિખા ઉત્પન્ન થઈ' એમ બોલવું, એ એક જાતની બોલવાની જ વિચિત્રતા છે પણ તેના અર્થમાં કોઈ સત્યતા નથી, તેમ 'પરમાત્માથી આમુક ઉત્પન્ન થયું' અને પરમાત્માએ આમુકને ઉત્પન્ન કર્યું' ઇત્યાદિ જે કહેવામાં આવે છે, તે એક જાતની બોલવાની જ વિચિત્રતા છે પણ તેના અર્થમાં કોઈ પણ સત્યતા નથી. પરમાત્મામાં જન્ય અને જનકની ઉક્તિઓ સંભવતી જ નથી. પરમાત્મા એક જ છે અને પૂર્ણ છે, માટે કયા પદાર્થને ઉત્પન્ન કરે અને કેમ ઉત્પન્ન કરે? એકમાંથી બીજાની અને બીજામાંથી ત્રીજાની ઉત્પત્તિ થવાનું કહેવું એ એક જાતનો વાણીનો સ્વભાવ જ છે, પણ તેમ

કહેવાથી મૂળતત્ત્વમાં કાંઈ ભેદ કે સંખ્યા આદિ પ્રાપ્ત કરી શકાય નહિ. સમુદ્રમાં જોવામાં આવતા કલોલો જેમ સમુદ્ર છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં જે જે નામ-રૂપો જોવામાં આવે છે તે બ્રહ્મ છે એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે. જીવ બ્રહ્મ છે, મન બ્રહ્મ છે, બુદ્ધિની વૃત્તિઓ બ્રહ્મ છે, સંધ્યા પદાર્થો બ્રહ્મ છે, તે તે પદાર્થોનાં નામો બ્રહ્મ છે, ઈશ્વર બ્રહ્મ છે અને અહંકાર તથા પાંચ મૂળ આદિ તત્ત્વો પણ બ્રહ્મ છે. આ મધ્યું જગત બ્રહ્મ છે અને તે છતાં જેમ દોરડીથી સર્પ ત્યારે છે, તેમ બ્રહ્મ જગતથી ત્યારું છે. વાસ્તવિક રીતે તો આ જગત છે જ નહિ, પણ જે કાંઈ છે તે સઘળું બ્રહ્મ જ છે. પરમાત્મામાં 'આ પદાર્થ અન્ય છે અને આ પદાર્થ અન્ય છે' એવી રીતતા વિભાગોની કલ્પના કરીને યોલવનું એ એક જાતની અજ્ઞાનરૂપ વ્યક્તિથી જ છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ યોલવમાં શી સત્યતા છે? જેમ અગ્નિમાંથી શિખા થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાંથી આ જગત થયું છે, તો જેમ અગ્નિમાં અને શિખામાં ભેદ નથી, તેમ બ્રહ્મમાં અને જગતમાં ભેદ નથી, તે છતાં જે ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોની કલ્પના થઈ છે, તે સઘળી મનની અપજ્ઞાથી જ થઈ છે. બ્રહ્મ તિથસિદ્ધ છે અને કૂટસ્થ છે, તેમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ સિદ્ધ જ થતો નથી. જે વાત-પિરાદિક દોષથી ચંદ્રમાં ખેપણું રાત્રિ થાય છે અને તે જ્ઞાનથી 'જે ચંદ્ર છે' એમ કહેવામાં આવે છે એ મિથ્યા જ છે. તેમ અજ્ઞાનરૂપ દોષથી આત્મામાં પદાર્થોના ભેદનું જ્ઞાન થાય છે અને તે જ્ઞાનથી 'પદાર્થો જુદા જુદા છે' એમ કહેવામાં આવે છે, એ સઘળું મિથ્યા જ છે. જેમ દૃષ્ટિના દોષવાળાઓને એક ચંદ્ર જ બેરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ અજ્ઞાનના દોષવાળાઓને બ્રહ્મ જ દ્વૈતરૂપે પ્રતીત થાય છે. બ્રહ્મસ્વરૂપ સર્વરૂપ છે, સર્વવ્યાપક છે અને અત્યંતવર્તનું છે, તેથી જુદું દંઈ પણ સંભવતું નથી. બ્રહ્મથી જે ઉત્પન્ન થયેલું નાનવ્રામાં આવે છે, તે પણ બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મતત્ત્વ વિના યીજનું

કાંઈ પણ હોવું સંભવતું નથી. 'જે કાંઈ આ જગત છે, તે સઘળું બ્રહ્મ જ છે' એમ સમજવું એ જ વાસ્તવિક છે. હે મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્ર! ઘણીખરે આવા પ્રકારનો સિદ્ધાંત જ્યારે તમારી બુદ્ધિમાં લાગુ થશે, ત્યારે જ તમારી પાસે સિદ્ધાંત સંબંધી અનેક રહસ્યો કહેવામાં આવશે. જગતમાં માયા આદિ કોઈ પણ પદાર્થો બ્રહ્મથી ભિન્ન ઉત્પન્ન થયા નથી, તોપણ જ્યારે તમને તે તે વિષયનું અજ્ઞાન મટશે, ત્યારે સઘળાં રહસ્યો સંપૂર્ણ રીતે તમારા જાણવામાં આવશે. જેમ રાત્રિના ચંદ્રાગતે ક્યય થાય ત્યારે સ્થાવર-જંગમ જગત સ્ફુટ જોવામાં આવે છે, તેમ મિથ્યા પદાર્થોનો પાથ થાય ત્યારે બ્રહ્મતત્ત્વ યથાર્થ રીતે જાણવામાં આવે છે. હે રામ! જ્યારે અજ્ઞાનથી દૂષિત થયેલી દૃષ્ટિએ આ જે સઘળું જગત સઘળી દિશાઓમાં વિસ્તીર્ણ થયેલું જોવામાં આવે છે, તેનો અને અજ્ઞાનનો તારા (સંપૂર્ણ પાથ) થશે, ત્યારે નિર્ભેગ દર્પણે જોવા અને વાસ્તવિક સત્યતાવાળા નિર્ભેગ પરમ પદમાં તમને અખંડ નિર્ભેગના જ જણાશે એ વાતમાં કશો સંશય નથી. ૧-૩૬

યદિદમલિલમાતત્ કુદૃશ્યા તતુપશમે તવ રામ નિર્મલામે । અવિતયપદનિર્મલે અવિવ્યત્પ-વિતયમેવ ન સંશયોડવ કમિત્ ॥૩૯॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો
'બ્રહ્મતેદ સર્વજગદિતિ પ્રતિપાદન' નામનો
સર્ગ ૪૦મા સમાપ્ત

સર્ગ ૪૧ મો*

અનિર્વચનીય માયા અવિચારણીય
અને દાગવા યોગ્ય છે

રામ કવાલ

ક્ષીરોદકુક્ષિતુલ્યામિઃ શીતલામલદીતિમિઃ ।

તવોક્તિભિર્વિચિત્રાભિર્ગંધિરાભિરિવામિતઃ ॥૧॥

રામ યોલ્યા : હે બ્રહ્મનું ! શીતળ, નિર્ભેગ, પ્રકાશમાન, અત્યંત ગંભીર અને ક્ષીરસાગરના

* આ એકાદશીસમા સર્ગમાં સ્ફુટ સ્વ અથવા કલ્પના આદિ વિશેષનું મૂળ માયા જ છે અને તે